

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ
ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ
**GURU ARJAN DEV JI DI BANI DIAN BHASHAI
SANCHAR JUGTAN**

A THESIS
Submitted to the
FACULTY OF LANGUAGES
PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH
for the Degree of
DOCTOR OF PHILOSOPHY
2011

RAMNI KUMARI
SCHOOL OF PANJABI STUDIES
PANJAB UNIVERSITY,
CHANDIGARH

ਤਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ	1-4
ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ:	5-78
ਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ	
(ੳ) ਭਾਸ਼ਾ- ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਰੂਪ	
(ਅ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ- ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਰੂਪ	
(ੲ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ	
(ਸ) ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨੋਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ	
ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ:	79-135
ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ	
(ੳ) ਬਾਣੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ- ਅੰਤਰ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ	
(ਅ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ	
(ੲ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ	
(ਸ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ	
(ਹ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਜੁਗਤ	
ਅਧਿਆਇ ਤੀਜਾ:	136-200
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ	
(ੳ) ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ	
(ਅ) ਅਰਥ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ	
(ੲ) ਮਿਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ	
(ਸ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ	
(ਹ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ	
ਅਧਿਆਇ ਚੌਥਾ:	201-243
ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ	
(ੳ) ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ	
(ਅ) ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ	

(ੲ) ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨ ਦੇ ਪੈਟਰਨ

(ਸ) ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਅਧਿਆਇ ਪੰਜਵਾਂ:

244-271

ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

(ੳ) ਬਾਰਹਮਾਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ

(ਅ) ਬਾਰਹਮਾਹ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ

(ੲ) ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਅਧਿਆਇ ਛੇਵਾਂ:

272-303

ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

(ੳ) ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ

(ਅ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਬੰਧ

(ੲ) ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

304-311

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

312-322

ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਤੋ ਨਾਹੀ ਮੈਨੂੰ ਜੋਗ ਕੀਤੋਈ॥
ਮੈ ਨਿਰਗੁਣਿਆਰੇ ਕੋ ਗੁਣ ਨਾਹੀ ਆਪੇ ਤਰਸੁ ਪਇਓਈ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਨਾ 1428

ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰਿਆ ਦੀ ਨਦਰਿ ਜਿਸ ਸਦਕਾ
ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਭੂਮਿਕਾ

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਹਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਤੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਤ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਕੇ, ਸੁਖਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ, ਸਾਰੀ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬੱਤ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹੋਇਆਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਸਾਨੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਚੌਦਾਂ ਸੌ ਤੀਹ ਪੰਨਿਆਂ (1430) ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਪੌਣੇ ਸੱਤ ਸੌ ਪੰਨੇ (675) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਕੱਤੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿਰਫ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਤੀਹ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵੱਡੀ ਹੈ ਹੀ ਪਰ ਵਿਸ਼ਿਆ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਣਛੋਹਿਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੀ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਖੋਜਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਾ ਸਕਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਜੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੋਜ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਉਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਪੱਖ ਉਤੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਰੀ ਖਲਕਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਿਣੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ

ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਸਾਹਿੱਤਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਦੀ ਝਲਕ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਕੀ ਪੂਰੇ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਜਿਹਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਰਾਗਾਂ, ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈਰਾਨੀਕੁੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ 12ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ, ਭੱਟਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟ ਵਰਤੀਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਕੁਲ 37 ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਤ ਨਾਲ 1604 ਈ. ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਵਿਅਕਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਮੰਨਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਰਗ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਾਂ ਧਰਮ ਲਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਹੈ।

ਬੇਸ਼ੱਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਥੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਕਾਵਿ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤੁੱਤ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪੂਰੇ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਛੇ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰੋਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਚਰਚਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਡਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਰੋਤਾਂ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਪੜਾਅ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧ ਵਖਰੇਵੇਂ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਵਿਕ ਮਾਧਿਅਮ, ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਧਿਆਇ ਤੀਜੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਤ ਮਿਥਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਮੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਕਾਵਿ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਅਧੀਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਉਪਰੰਤ ਕੱਢੇ ਗਏ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੌਰਾਨ ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਵੀ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਦਸੇਰਾ ਡਾ. ਨਿਰਮਲ ਸਿੰਘ ਬਾਸੀ ਜੀ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਅਗਵਾਈ, ਮੁੱਲਵਾਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਭਰੇ ਵਿਵਹਾਰ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮੈਂ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਡਾ. ਰਾਜੇਸ਼ ਬਤਰਾ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਮੰਯਕ ਅਤੇ ਸੁਧਾਂਸ਼ੂ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿ ਸੰਬੰਧੀਆਂ, ਸਹੇਲੀਆਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੜੇ ਰਹਿ ਕੇ ਹਰ ਔਕੜ ਸਮੇਂ ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫਜਾਈ ਕੀਤੀ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਉਸ ਪਰਮਪੁਰਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਇਆ।

ਅਮੀ ਕੁਮਾਰੀ
30/5/11

(ਰਮਨੀ ਕੁਮਾਰੀ)

ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਤਾ

ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ

ਭਾਸ਼ਾ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ, ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਜਿਤਨਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੁੰ ਮਾਸ ਵਾਲਾ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮੁਖ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਵ, ਆਂਤਰਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲ-ਚਾਲ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਨਾਚ, ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਪਰ ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੋਸਫ ਸ਼ਪਲੇ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸੰਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।¹

ਸੋ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਕਰੋਚੇ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਕੁਝ ਸੰਕਲਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਸੰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।²

ਸੈਪੀਅਰ ਨੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਭਾਸ਼ਾ, ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਜਮਾਦਰੂ ਢੰਗ ਹੈ।³

ਬਲਾਕ ਅਤੇ ਟ੍ਰੈਗਰਜ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਪਹੁਦਰੇਪਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੀ:-

ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਹੁਦਰੇ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴

ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ 'ਹਾਲ', ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਆਦਤਨ ਆਪਹੁਦਰੇ ਮੌਖਿਕ ਸ਼੍ਰਵਣੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।⁵

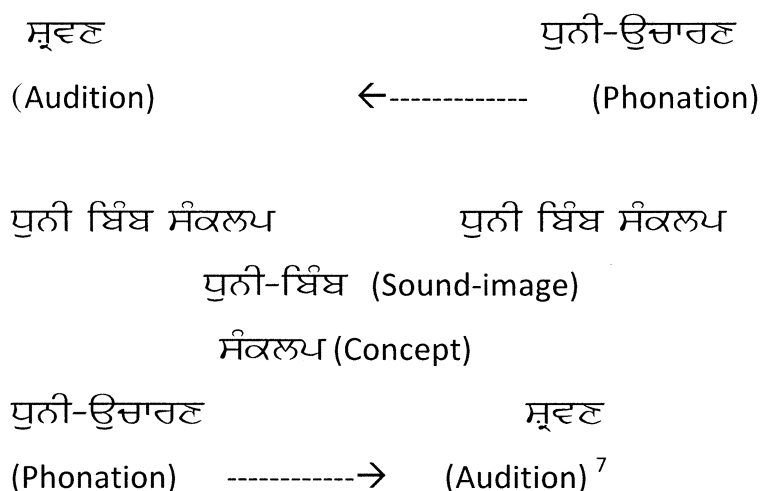
ਮਾਧਿਅਮ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਘੜਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਹੁਦਰਾਪਣ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਲਚਕਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰ ਕਰਕੇ, ਉਸਦਾ ਨਾਤਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾ ਕੇ, ਸੰਚਾਰਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਹੀ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ, ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ, ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਨਿਬੰਧ 'ਸੰਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ' ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:-

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸੰਚਾਰ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਦੋ ਸੰਚਾਰਕਾਂ (ਵਕਤਾ-ਸਰੋਤਾ/ ਲੇਖਕ-ਪਾਠਕ) ਵਿਚਕਾਰ, ਇਕ ਸੁਨੇਹੇ ਜਾਂ ਅਰਥ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹੈ।

ਪਰ ਜਿਥੇ ਸੰਚਾਰ ਨਿਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਹੈ ਉਥੇ ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਰਚਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਾਹਿੱਤ-ਕਿਰਤ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਕਿਰਤ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ, ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ‘ਸਾਹਿੱਤਕਤਾ’ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ-ਭਾਸ਼ਕਤਾ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿੱਤਕਤਾ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਗੁਣ ਹੈ ਉਵੇਂ ਉਹ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਗੁਣ ਨਹੀਂ।⁶

ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਅਨਮੋਲ ਦਾਤ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰ ਸਕੇ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਵਿਆਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਵਿਧੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਰਤਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੌਸਿਊਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਲੈਂਗ ਤੇ ਪੈਰੋਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਲੈਂਗ ਇਕ ਸਾਮਾਨਯ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪੈਰੋਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸੁਭਾਅ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਉਚਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੌਸਿਊਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:-

ਇਸ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਚਾਰਣ ਕਿਵੇਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਮਾਡਲ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਰੋਮਨ-ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਵਕਤਾ, ਸਰੋਤਾ, ਸੰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕੋਡ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੱਤ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਜੋ ਅਵਚੇਤਨ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾਗਤ ਰੂਪ-ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੀ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪਦਾਰਥਕ ਅਤੇ ਵਸਤੂਗਤ ਹਾਲਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਗਤ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਰਥਗਤ ਪ੍ਰੇਰਿਕਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਵਿਧੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ।

ੳ) ਭਾਸ਼ਾ- ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸਰੂਪ

ਭਾਸ਼ਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭਾਸ਼ (ਹਿੰਦੀ) ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਹਨ- ਬੋਲਣਾ, ਕਹਿਣਾ, ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ, ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨਾ, ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨਾ, ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ।

‘ਭਾਸ਼’ ਧਾਤੂ ਨਾਲ ‘ਾ’ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਲਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ‘ਭਾਸ਼ਾ’ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਬਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਕ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਕਰਮ ਜੋ ਭਾਖਿਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ।^੮

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਭਾਖਾ' ਹੀ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ 'ਭਾਸ਼ਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਜਬਾਨ/ ਜੁਬਾਨ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖ ਦੀ 'ਜੀਭ' ਦੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਜੀਭ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'Tongue'(ਜੀਭ) ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ 'Mother Tongue' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਯੂਰਪੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਗਵਾਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਜਬਾਨ Lingue ਤੇ Tongue ਸਾਰੇ ਹੀ ਜੀਭਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਰੁਕਤੀ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਜੀਭ ਦੁਆਰਾ ਉਤਪੰਨ ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਬੋਲਾਂ ਦਾ ਸੰਮੂਹ।

ਹੁਣ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ Encyclopedia Britannica ਅਨੁਸਾਰ:-

Language is an arbitrary system of vocal symbols, by means of which human beings as a member of a social group and participant in Culture, Interact and Communicate.⁹

ਅਰਥਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀ ਚਿੰਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਪਹੁਦਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਪਤੰਜਲੀ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਅਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਵਰਣ-ਸਮੂਹ ਭਾਸ਼ਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।¹⁰

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹੈਰਿਸ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਵਿਚਾਰ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਮੂਕ ਅਵਾਜ਼ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹¹

ਬਲਾਕ ਅਤੇ ਟ੍ਰੈਗਰਜ਼ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਹੈ:-

ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਧੁਨੀ ਅੰਗਾਂ 'ਚੋਂ ਉਚਰਤ ਆਪਹੁਦਰੇ ਧੁਨੀ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਸੀ ਤਾਲਮੇਲ ਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।¹²

ਪ੍ਰੋ: ਦੁਨੀ ਚੰਦ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਮਨ ਦੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹³

ਪ੍ਰੋ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਬੋਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਅਪਣੇ ਉਚਾਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰੀਰਕ ਅੰਗਾਂ (vocal organs) ਤੋਂ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ (speech sounds) ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁴

ਭੋਲਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਉਚਾਰਨ ਯੰਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਇੱਛਾਪੂਰਨ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸੰਮੂਹ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।¹⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਤੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਧੁਨੀ-ਯੰਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਮੂਹ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਧੀਆ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਸਰੂਪ:-

ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਤੱਤ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮੇਲ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ

ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਾਇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ, ਵਸਤੂ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਬੰਧ (System) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਚਾਰਣ-ਅੰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਚਾਰ ਦਾ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਲਿਖਤ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਧੁਨੀ ਲਿੱਪੀਆਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਚਾਰ ਦਾ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਜਾਂ ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮੱਹਤਵ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੰਠ ਨੂੰ ਹੀ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸੋਸਿਊਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ, ਉਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁶

ਜਾਨ ਲਾਇਨਜ਼ ਵੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁷

ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਲਿਖਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਨੀਂਵੀ ਕੋਟੀ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬੋਲੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਮਾਨਵੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਅਸਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਚਰਿਤਰ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਾਨਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਅਰਥ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਆਦਿ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਰਾ, ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਹੀ ਤਰਜ਼ਮਾਨੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜਕ ਸੰਕਲਪ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਨਵੀਂ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਬਦਲਾਅ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਅੰਗ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਮਾਰਫੀਮਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂ ਆਦਿ ਸਾਰਥਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਨਿਖੇੜੂ ਧੁਨੀ-ਇਕਾਈਆਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਦੂਹਰੀ ਗੌਂਦ ਦਾ ਲਾਭ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਿਰਜਣ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਮੀਟਰ ਨਾਲ ਪਰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲਿਖਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਧ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਘੱਟ। ਵਿਆਕਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਉਸਦੇ ਪਤਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ, ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਸਿਰਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣਾ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਵਾਂ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਜਾਨਦਾਰ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ

ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਅਸ਼ੁੱਧ ਦਾ ਕੋਈ ਲੇਬਲ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਨਾ ਜਾਂ ਨਾ ਬਣਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਉਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਜ਼ਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਦੂਜੇ ਕਾਰਨ ਹਨ- ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ, ਆਦਿ ਵੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਿਰਫ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਲੜੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਲੱਛਣ ਮੌਖਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਲਿਖਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੇਖਕੀ ਰੂਪ ਇਸ ਦੇ ਉਚਾਰਨੀ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਇਕੋ ਧੁਨੀ ਦਾ ਹੀ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਉਚਾਰਨ ਵੇਲੇ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਉਚਾਰ ਕੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਚਾਰਨ ਨੂੰ ਰੇਖਕੀ ਲੜੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਅਨੁਕ੍ਰਮ ਇਕ ਰੇਖਾ ਜਾਂ ਲਕੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਾਜਕ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਉੱਦਮ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦਾ ਅਪਣਾ ਪਿਛੋਕੜ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜੱਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਆਉਂਣੀ ਸੀ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸੋ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਦਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਪਹੁਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਲੀਲ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ‘ਕੁਰਸੀ’ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ

ਪਿਛੇ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਦਲੀਲ ਢੁਕਵੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਆਪਹੁਦਰੇ (Arbitrary) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਸੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਗੈਰ-ਭਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਖਮਤਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਸਭ ਵਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੇ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਦਾ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾਅ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਰਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿਚਲੀ ਕਠਿਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਕਠਿਨ ਤੋਂ ਸਰਲਤਾ ਵੱਲ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਤੇ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਕੇਰੀ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੂਖਮਤਾ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥੂਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮਤਰ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਆਦਿ ਦਾ

ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਜਨਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਹਰ ਇਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਣ ਦੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ - ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਰੂਪ

ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਕੇ ਬਣਿਆ ਹੈ- ਸੰ+ਚਾਰ, 'ਸੰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ 'ਸਮ' ਜਿਸਦੇ ਅਰਥ ਹਨ- ਚੰਗਾ, ਅੱਛਾ, ਸਹੀ, ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ 'ਚਾਰ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ- ਗਤੀ, ਚਾਲ, ਗਮਨ, ਆਚਾਰ-ਵਿਉਹਾਰ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਸੰ', ਉਪਸਰਗ ਹੈ ਅਤੇ 'ਚਾਰ' ਧਾਤੂ ਹੈ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ- ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ, ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਭਾਵ ਦਾ ਗਤੀਮਾਨ ਹੋਣਾ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਸੰਚਾਰ' ਦਾ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਸ਼ਬਦ ਕਮਿਊਨੀਕੇਸ਼ਨ (Communication) ਹੈ, ਜੋ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਕਮਿਊਨਿਸ (Communis) ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੈ।¹⁸

ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ - ਸਾਂਝ, ਭਾਵ ਉਹ ਤੱਤ ਜਾਂ ਤੱਥ ਜੋ ਦੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝਾ (Common) ਹੋਵੇ।

ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ, ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸੂਚਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਂਝ ਗਮਨ ਕਰਦੀ ਭਾਵ ਗਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ (Communication) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ- ਫੈਲਾਵ, ਵਿਸਥਾਰ, ਸਹੀ ਤੇ ਸਮਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਸੰਮਿਲਤ ਹੋਣਾ।¹⁹

ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਗ੍ਰਾਹਕ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਜਾਂ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ,

ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਜੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। Encyclopaedia Britannica ਅਨੁਸਾਰ:-

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ।²⁰

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ The World Book Encyclopaedia ਨੇ ਵੀ

ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੂਲਭੂਤ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।²¹

ਆਈ.ਏ.ਰਿਚਰਡਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰ ਆਪਣੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²²

ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਹਰ ਵੇਲੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਹ ਕੁਝ ਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕੁਝ ਦਾ ਦੂਜੇ ਵੱਲ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਚਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿ੍ਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਭਾਵ, ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿ੍ਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਜਾਂ ਜੁਗਤ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸੁਨੇਹਿਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਅਸੀਮ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਕੋਈ ਇਕਹਿਰੀ (Single) ਜਾਂ ਸੰਜੁਗਤ (Unified) ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸਮੂਹਾਂ ਨਾਲ ਰਚੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।²³

ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਬੜੀ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਮਾਧਿਅਮ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੀਕ

ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨ, ਗਣਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਹਾਲੇ ਅੱਗੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਕ ਢੁਕਵੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇਣੀ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਲਿਟਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਸੰਚਾਰ' ਇਕ ਬਹੁਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਸੋ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।²⁴

ਜਾਰਜ.ਏ.ਮਿਲਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ:-

ਸੰਚਾਰ ਇਕ ਅਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਈ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।²⁵

ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਅਲੋਚਕ ਆਈ.ਏ.ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੇ 1928ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੱਕ ਸਥਾਨਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਜਟਿਲ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ :-

ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਕ ਸਮਾਨ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।²⁶

ਆਪਣੇ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:-

ਸੰਚਾਰ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕ ਮਨ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਜੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਅਨੁਭਵ ਪਹਿਲੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਪਹਿਲੇ ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।²⁷

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪੜਾਅ ਤੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਸਰਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਅਰਥ, ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਭਾਵ ਆਦਿ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਮਾਡਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਮਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਨ ਤੱਕ ਕੋਈ ਭਾਵ/ ਅਨੁਭਵ ਸੰਚਰਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਹਿਲਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਭਾਵ/ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਮਨ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਚਾਰ ਇਕ ਪੜਾਅ ਤੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਸਰਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।

ਕਰੋਚੇ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਉਤੇ ਵਾਪਰਨ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਰ ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਪਹਿਲਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ (Expression) ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬਾਹਰੀਕਰਨ (Externalisation) ਭਾਵੇਂ ਕਰੋਚੇ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਹੱਤਵ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜੇ

ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਤੇ ਬਾਹਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਆਂਤਰਿਕ ਪੜਾਅ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਜਾਂ ਅਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਕੋਈ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਨਹੀਂ। ਦੂਜਾ ਪੜਾਅ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਨ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਕਰੋਚੇ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ-ਆਂਤਰਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਕਿਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।²⁸

ਇਹ ਇਕ ਵਿਹਾਰਕ ਕਿਰਿਆ (Practical Activity) ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਰਚਨਾ ਆਂਤਰਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਕਿਰਤ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਚਾਰ, ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵ, ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਮਨ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ।

(1) ਆਂਤਰਿਕ

(2) ਬਾਹਰੀ।

ਇਹ ਕੋਈ ਸਰਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾ ਹੋਕੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਦੋ ਧਿਰਾਂ, ਲੇਖਕ-ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਵਕਤਾ-ਸਰੋਤਾ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਹ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਕਾਸ

ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਸਿਰਫ ਇਕੱਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਜਗਤ ਦਾ ਹਰ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਛੇ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

- ੳ. ਪ੍ਰਸੰਗ,
- ਅ. ਸੰਦੇਸ਼,
- ੲ. ਵਕਤਾ,
- ਸ. ਸਰੋਤਾ,
- ਹ. ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਕੋਡ,
- ਕ. ਸੰਪਰਕ।

ਇਹ ਛੇ ਤੱਤ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਚਾਰ ਕਰਤਾ ਜਾਂ ਵਕਤਾ ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਸੰਚਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਰੋਤੇ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਕੋਡ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ, ਵਕਤਾ/ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ/ ਪਾਠਕ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਫਲ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਛੇ ਤੱਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਕੋਡ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਤ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ, ਪਾਠਕ/ ਸਰੋਤਾ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਕੋਡ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਿ੍ਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਿ੍ਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹਰ ਜੀਵ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖੋਜਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਸ ਸਿ੍ਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹਰ ਜੈਵਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੋੜੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹਨ। ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੇ ਦੂਜੇ ਜੀਵ-ਜੰਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਸਰਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਧੁਨੀਆਂ, ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਵਗੈਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਚੇਰੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵਖਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾਰਨ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭੂਤਕਾਲ ਤੇ ਭਵਿਖਤ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਾਧਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਇਸ਼ਾਰੇ, ਸੰਕੇਤ, ਚਿੰਨ, ਹਾਵ-ਭਾਵ, ਬੋਲ, ਚਿਤਰਕਲਾ, ਬੁੱਤ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ, ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ ਆਦਿ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

(1) ਸਰੀਰਕ ਹਰਕਤਾਂ:-

ਹਾਵ-ਭਾਵ, ਇਸ਼ਾਰੇ, ਚਿੰਨ, ਸੰਕੇਤ, ਬੋਲ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ।

(2) ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ:-

ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ, ਚਿਤਰ ਕਲਾ, ਬੁੱਤ ਕਲਾ ਇਮਾਰਤ ਕਲਾ, ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ ਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਆਦਿ।

ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

(1) ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾ ਮਾਧਿਅਮ:-

- (ੳ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮਾਧਿਅਮ
- (ਅ) ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਧਿਅਮ
- (ੲ) ਲੋਕ-ਯਾਨਿਕ ਮਾਧਿਅਮ

(2) ਗੈਰ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾ ਮਾਧਿਅਮ:-

- (ੳ) ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ,
- (ਅ) ਸੰਗੀਤ,
- (ੲ) ਚਿੱਤਰ ਕਲਾ,
- (ਸ) ਨ੍ਰਿਤ ਕਲਾ,
- (ਹ) ਇਮਾਰਤ ਕਲਾ
- (ਕ) ਬੁੱਤ ਕਲਾ ਆਦਿ।²⁹

ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਧਨ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਥਾਹ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਸਾਧਨ ਇਹ ਹਨ:-

ਰੇਡਿਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਟੈਲੀਫੋਨ, ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ, ਕੰਪਿਊਟਰ, ਡਾਕ-ਤਾਰ ਸੇਵਾ, ਸਮਾਚਾਰ-ਪੱਤਰ ਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਆਦਿ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ, ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਕੋਲ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ:-

ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮਾਧਿਅਮ ਜਿਵੇਂ ਬੋਲਚਾਲ, ਚਿੰਨ, ਚਿੱਤਰ, ਸੰਕੇਤ, ਨਾਚ, ਸੰਗੀਤ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ, ਲਿਖਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਆਦਿ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਕਰੋਚੇ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਸੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੜਾਅ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਾਤੀਗਤ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਤੇ ਪ੍ਰੋਢ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।³⁰

ਅਤੇ

ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਕੁਝ ਸੰਕਲਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਸੰਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।³¹

ਸੰਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਲੋੜ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਿਮਾਗੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਬਾਕੀ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸਥਾਨ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਹਰ ਜੀਵਤ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਉਪਕਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਅਸਤ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਸਿਰਫ ਤੇ ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਇਕ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਜੀਵ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਿਆਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਜੀਵ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਿਰਫ ਇਕਾਲਿਕ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਜਾ ਪਿਛਲੇ ਕਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਚਨਾ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ- ਵਰਤਮਾਨ, ਭੂਤਕਾਲ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਾਕ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਕਾਈਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਰਥਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰੇ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਚਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਕੋਈ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕਰ ਵਾਕ ਕੋਈ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਵਾਕ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਾਰਥਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਤੇ ਵਸੀਲਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਮ ਅਰਥ ਜਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਲੰਕਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਰਥ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦੇ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਝਾਊ ਅਰਥਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵਾਂ/ ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਸੰਚਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾਮ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ

ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਵੇਂ ਘੜ ਲਏ ਪਰ ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਲੰਕਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਥ ਉਸ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੁੜਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਅਨੇਕ-ਅਰਥੇ ਹੁੰਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੁਢਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਦੇ ਤੇ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਅਨੇਕ ਅਰਥੇ ਬਣਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਅਨੇਕ ਅਰਥਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਕ ਜਾਂ ਸੁਝਾਊ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਅਨੇਕ-ਅਰਥਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਵੀ ਸਿਰਜੇ ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਈ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਗੱਲ ਹੀ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਨੇਕ ਅਰਥਤਾ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿਸਟਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਭਾਵ, ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਭਵ ਹੋਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਤੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸੋਸਿਊਰ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ

ਅਧਿਐਨ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸੋਸਿਊਰ ਮੁਤਾਬਕ:-

ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿਸਟਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਚਿਹਨ, ਚਿਹਨਕ ਤੇ ਚਿਹਨਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਮੂਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ 'ਚਿਹਨ' (Sign) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਚਿਹਨ' ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ- ਚਿਹਨਕ ਤੇ ਚਿਹਨਤ।³²

ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਚਿਹਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਹਨਕ (Signifier) ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਚਿਹਨਕ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਇਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲਿੱਪੀ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਚਿਹਨਕ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਸਤੂ/ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਚਿਹਨਕ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਚਿਹਨਕ ਤੋਂ ਜੋ ਭਾਵ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਹਨਤ (Signified) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋਸਿਊਰ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਚਿਹਨਤ ਉਹ ਵਸਤੂ/ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਭਾਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਲ ਚਿਹਨਕ (ਧੁਨੀ ਬਿੰਬ) ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚਿਹਨ, ਚਿਹਨਕ ਅਤੇ ਚਿਹਨਤ ਸੰਜੁਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਕਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ/ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ

ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਚਿਹਨਕ ਤੇ ਚਿਹਨਤ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਅਟੁੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਚਿਹਨਕ (ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬ) ਤੇ ਚਿਹਨਤ (ਸੰਕਲਪ) ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਆਪਹੁਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³³

ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ (Logic) ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਕਤਾ ਜਿਹੜਾ ਮਰਜ਼ੀ ਚਿਹਨਕ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣੇ ਮਿਥੇ ਚਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਚਿਹਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਹੋਣਗੇ।

ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਮੂਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸਿਸਟਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਚਿਹਨ ਕਿਸੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਕਤਾ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਕਾਰਜ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਫ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੋਈ ਨਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਘੜ ਜਾਂ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ:-

ਸੌਸਿਊਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾੜਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸਮਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।³⁴

ਹਰ ਸੰਕਲਪ/ ਚਿਹਨਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਨਕ/ ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਰਿਆਦਾ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸਥਾਪਤ ਚਿਹਨਕਾਂ ਜਾਂ ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੌਸਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲੈਂਗ, ਪੈਰੋਲ, ਸਹਿਚਾਰੀ ਸੰਬੰਧ, ਸਿੰਟੈਗਮੈਟਿਕ ਸੰਬੰਧ, ਇਕਾਲਕ ਤੇ ਬਹੁਕਾਲਕ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ। ਸੌਸਿਊਰ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਫ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਮੂਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸਿਸਟਮ (ਪ੍ਰਬੰਧ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਕ ਵਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੰਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਚਿਹਨ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਪੂਰੇ ਸੰਮੂਹ ਨੂੰ ਸੌਸਿਊਰ ਨੇ

ਲੈਂਗ (Langue) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਲੈਂਗ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸਿਸਟਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਚਿਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਕਤੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਚਿਹਨ ਲੈ ਕੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਦਾ ਅੱਗੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੌਸਿਊਰ ਇਕ ਦੂਜਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਉਚਾਰ (Parole) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪੈਰੋਲ ਜਾਂ ਉਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੈਂਗ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੂਹਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੈਰੋਲ ਜਾਂ ਉਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਕਤਾ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨਚਾਹੇ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੌਸਿਊਰ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਲੈਂਗ/ ਭਾਸ਼ਾ ਅਮੂਰਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਿਸਟਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਹੈ।³⁵

ਅਤੇ

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵਕਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਲੈਂਗ/ ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਬਣਾਏ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੌਸਿਊਰ ਨੇ ਉਚਾਰ ਜਾਂ ਪੈਰੋਲ (Parole) ਕਿਹਾ ਹੈ।³⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਵਕਤਾ ਲੈਂਗ/ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਚਿਹਨ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਾਕ ਬਣਾਕੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਲਈ ਸੌਸਿਊਰ ਨੇ ਸਿੰਟੈਗਮੈਟਿਕ ਤੇ ਸਹਿਚਾਰੀ ਸੰਬੰਧ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਮੂਹ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਕਤਾ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ

ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਚਿਹਨ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ ਵਾਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਇਕ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਮੂਹ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਵਕਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਹਨ ਚੁਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੌਸਿਊਰ ਨੇ ਸਹਿਚਾਰੀ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਸੰਬੰਧ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਵਕਤਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਚਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚਿਹਨ ਨੂੰ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਰਿਜ਼ਰਵ ਸਟਾਕ ਵਿਚ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਚਿਹਨ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੌਸਿਊਰ ਨੇ ਸਿੰਟੈਗਮੈਟਿਕ ਸੰਬੰਧ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਕਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਜਾਂ ਵਾਕ ਉਚਾਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਅਧਾਰ ਉਤੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਕਾਲਕ ਤੇ ਬਹੁਕਾਲਕ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕਾਲਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਕਾਲਕ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੌਸਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ (Roman Jakobson) ਨੇ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੌਸਿਊਰ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਹੀ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਤੇ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ- ਇਕ ਤਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਦੂਜੀ ਵਾਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਸੰਚਾਰ ਨੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਹੈ।³⁷

ਸੌਸਿਊਰ ਵਾਂਗ:-

ਉਸਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਵਕਤਾ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।³⁸

ਇਸ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ ਵਕਤਾ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਵਕਤਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੀ ਵਰਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਵਕਤਾ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਕੁ ਛੋਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਸੰਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੱਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਰਥ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਸੰਮੂਹ ਵਿਚ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਕਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ-ਗਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਸਕੇ। ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਇਕ ਤਾਂ ਆਮ ਅਰਥ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦਾ ਆਂਤਰਿਕ ਸੰਬੰਧ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਦਰਭ-ਗਤ ਅਰਥ, ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਅਰਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਰਥ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਅਰਥ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚਲੇ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਆਂਤਰਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੋਡ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਕਿਸੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਰ ਵਕਤੇ ਲਈ ਇਕ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਲੱਭਯ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਕਤਿਆਂ ਵਲੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਕਤਾ ਵਲੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੋਡਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ/ ਵਕਤਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਉਚਾਰ ਸਰਕਿਟ ਦਾ ਮਾਡਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਉਚਾਰ ਵਕਤੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਰੋਤੇ ਤੀਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਨੇ ਇਹ ਮਾਡਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ‘ਉਚਾਰ ਸਰਕਿਟ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।³⁹

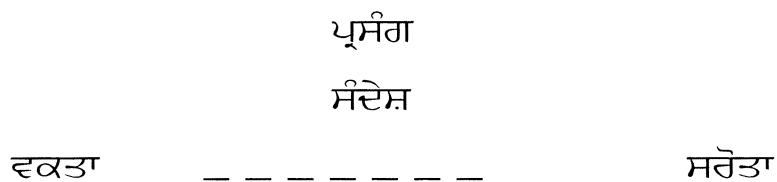
ਪਰ ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਸਰਕਿਟ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਜਿਹਾ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਦੋ ਧਿਰਾਂ, ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ, ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਕਤਾ ਵਲੋਂ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੋਡ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਹ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਡੀ-ਕੋਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਕੋਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰ ਵਾਪਸ ਵਕਤੇ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਵਕਤਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਵਕਤਾ, ਜੋ ਹੁਣ ਸਰੋਤਾ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਨੇ ਇਹ ਉਚਾਰ ਸਰਕਿਟ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸੰਚਾਰ ਸਰਕਿਟ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜੈਕਬਸਨ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਮਾਡਲ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਡਲ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦੇ ਉਚਾਰ ਸਰਕਿਟ ਮਾਡਲ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ

ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਉਤੇ 'ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ' ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵਕਤੇ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸਰਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਕ ਗੁੰਝਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਹਰ ਬੋਲ-ਘਟਨਾ (Speech event) ਨੂੰ ਸ਼ਾਬਦਿਕ-ਸੰਚਾਰ (Verbal Communication) ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਮੰਨ ਕੇ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਛੇ ਰੋਚਕ ਤੱਤ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤੇ:-

- 1 ਵਕਤਾ,
- 2 ਸਰੋਤਾ,
- 3 ਪ੍ਰਸੰਗ,
- 4 ਸੰਦੇਸ਼,
- 5 ਸੰਪਰਕ
- 6 ਕੋਡ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਹ ਛੇ ਤੱਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।⁴⁰

ਸੰਪਰਕ

ਕੋਡ ਜਾਂ ਮਾਧਿਅਮ

ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਛੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਕਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਤੱਤ ਹੈ- ਸੰਦੇਸ਼। ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਕਤੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ

ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੰਦੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਾਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸਰੋਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਪਰਕ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਪੰਜਵਾਂ ਤੱਤ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਕਤੇ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰੋਤਾ ਤੇ ਵਕਤਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਕ ਧਿਰ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਭਾਵੇਂ ਜੈਕਬਸਨ ਦਾ ਇਹ ਮਾਡਲ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦੇ ਉਚਾਰ ਸਰਕਿਟ ਉਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਮੁਤਾਬਕ:-

ਇਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਫੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਵਕਤਾ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ, ਤਾਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਕਤਾ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਰਥ ਸਨ ਪਰ ਸਰੋਤੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਕੋਡ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਉਸਦੇ ਕੋਡ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਸਾਂਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਉਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਚਾਰ ਵੇਲੇ ਟੋਨ ਤੇ ਪਿੱਚ ਅਤੇ ਬਲ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਵਾਰ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਚਾਰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚਲੇ ਸੰਪੂਰਣ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਮਾਧਿਅਮ ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਭਾਸ਼ਕ-ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ’ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴¹

ਕਈ ਵਾਰ ਇਕੋ ਵਕਤੇ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਹਰ ਇਕ ਸਰੋਤਾ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਧਾਰਣ ਦਿਸਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਿੰਨੀ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਇਕ ਵਕਤੇ ਵਲੋਂ ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰੋਤਾ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਰੋਤਾ ਕਿਵੇਂ ਵਕਤਾ ਵਲੋਂ ਸੰਚਾਰੇ ਹੋਏ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਪੂਰਣ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਰਜ ਏ. ਮਿਲਰ (George A. Miller) ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ:-

ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਵਕਤੇ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਕੋਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਪੱਧਰਾਂ ਉਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

1. ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ
2. ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਾਕ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ
3. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ
4. ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪੀ ਗਿਆਨ
5. ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਿਸਟਮ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਣੀ ਗਈ ਗੱਲ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴²

ਮਿਲਰ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਜ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੁਚਾਰੂ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਨੰਬਰ 4 ਤੇ 5 ਉਤੇ ਦਿੱਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੂਝ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਮਿਲਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਵਾਕ ਵਿਚੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴³

ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਯਥਾਰਥ (External Reality) ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਸਾਡੀ ਪੰਰਪਰਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਉਤੇ ਵੀ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਲੱਗ

ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਮ ਪਾਠਕ, ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹੂਬਹੂ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜਟਿਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹਰ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਉਪਰੋਕਤ ਛੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰੀ ਸੰਚਾਰ ਕਿਰਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਹਰ ਤੱਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ (Function) ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੈਕਬਸਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਜੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਕੇਤਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ (Referential Function) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਜੋਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਕਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਾਵਪੂਰਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ (Emotives- Function) ਸਰੋਤਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ (Conative), ਸੰਪਰਕ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਤਮਕ (Phatic) ਅਤੇ ਕੋਡ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਧਿਭਾਸ਼ਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ (Meta Lingual Function) ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਜੋਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਸਮੇਂ, ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਢੰਗ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਲ ਦਿੱਤਾ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ (Poetic Function)
ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁴⁴

ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਮ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਜੋਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਧੀਆਂ

ਪਿਛਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਕੀਤੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਹੀ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਸੰਚਾਰ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਹਰਕਤਾਂ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਆਦਿ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਜੀਵ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪੂਰਨ ਸੰਚਾਰ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਵਸੀਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ, ਮਨੁੱਖ ਵਲੋਂ ਰਚੀ ਗਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਭਾਵੇਂ ਮੌਖਿਕ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਾਂ ਲਿਖਿਤ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਰੋਲ

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਯੋਗ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਬੀੜ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਆਸ਼ਾ ਪਾਠਕਾਂ/ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

1. ਵਕਤਾ/ ਲੇਖਕ/ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਤੇ
2. ਸਰੋਤਾ/ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਆਦਿ।⁴⁵

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਧਿਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਉਪਸਥਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਥਾਂ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਵਕਤਾ ਸਰੋਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਵਕਤਾ ਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਕਿਰਤ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਕਤਾ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਸੰਚਾਰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਨੇ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵਾਚਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਕ ਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋੜ ਮਾਧਿਅਮ ਜਾਂ ਕੋਡ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁴⁶

ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਖਾਸ ਅਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਸੀਟੀ ਵਗੈਰਾ, ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਜਾਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕੌਮਲ ਕਲਾਵਾਂ- ਨਾਚ, ਸੰਗੀਤ, ਚਿੱਤਰਕਲਾ ਆਦਿ, ਪਰ ਪੂਰਨ ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ

ਵਿਚਾਰ, ਭਾਵ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਰੋਤਾ ਵਕਤੇ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੂਰਨ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਇਕ ਯੋਗ ਤੇ ਸੁਲੱਭ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜਚੋਲਣ ਲਈ ਜਿੰਨ੍ਹੇ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਰਸ' ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਾਂਗੇ ਕਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਸਹੀ ਸੰਚਾਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੰਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ, ਰੀਤੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਔਚਿਤਯ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਹੀ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁਖਾਤਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧੁਨੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਜੋ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਬੰਧ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਧਾ, ਲਖਸ਼ਣਾ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਹੀ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਉਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

- 1 ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੱਧਰ ਅਤੇ
- 2 ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ।

ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਰਥਹੀਣ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵਾਕ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ

ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਲੈਂਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪੈਰੋਲ ਜਾਂ ਉਚਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਸਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਇਹ ਲੈਂਗ ਤੇ ਪੈਰੋਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ/ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੈਂਗ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਲੈਂਗ ਨੂੰ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੈਂਗ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਨ ਸਿਸਟਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਆਦਿ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਮਨ-ਭਾਉਂਦੇ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਖ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੋਸਿਊਰ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਮੂਹ ਜਾਂ ਲੈਂਗ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਮੂਹ ਜਾਂ ਸਿਸਟਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਵਸਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਹੈ।⁴⁷

ਅਤੇ

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਕਤਾ/ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਚੋਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਵਾਕ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸੋਸਿਊਰ ਨੇ Parole (ਪੈਰੋਲ ਜਾਂ ਉਚਾਰ) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁴⁸

ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਲਈ ਅਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਰੋਕਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੌਸਿਊਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਵਕਤਾ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੇ। ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਲੇਖਕ ਕਈ ਵਾਰ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਿਕ ਘੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਘੜਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਸੰਮੂਹ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਕੇ ਵਰਤਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਿਯਮ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੈਂਗ ਤੇ ਪੈਰੋਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੌਸਿਊਰ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਿੰਟੈਗਮੈਟਿਕ ਤੇ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁴⁹

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਚਿਹਨ ਵਕਤੇ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਮਕਾਲਿਕਤਾ (Synchronic) ਤੇ ਬਹੁ-ਕਾਲਿਕਤਾ (Diachronic) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੌਸਿਊਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਮਦਾਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਵਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਡਲ ਦੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਲੋਚਨਾ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਲਈ ਦੂਜਾ ਮਾਡਲ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਡਲ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਿਰਫ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦਾ ਮਾਡਲ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜੈਕਬਸਨ ਦਾ ਮਾਡਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਧੁਨੀ ਬਿੰਬ, ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਥੇ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਕਤਾ ਕੁਝ ਧੁਨੀ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰੋਤਾ ਸੁਣਦਾ ਤੇ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਉੱਤਰ ਵਜੋਂ ਉਹ ਕੁਝ ਧੁਨੀ ਚਿੰਨ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਉਸੇ ਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਵਕਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਸਰੋਤਾ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾਅ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਧੁਨੀ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਤਨੀ ਸਰਲ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚਾਰ ਹੋਰ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਨ:-

- 1 ਪ੍ਰਸੰਗ,
- 2 ਸੰਦੇਸ਼,
- 3 ਸੰਪਰਕ
- 4 ਕੋਡ ⁵⁰

ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਰ ਐਨੀ ਸੌਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੀ ਇਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲਈ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਜਾਂ ਲੇਖਕ/ ਰਚਨਾ ਤੇ ਰੀਡਰ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਵਕਤਾ ਜਾਂ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਗੱਲਬਾਤ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਉਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ 'ਕੋਡ' ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਹਿਲੀ ਧਿਰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕੋਡ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਕੋਲ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਉਸ 'ਕੋਡ' ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਜਾਂ 'ਡੀਕੋਡ' ਕਰਕੇ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਤਰ ਵਾਪਸ ਵਕਤੇ ਨੂੰ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਫਿਰ ਉਸੇ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਕਤਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਸੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਾਫੀ ਜਟਿਲ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਇੰਨੇ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਾਫੀ ਜਟਿਲ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਜੈਕਬਸਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਕੋਡ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਕੋਈ ਵੀ ਬੋਲ-ਘਟਨਾ (Speech Event) ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਦ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰ

ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਕੋਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।⁵¹

ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਕੋਡ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸਿਸਟਮ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸੇ ਸਾਂਝ ਸਦਕਾ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ/ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਸੀ ਸੰਚਾਰ ਬੜੇ ਹੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਆਪਸੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਕੋਡ ਵਜੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਰੋਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਿਰਜਣ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਧੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਪਹਿਲੀ- ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ (Word Selection) ਤੇ

ਦੂਜੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸੰਯੋਜਨ (Words Combination)⁵²

ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਲਈ ਵਕਤਾ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਚੁਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋਸਿਊਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੈਕਬਸਨ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ:-

ਭਾਵੇਂ ਵਕਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਚੁਣਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਕੋਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੰਚਾਰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।⁵³

ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਸਿਊਰ ਨੇ 'ਚਿਹਨ' ਕਿਹਾ ਹੈ, ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਉਪਰੋਂ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ

ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਚਿਹਨਾਂ ਲਈ ਸੋਸ਼ਿਊਰ ਨੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੰਟੈਗਮੈਟਿਕ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਹਿਚਾਰੀ ਜਾਂ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਸੰਬੰਧ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਕਤਾ ਵਲੋਂ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਵਕਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਦੇ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਜਾਂ ਚਿਹਨਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰ ਜਾਂ ਪੈਰੋਲ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜੈਕਬਸਨ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਉਚਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਉਚਾਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰਵਨ (ਸੁਣਨ ਕਿਰਿਆ) ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Physical Function) ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਹੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ ਲਈ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਵਕਤਾ, ਸਰੋਤਾ, ਪ੍ਰਸੰਗ, ਸੰਦੇਸ਼, ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਕੋਡ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ‘ਹਾਕ ਟੈਰੇਸ’ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ
ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁵⁴

ਅਰਥਾਤ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਾਂ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ। ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਵਲੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਦੇ ਬੋਲਣ ਢੰਗ ਜਾਂ ਉਚਾਰਨ ਮੌਕੇ ਪਿੱਚ ਤੇ ਟੋਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਆਪਣੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਇਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਇਕ ਪਹਿਲਾ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਡਲ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸੌਸਿਊਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਡਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੌਸਿਊਰ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਨੇ ਸੌਸਿਊਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਜੈਕਬਸਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਮਾਡਲ ਦੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਤਾਈਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਉਰਬਰਟੋ ਇੱਕੋ (URBURTO ECO) ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ। ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ *The Role of the Reader* ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁵⁵

ਇਸ ਵਿਚ ਜੈਕਬਸਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਗੱਲ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਸੰਚਾਰ ਵਕਤਾ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਕੋਡਾਂ ਤੇ ਸਬ-ਕੋਡਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਤੇ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਕੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ? ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ? ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਿਛੇ ਅਸੀਂ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਦੇ ਇਸ ਮਾਡਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਇਥੇ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾ ਹੀ ਦੱਸਣਾ ਕਾਫੀ

ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਕੋਡਾਂ ਤੇ ਸਬ-ਕੋਡਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਚੈਨਲ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਪਾਠ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਤੱਕ ਉਹ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੋਡਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਕ ਡੀਕੋਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਉੱਪੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਕਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ।

ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਜਾਰਜ ਏ. ਮਿਲਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੇ ਵਕਤਾ ਤੋਂ ਸਰੋਤਾ/ ਪਾਠਕ ਆਦਿ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਕਤੇ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਕਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲਤਾਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਰਜ ਏ. ਮਿਲਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਸਿਰਫ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਮ

ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਪੂਰਨ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਵਿਆਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕੋਡਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਵਕਤਾ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ।⁵⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਕਤੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਮੱਹਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਕਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਾਧਨ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਲੇਖਕ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਠਕਾਂ/ ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਵਿਸਥਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਰਚਨਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਧਾਰਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਲਿਖਤੀ

ਸੰਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਜਟਿਲ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਖਿਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਕਤੇ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਥੇ ਵਕਤਾ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਵਲੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੱਭਣਾ ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਛੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਤ ਇਹ ਛੇ ਤੱਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

	ਸੰਕੇਤਕ (Referential)
	ਕਾਵਿਕ(Poetic)
ਭਾਵਪੂਰਤ (Emotive)	ਕਿਰਿਆਤਮਕ (Conative)
	ਸੰਬੰਧਾਤਮਕ(Phatic)
	ਅਧਿਭਾਸ਼ਕ(Matalingual) ⁵⁷

ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਕ੍ਰਮ ਜਾਂ ਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਜੋਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਉਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ

ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਉਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ 'ਸੰਦੇਸ਼' ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਉਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੇ ਏਕਾਧਿਕਾਰ (Monopoly) ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਖਰੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁵⁸

ਬਾਹਰੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਢੰਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਹੀ ਭਾਵਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ/ ਢੰਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ:-

1. ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ:-

ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਵੀ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਵਾਂਗੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੋਲ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਅਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਗੀ ਕਵਿਤਾ ਉਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਅਰਥ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ। ਇਸ ਲਈ ਕਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਧਾ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਖਣਾਰਥ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ। ਕਵੀ

ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪੂਰਬੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਰਾਇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਮੁਤਾਬਕ ਵਧੀਆ ਕਾਵਿ ਉਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅੰਲਕਾਰ ਤੇ ਸੁਝਾਊ ਅਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ, ਅੰਲਕਾਰ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ ਆਦਿ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਵਿ-ਸਿਧਾਂਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ, ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਰਾਇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ:-

ਜਿਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅੰਗ ਅਰਥ, ਕਿਸੇ ਦੂਰਵਰਤੀ ਰਮਜ਼, ਕਿਸੇ ਗੁੱਝੇ ਇਸ਼ਾਰੇ, ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਕਟਾਖਸ਼ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਨੋਖੇਪਣ ਦੀ ਝਲਕ ਉਭਰਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਸੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਉਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵⁹

ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਥੋੜੀ ਵੱਖਰਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ, ਸਿਨਟੈਗਮੈਟਿਕ, (Syntagmatic) ਤੇ ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ (Paradigmatic) ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਹਿਤ ਕਰਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਰਾਡਿਗਮੈਟਿਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਚਿਹਨ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿਨਟੈਗਮੈਟਿਕ-ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰੂਪਕੀ ਵਿਧੀ (Metapher) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਕਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ- ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ, ਪਾਠਕ ਤੇ ਸਰੋਤਾ। ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਵੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਕਿਰਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਫਿਰ ਪਾਠਕ/ ਸਰੋਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਬਦਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਾਗ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਚਿੰਤਕ ਮੁਕਾਰੋਵਸਕੀ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ:-

ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ, ਮਿਆਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਕੀਤੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ (Distructive) ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸੁਹਜ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁶⁰

ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲੇਖਕ/ ਕਵੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੁਝ ਸਥਾਪਤ ਰੂੜੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਵਰਗ/ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰੋਢ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ/ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

2. ਬਾਣੀ-ਸੰਚਾਰ:

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ 'ਕਵਿਤਾ' ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਪਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਣੀ-ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ

ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਠੋਰ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਅਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਚਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਖੇੜਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਰਹੀ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਪਾਰਲੋਕਿਕ ਦਿੱਬ-ਹੋਂਦ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਲੋਕਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਚਨਹਾਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਥ ਘਟਦੀ ਵਧਦੀ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਗਾਇਬ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ, ਖੁਦਮੁਖਤਾਰ ਹੋਂਦ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਸਿਧਾਂਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਛਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿੰਤਕ ਚਿੰਤਨ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਆਤਮ-ਸੰਪੰਨਤਾ ਨੂੰ

ਸਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਥਿਆ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ਮ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਆਤਮ-ਸੰਪੰਨਤਾ ਬਾਰੇ ਸਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਸ ਅਟੁਟ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ-ਵਿਥ ਸਦਕਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਹਜ-ਵਿਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁶¹

ਸੋ ਭਾਵੇਂ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਬਾਣੀ ਵੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਮੂਰਤ, ਪਾਰਲੌਕਿਕ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਕਾਲ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਉਸੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਚੁਣਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਮੂਰਤ ਤੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਕਾਰਨ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਵੀ ਅਮੂਰਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਇਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਮੂਰਤ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਵਪ੍ਰੰਜੀ, ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਵਪ੍ਰੰਜੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਕਿਸੇ ਕਾਲ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਜਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਯੋਗ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕੇ।

ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਵਿਚਲਾ ਅੰਤਰ ਵੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਵੀ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬਾਣੀ

ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਲਿਵ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰਹੱਸ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਵਾਕਫ ਹਨ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਤਸਲੀਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਰੱਬੀ ਆਵੇਸ਼, ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਦਿ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵਸਤੂ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧਨੀ ਸਵਰ ਤੇ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ, ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

3. ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ:-

ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਹਰ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੋਢ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤਰਕ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਯੁੱਗ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਯੁੱਗ ਹੈ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੈ

ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਬਹੁਤੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਿਭਾਅ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:- ਕਹਾਣੀ, ਨਾਵਲ, ਨਾਟਕ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਲੇਖ, ਰਿਪੋਰਤਾਜ, ਡਾਇਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਾਹਕ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਿੱਖ ਜਗਤ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਰ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਂਤਰਿਕ ਜਗਤ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਿਜੀ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਭਾਵ, ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਜਗਤ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਤਿ-ਸੂਖਮ ਅਦਿੱਖ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਹੀ ਅਤਿ-ਸੂਖਮ ਸੌਂਦਰਯਮਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਮਾਨਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਆਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਅਨੇਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਕਹਿ ਅਤੇ ਅਕੱਥ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕਾਰਨ, ਵਕਤਾ ਤੋਂ ਸਰੋਤਾ ਤਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰਣ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤਾ ਦੇ ਸਵੈ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵਜੋਂ ਪਹਿਚਾਣਦੇ ਹਾਂ। ਇਹੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਭਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਆਭਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ:-

ਜੇ ਕਵੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਪੱਖ ਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁶²

ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸੰਯੋਜਨ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਵਿਧੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਚਿਹਨ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਸੰਯੋਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਨਤਾ, ਅਸਮਾਨਤਾ, ਸਮਾਨਾਰਥਕਤਾ, ਵਿਪਰੀਤਾਰਥਕਤਾ ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਤ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਾਹਿਤਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂੜੀਆਂ ਹਨ?

ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਠ ਕਵਿਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਪੰਰਪਰਾ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।⁶³

ਕਿਸੇ ਇਕ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪੂਰਣ ਮੱਹਤਵ ਉਦੋਂ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਾਠਕ ਉਸ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਮੁਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਮੁਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਕ੍ਰਿਅ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਰਚਨਾ ਉਪਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ

ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਸ਼ਕਤ ਮਾਧਿਅਮ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅੰਤਰ ਵਿਹਾਰ ਕਾਰਨ ਵਕਤਾ ਤੋਂ ਸਰੋਤਾ ਤੱਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਆਭਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁਖੈਨ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸਸ਼ਕਤ, ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

- 1 ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ ਵਿਧੀ
- 2 ਸਵੈ-ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਵਿਧੀ
- 3 ਸੰਬੋਧਨੀ ਵਿਧੀ
- 4 ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਿਧੀ
- 5 ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ
- 6 ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਵਿਧੀ
- 7 ਸੰਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਵਿਧੀ
- 8 ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ

1 ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ ਵਿਧੀ:

ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਸੌਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਅਜਿਹੀ ਸੰਚਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਪ੍ਰਕਾਰਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਕਤੇ ਤੇ ਸਰੋਤੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅਟੁੱਟ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੌਖਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਰਮਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੱਸਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਵੈ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਇਆ। ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ:-

ਮਨ ਇਛੇ ਸੁਖ ਮਾਣਦਾ ਕਿਛੁ ਨਾਹਿ ਵਿਸੂਰੇ॥

ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਈ ਵਿਸਟਾ ਕੇ ਕੀਰੇ॥⁶⁴

2 ਸਵੈ-ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ ਵਿਧੀ:

ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਲੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸਰੋਤਿਆ ਜਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਵੀ ਆਪਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਵੀ ਆਪ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਹਿਜਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਹੱਲ/ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇਖੋ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖੁ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ॥

ਉਚੇ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ॥⁶⁵

3 ਸੰਬੋਧਨੀ ਵਿਧੀ:-

ਇਹ ਵਿਧੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਸੰਬੋਧਨ ਜਾਂ ਸਵੈ ਅਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਬੜੇ ਸੁਹਜਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਸਕਤ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਨਾਲ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਬੋਧਿਤ ਧਿਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਤੀਬਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਸਹਿਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਹੇ ਅਚੁਤ ਹੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਘਨਾਸ॥

ਹੇ ਪੂਰਨ ਹੇ ਸਰਬ ਮੈ ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਗੁਣਤਾਸ॥

ਹੇ ਸੰਗੀ ਹੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਭ ਟੇਕ॥

ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ ਹੇ ਗੁਣ ਨਿਧਾਨ ਜਾ ਕੈ ਸਦਾ ਬਿਬੇਕ॥

ਹੇ ਅਪਰੰਪਰ ਹਰਿ ਹਰੇ ਹਰਿ ਭੀ ਹੋਵਨਹਾਰ॥

ਹੇ ਸੰਤਹ ਕੈ ਸਦਾ ਸੰਗਿ ਨਿਧਾਰਾ ਆਧਾਰ॥

ਹੇ ਠਾਕੁਰ ਹਉ ਦਾਸਰੋ ਮੈ ਨਿਰਗੁਣ ਗੁਨੁ ਨਹੀ ਕੋਇ॥

ਨਾਨਕ ਦੀਜੈ ਨਾਮ ਦਾਨੁ ਰਾਖਉ ਹੀਐ ਪਰੋਇ॥⁶⁶

4 ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਿਧੀ:

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਿਧੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਰਥ ਵਿਧੀ ਹੈ, ਇਹ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਆਭਾਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਇਕ ਸਰਲ ਬੁਣਤੀ ਵੀ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿਧੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸਹਾਇਕ ਵਿਧਾ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਿਧੀ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਸਥਾਈ ਵਾਲੀ ਤੁਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਬਿਨ ਬਾਜੇ ਕੈਸੇ ਨਿਰਤਿਕਾਰੀ॥

ਬਿਨੁ ਕੰਠੈ ਕੈਸੇ ਗਾਵਨਹਾਰੀ॥

ਜੀਲ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਬਜੈ ਰਬਾਬ॥

ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਬਿਰਥੇ ਸਭਿ ਕਾਜ॥

ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਕਹਹੁ ਕੋ ਤਰਿਆ॥

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕੈਸੇ ਪਾਰਿ ਪਰਿਆ॥ ਰਹਾਉ॥

ਬਿਨ ਜਿਹਵਾ ਕਹਾ ਕੋ ਬਕਤਾ॥

ਬਿਨੁ ਸ੍ਰਵਨਾ ਕਹਾ ਕੋ ਸੁਨਤਾ॥

ਬਿਨੁ ਨੇੜਾ ਕਹਾ ਕੋ ਪੇਖੈ॥

ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਨਰੁ ਕਹੀ ਨ ਲੇਖੈ॥

ਬਿਨ ਬਿਦਿਆ ਕਹਾ ਕੋਈ ਪੰਡਿਤ॥

ਬਿਨੁ ਅਮਰੈ ਕੈਸੇ ਰਾਜ ਮੰਡਿਤ॥

ਬਿਨੁ ਬੂਝੇ ਕਹਾ ਮਨੁ ਠਹਰਾਨਾ॥

ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਸਭੁ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨਾ॥⁶⁷

5 ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ

ਇਸ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਕਈ ਦਲੀਲਾਂ ਜਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ

ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਬਿਜਲੀਆ ਦੇ ਹਾਰ ਵਿਚ ਦੇਖੋ:-

ਚਾਨਣ ਜਿਵੇਂ ਅਕਾਸ਼ੋਂ ਆਵੇ
ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਦਮਕੇ,
ਤਿਵੇਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਰਸ਼ੋਂ ਆਵੇ
ਸੁਹਣਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਦਮਕੇ।⁶⁸

6 ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਵਿਧੀ:

ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਵੀ ਵਕਤਾ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ ਵਕਤੇ ਦੀ ਗੱਲ / ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਚੁਭੇ ਨਾ ਅਰਥਾਤ ਸਹਿਜ ਲਗੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਤਿੱਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:-

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਤਿਆਗੁ॥
ਮਨਿ ਸਿਮਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ॥
ਹਰਿ ਭਜਨ ਸਫਲ ਕਾਮ॥ਰਹਾਉ॥
ਤਜਿ ਮਾਨ ਮੋਹ ਵਿਕਾਰ ਮਿਥਿਆ
ਜਪਿ ਰਾਮ ਰਾਮ ਰਾਮ॥⁶⁹

7 ਸੰਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਵਿਧੀ

ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਕ ਦਾਇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੈਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਇਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਵੀ ਉਸੇ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵੱਜੋਂ, ਉਰਦੂ ਦੇ ਕਵੀ ਫ਼ੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ੈਜ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਮੁੜ ਸੇ ਪਹਿਲੀ ਸੀ ਮੁਹੱਬਤ ਮਿਰੀ ਮਹਬੂਬ ਨਾ ਮਾਂਗ

ਮੈਨੇ ਸਮਝਾ ਥਾ ਕਿ ਤੂੰ ਹੈ ਤੋ ਦਰਖਸ਼ਾਂ ਹੈ ਹਯਾਤ
 ਤੇਰਾ ਗਮ ਹੈ ਤੋ ਗਮੇ-ਦਹਰ ਕਾ ਝਗੜਾ ਕਿਉ ਹੈ?
 ਤੇਰੀ ਸੂਰਤ ਸੇ ਆਲਮ ਮੇਂ ਬਹਾਰੋਂ ਕੋ ਸਬਾਤ
 ਤੇਰੀ ਆਖੋਂ ਕੇ ਸਿਵਾ ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਂ ਰਖਾ ਕਿਆ ਹੈ?
 ਤੂੰ ਜੋ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤੋ ਤਕਦੀਰ ਨਿਗੂੰ ਹੋ ਜਾਏ
 ਔਰ ਭੀ ਦੁਖ ਹੈਂ ਜਮਾਨੇ ਮੇਂ ਮੁਹੱਬਤ ਕੇ ਸਿਵਾ
 ਚਾਹਤੋਂ ਔਰ ਭੀ ਹੈਂ ਵਸਲ ਕੀ ਚਾਹਤ ਕੇ ਸਿਵਾ।⁷⁰

8 ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਵਿਚ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਉਸਦੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ, ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਟੋਟੇ ਵਿਚੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਸੰਝ ਹੋਈ ਪਰਛਾਵੇਂ ਛੁਪ ਗਏ
 ਕਿਉਂ ਇੱਛਾ ਬਲ ਤੂੰ ਜਾਰੀ?
 ਨੈਂ ਸਰੋਦ ਕਰ ਰਹੀ ਉਵੇਂ ਹੀ
 ਤੇ ਟੁਰਨੋਂ ਬੀ ਨਹਿਂ ਹਾਰੀ,

--- --- --- ---

ਸੀਨੇ ਖਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖਾਧੀ
 ਓ ਕਰ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਬਹਿੰਦੇ
 ਨਿਹੁੰ ਵਾਲੇ ਨੈਣਾਂ ਕੀ ਨੀਂਦਰ?
 ਓ ਦਿਨੇ ਰਾਤ ਪਏ ਵਹਿੰਦੇ।
 ਇਕੋ ਲਗਨ ਲਗੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ
 ਹੈ ਟੋਰ ਅਨੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ,
 ਵਸਲੋਂ ਉਰੇ ਮੁਕਾਮ ਨ ਕੋਈ,
 ਸੋ ਚਾਲ ਪਏ ਨਿਤ ਰਹਿੰਦੇ।⁷¹

692469

ਸੋ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਕਤਾ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਤਕ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਖੈਨ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਸ) ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੀ ਹੈ? ਉਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਕੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਚਨ ਕਰਦਿਆਂ ਰੁਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਕਿਵੇਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠਦੇ ਹੋਏ ਖਲਬਲੀ ਮਚਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਰਸਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਬ ਕਦੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਹਾਰੇ ਤੋਂ ਮੰਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੀ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੋਈ ਤਸੱਲੀ ਬਖਸ਼ ਜੁਆਬ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਕੋਈ ਖੇਡ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਲਿਖਣ ਬੈਠ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਮਾਂ ਸਰਸਵਤੀ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਸਦਾ ਦੂਤ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਰਸਵਤੀ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਰਚਨਾ ਰਚਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਰਚਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਗਰਭਵਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਜਨਮ ਲਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਹੋਏਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛੇ ਦੱਸੇ ਹੀ ਜਨਮ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਕੁਰਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਆਨੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ

ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਤਨੇ ਅਚੰਭੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਤਨਾ ਵਧੀਆ ਸਾਹਿਤ ਕਿਵੇਂ ਰਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਰਹੱਸ ਬਾਰੇ ਸੁਤੇਸਿੱਧ ਆਪਣੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਜਿਵੇਂ ਗੁੰਗਾ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ।

ਰਾਮਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਦਿਨਕਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ‘ਜਲਕਰ ਚੀਖ ਉਠਾ ਵਹ ਕਵੀ ਥਾ’ ਅਰਥਾਤ ਜਦ ਕੋਈ ਦਿਲ ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਵੱਜੇ ਤੇ ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਜਾਵੇ, ‘ਮੋਹਨ ਕਿੰਝ ਬਣਦਾ ਤੂੰ ਸ਼ਾਇਰ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਨਾ ਮਰਦੀ’ ਜਾਂ ਮਹਾਕਵੀ ਬਾਲਮੀਕੀ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਦੀ, ਇਹ ਕੋਈ ਉਨਮੱਤ ਜਾਂ ਜ਼ਨੂਨ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਰਚਨਾ ਰਚਨ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਅੰਦਰ ਦੀ ਕਰਤਾਰੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦੀਦਾਰ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਦੀ ਕਵੀ-ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝਲਕਾ ਵਜਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਤਾਂ ਬਣੀ, ਘੜੀ, ਜੜੀ, ਮੜੀ ਤਸਵੀਰ ਸੋਹਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਚਿ੍ਰਤਕਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲਟਕੀ ਤੇ ਚਿੱਤ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉਤੇ (ਜਦ ਉਹ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ) ਓਹਦੀ ਉਭਰਦੀ ਸੁਹੱਣ ਤੇ ਕਿਣਕਾ ਕਿਣਕਾ ਜੁੜਦੀ ਸੁਹੱਣ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਵੱਧ ਸੁਆਦਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਕਵੀ ਚਿੱਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਝਾਤੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਥੇ ਅਨੇਕਾਂ ਲਟਕੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਫੱਬ ਫੱਬ ਕੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਕਵੀ ਚਿੱਤ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਖੋਜ ਲਈ ਸਾਡਾ ਚਾ ਅੱਜ ਉਸੇ ਤੀਬਰਤਾ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਘੁੰਡ ਚੁੱਕ ਕੇ ਨਵੀਂ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਸੱਜਰਾ ਪਿਆਰਾ ਮੂੰਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।⁷²

ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਨਸ, ਸੁਰਸਾਗਰ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ, ਰਾਣਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ, ਡਿਵਾਇਨ ਕਾਮੇਡੀ, ਕਾਮਾਯਾਨੀ ਆਦਿ, ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਸਤਯੰ ਸੁੰਦਰਮ' ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਵਭੌਮਿਕ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਬਲਕਿ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਇਸ ਲਈ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਉਤਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰ ਰਚਨਾ ਉਪਰ ਰਚਨਹਾਰੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ, ਉਸਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ, ਉਸਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਤੇਸਿੱਧ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਹਾਰੇ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁੱਖਾਂ-ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣੀਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰੇਰਣਾ' ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਉਸਦੇ 'ਅੰਤਹਕਰਣ' ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਘੋਲ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਆਤਮਾ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਕ੍ਰਿਤ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਰੂਪ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰੇਗੀ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੈਰਲਡ ਆਸਾਵਾਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:-

ਕਵੀ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿਉਂਜੋ ਇਹ ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਉਸ ਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਵੇ। ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।⁷³

ਅਤੇ

ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵੰਤ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ ਕਲਾ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਦੇ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਭਾਜਿਤ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣਾ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਹੈ।⁷⁴

ਅਰਸਤੂ, ਹੋਰੇਸ, ਸੌਸਿਊਰ, ਲਾਂਜਾਂਨਿਸ, ਡ੍ਰਾਇਡਨ ਆਦਿ ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਆ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਕਰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰੇ ਪਰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਡੱਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਵੀ ਆਤਮ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਿਹਾ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਲ ਵੀ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ:-

ਕੀ ਇਹ ਸਿ੍ਰਜਨ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਕਵੀ-ਚਿੱਤ ਦੀ ਅਚੇਤਨ ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ, ਜਾਂ ਚੇਤਨ? ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਕੀ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਝਲਕਦੀ ਹੈ?⁷⁵

ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੈਟੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਡਾ. ਆਸ਼ਾਵੋਹਰਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਗੀਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ 1351 ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ; ਗੀਤ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।⁷⁶

ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਥੈਕਰੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੀ ਹੈ:-

ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਰਹੱਸਮਈ ਸ਼ਕਤੀ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਚਲਾ ਰਹੀ।⁷⁷

ਥਾਮਸ ਵੁਲਫ ਦੇ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ:-

ਮੈਂ ਸਚਮੁਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਉਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਸ ਵਿਚ

ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਚਾਹਿਆਂ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਕਰਵਾ
ਲਿਆ।⁷⁸

ਏਮੀ ਲਾਵੇਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਵੀ ਡਾ. ਆਸ਼ਾਵੋਹਰਾ ਨੇ ਇੰਝ
ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ:-

ਕੋਈ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਨੂੰ
ਇਓ ਸੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚੁਪਚਾਪ ਦਬੇ ਪੈਰੀਂ
ਚਿਠੀਆਂ ਵਾਲੇ ਡਿੱਬੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚਿੱਠੀ ਸੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁷⁹

ਨੀਤਸ਼ੇ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕਥਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਕਾਵਿ-
ਸ੍ਰਿਜਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ:-

ਕਵੀ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪੈਗਾਮ ਨੂੰ
ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਵਿਚਾਰ ਬਿਜਲੀ
ਵਾਂਗ ਕੌਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਲੋੜ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।⁸⁰

ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ
ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਹੱਸਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ
ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਵਰਿਆਂ-ਬੱਧੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ
ਮਹੱਤਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਰਚਨਾ
ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਹੱਦ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਨਵੀਨਤਾ
ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਇਤਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਮੋੜ
ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਪਣੇ ਤੱਤਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਾ
ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਤਾਂ
ਵਿਚੋਂ ਅਹਿਮ ਤੱਤ, 'ਅਨੁਭਵ' ਹੈ,। ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ
ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ,
ਸਮਾਜਿਕ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ
ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਦੋਂ ਹੀ
ਸਾਰਥਕ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਾਠਕ ਲਈ ਅਰਥਪੂਰਣ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼

ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਚੇਤੰਨਤਾ ਹੋਣੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਚੇਤੰਨ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੀ ਅਜੋਕੀਆ ਪ੍ਰਸਿਥਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਸਣ ਅਤੇ ਬਿਨਸਣ ਦੀ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਬਲਿਕ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਕਲਿਆਣ-ਕਾਰਤਾ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੱਤ 'ਕਲਪਨਾ' ਹੈ। ਰਚਨਕਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਮੂਰਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਮੂਰਤ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਮੂਰਤ ਤਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲਰਿਜ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਲਈ ਕਿਆਸਕਾਰੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ, ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਗਤੀਹੀਣ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਜੋੜਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਸਜੀਵ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਜੀਵਿਤ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਪੌਦੇ ਵਾਂਗ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵੱਧਦੀ ਫੁੱਲਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਿੰਜਿਆ ਤੇ ਸਵਾਰਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਉਤਪਾਦਕ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਵਧੀਆ ਕਲਪਨਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਉਨੀ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਅਨਜੋੜ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜੀਵਿਤ ਪੁੰਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਲਰਿਜ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਬਾਇਓਗਰੈਫੀਆ ਦੇ ਚੌਦਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:-

ਕਲਪਨਾ ਵਿਰੋਧ-ਜੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਤੁਲਨ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੀ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।⁸¹

ਅਤੇ ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:-

ਇਹ ਇਕ ਮਕੈਨੀਕਲ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਜਾਂ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦੇ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰਕੇ, ਖਲੋਰ ਕੇ

ਜਾਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ-ਧੜਕਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।⁸²

ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਤੱਤ ਸੰਵੇਗ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਤੇਜਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਡਰ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ, ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਗਮ, ਈਰਖਾ ਤੇ ਸ਼ਰਮ, ਦੁਖਦਾਈ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ। ਅਚੰਭਾ ਜਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਦੇ ਸੰਵੇਗ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਚਾਅ, ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ, ਵਾਤਸਲ ਅਤੇ ਹੁੱਲਾਸ ਆਦਿਕ ਸੁਖਭਾਵੀ ਮਨੋਵੇਗ ਹਨ। ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਵੇਗ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਲੀਅਮ ਵਰਡਜ਼ਵਰਥ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਡਾ. ਆਸ਼ਾਵੇਹਰਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ:-

ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁸³

ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਐਲੀਅਟ ਦਾ ਕਥਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ:-

ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।⁸⁴

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਥੇ ਐਲੀਅਟ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵੇਗਾਂ ਦੇ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੀਟਸ, ਸ਼ੈਲੇ ਅਤੇ ਕਾਲਰਿਜ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਕਾਰਣ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਐਲੀਅਟ ਸੰਵੇਗ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਜਾਂ ਅਤਿਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਤਰਕ ਅਤੇ ਸੰਵੇਗ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਕਲਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਇਕ ਬੜੀ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਿਵੇਂ ਅੰਕੁਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਕਾਰਵੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ 'ਸੋਚ' ਅਤੇ 'ਮਾਧਿਅਮ' ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ:-

ਖਿਆਲ ਸੋਚੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਚਿੱਟੇ ਬਾਜ਼ਾ ਵਾਂਗ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਨੀਲੇ ਗਗਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਹਣੇ ਫੰਘਾਂ ਦੀ ਥਰਥਾਹਟ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁸⁵

ਹਰ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਕਵੀ-ਕਰਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸੋਹਣੀ ਚੀਜ਼ (ਭਾਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਭਾਵੇਂ ਚਿੱਤਰ, ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਤ) ਦੇ ਆਵੇਸ਼, ਆਗਮਨ ਤੇ ਨਿਖਰਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸੰਜੋਗੀ ਘੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਉਹਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਰਸ ਬੱਝਦਾ ਹੈ।⁸⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਮੱਹਤਵਪੂਰਣ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕੱਚੀ ਸਾਮੱਗਰੀ, ਅਨੁਭਵ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਵੇਸ਼, ਸੰਜੋਗ ਅਤੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰਤਾ ਵਰਗੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਤਟਸਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦਾ। ਚੌਮਾਸਕੀ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਸ਼ਬਦ) ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲਛਣ 'ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ' ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਬਦ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਹਨ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਹਕ ਵੀ। ਸ਼ਬਦ, ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਸਮਾਪਤਤਾ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਆਪਣੇ ਜ਼ਾਤੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ 'ਰਹੱਸਵਾਦ' ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਬਰਟ ਕ੍ਰੀਲੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਅਮਲ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਿੱਖਾ ਜਾਂ ਧਾਰਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਲਕੋਹਲ ਜਾਂ ਡਰੱਗਜ਼ ਆਦਿ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਲਰਿਜ, ਬਾਲਜ਼ਾਕ, ਸ਼ਿਲਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਪ੍ਰੋ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕਈ ਤੱਥ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਆਮਦ ਅਤੇ ਆਵਰੁਦ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜਦ ਕਵਿਤਾ ਰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ, ਟੱਪੇ ਘੜ ਘੜ ਕੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਸੁੱਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤੇਜ਼ ਖਰਾਦ ਵਾਂਗ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ।

ਖਿਆਲ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀਆਂ ਵਾਧੂ ਛਿਲਤਰਾਂ ਝੜ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਟੱਪੇ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਬੋਲ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਸਨ, ਉਹ ਸੁੱਟ ਛੱਡਦਾ ਹੈ। ---- ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੰਘਰਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।⁸⁷

ਸਿਰਜਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਥੀਸਿਜ਼-ਐਂਟੀਥੀਸਿਜ਼ ਦੇ ਸਿੰਥੇਸਿਜ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਮੌਸੀਓ ਕਰੂਜ਼ ਨੇ ਪਿਕਾਸੋ ਦੀ ਸਿਰਜਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਫਿਲਮ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਪਿਕਾਸੋ ਦੇ ਸਿਰਜਨ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਕਾਸੋ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਦੇ ਦੁਮੇਲ ਉਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਧਿਰਕਾਰੇ ਹੋਏ ਚਿੱਤਰ, ਰੰਗ, ਲੀਕਾਂ ਸਭ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਕਿਸ ਕਿਸ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਰੁਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਣੇ ਵਾਂਗ ਕਿਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਲੀਕਾਂ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢਾਹ ਅਤੇ ਮਰੋੜ ਮਰੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।-----ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁸⁸

ਵਾਲੇਰੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਅਧ ਸਤਰ ਤਾਂ ਰਬ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।⁸⁹

ਅਤੇ

ਇਥੋਂ ਹੀ ਕਵੀ ਦੀ ਖੇਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਖੇਡ ਦੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਕਦ ਆਉਣਗੀਆਂ? ਅਤੇ ਉਹ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ? ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਕੋਈ ਕਾਦਰ ਦਾ ਜਲਵਾ, ਕੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ, ਕਿਸੇ ਪਿਆਰੇ ਜਾਂ ਪਿਆਰੀ ਦੀ ਯਾਦ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ, ਸੱਦਾ ਦੇ ਆਵੇਗੀ।⁹⁰

ਜਿਵੇਂ ਪਿਆਰੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ-ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆ ਗਿਆ

ਮੋਹਨ ਕਿੰਝ ਬਣਦਾ ਤੂੰ ਸ਼ਾਇਰ,

ਜੇ ਕਰ ਮੈਂ ਨ ਮਰਦੀ ।⁹¹

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਜੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪੱਖ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਕੋਈ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਸੋਚੀ ਸਮਝੀ ਜੁਗਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਖਾਲਕ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਣੀ/ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਤਾਰੇ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ/ ਸ੍ਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੋਚ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਜੁਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਜੁਗਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਣਾ ਇੱਕ ਔਖਾ ਕੰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਿਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਚੈਲੰਜ ਵੀ ਹੈ।

ਸੋ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜਾ ਦਰਦ, ਗਮ, ਹੁਲਾਸ, ਖੇੜਾ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਸਿਰਜਕ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਪ ਛੋੜ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਆਚ ਕੇ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਕਿਸ ਵਿਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਭਾਵ, ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਣ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਚੇਤਨ ਮਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੋਸ਼ ਖੋ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿੱਜੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ, ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਹਿ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਉਚ ਪਾਏ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਦਰਦ ਹੰਢਾਏ ਬਿਨਾਂ ਰਚਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਦਰਦ ਭਾਵੇਂ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਠਕ ਜਗਤ ਵਿਚ

ਇੱਕ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ, ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਰਿਚਰਡਜ਼ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ:-

ਕਵੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਉਸਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰੇ।⁹²

ਸੋ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੁਚੇਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰਕ ਪੱਖ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸਕਾਰਥ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਸੰਚਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋਸਫ ਸ਼ਿਪਲੇ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਸੰਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।⁹³

ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਉਂਕਿ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਨੁਮਾਨੀ ਜੁਗਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਨਿਰਣੈਪੂਰਵਕ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਚਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਜਦੀ ਹੈ; ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਫੀਰ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਜੋ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਮਲਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ‘ਸਹਿਜ ਧੁੰਨ’ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਪਜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਰਮ-ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚੋਂ ‘ਸਹਿ ਆਨੰਦ’ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁹⁴

ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪਰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜੁਗਤ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ।
 ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਕਰਤੇ ਅਤੇ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕਸੁਰ ਕਰ
 ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੰਜ ਜੋ ਗੱਲ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੰਕੁਰਿਤ
 ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁹⁵

ਸੋ ਸੰਗੀਤ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਸੰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹਨ। ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਹਿਤ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਗਹਿਨ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਤਹਿ ਵਿਚੋਂ ਜੁਗਤਾਂ, ਨੇਮਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਉਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ/ ਸਰੋਤਾ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਸਰਲ ਟਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਨੇਮ ਮੂਲਕ ਧਰਾਤਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਅਮੂਰਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਵਿਨਿਆਸ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਜੋਸਫ, ਆਈ ਸ਼ਿਪਲੇ, ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਵਰਲਡ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟਰਮਜ਼, ਪੰਨਾ, 135
- 2 ਕਰੋਚੇ, ਐਸਥੇਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 8-9
- 3 ਸੈਪੀਅਰ, ਲੈਂਗੂਏਜ਼ ਪੰਨਾ 28
- 4 ਬਲੋਕ ਐਂਡ ਟਰੈਜ਼ਰ, ਐਨ ਆਉਟ ਲਾਈਨ ਆਫ ਲਿੰਗੂਇਸਟਿਕ ਅਨੈਲਿਸਿਜ਼, ਪੰਨਾ 5
- 5 ਹਾਲ, ਐਸੇ ਆਨ ਲੈਂਗੂਏਜ਼ ਪੰਨਾ 158
- 6 ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 91
- 7 ਸੋਸਿਊਰ, ਜਨਰਲ ਲਿੰਗੂਇਸਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 16
- 8 ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 16-17
- 9 ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬਿਰਟੇਨੀਕਾ ਪੰਨਾ 19
- 10 ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਪੰਤਜਲੀ, ਮਹਾਭਾਸ਼ਾਯ, ਪੰਨਾ 45
- 11 ਰੋਬਟ ਟੀ ਹੈਰਿਸ, ਲੈਂਗੂਐਜ਼ ਐਂਡ ਇਨਫਾਰਮਲ ਲੋਜਿਕ, ਪੰਨਾ 26
- 12 ਬਲੋਕ ਐਂਡ ਟਰੈਜ਼ਰ, ਐਨ ਆਉਟ ਲਾਈਨ ਆਫ ਲਿੰਗੂਇਸਟਿਕ ਅਨੈਲਿਸਿਜ਼, ਪੰਨਾ 5
- 13 ਪ੍ਰੋ: ਦੁਨੀ ਚੰਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ 56
- 14 ਪ੍ਰੋ: ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਬਦ ਚਮਤਕਾਰ, ਪੰਨਾ 37
- 15 ਭੋਲਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 5
- 16 ਸੋਸਿਊਰ, ਕੋਰਸ ਇਨ ਜਨਰਲ ਲਿੰਗੂਇਸਟਿਕ, ਪੰਨਾ 16
- 17 ਜੋਨ ਲੁਈਸ, ਇੰਟਰੋਡਕਸ਼ਨ ਟੂ ਥਿਊਰੈਟੀਕਲ ਲਿੰਗੂਇਸਟਿਕ, ਪੰਨਾ 50
- 18 ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼ ਭਾਗ 1, ਵਾਰਾਨਸੀ, ਗਿਆਨ ਮੰਡਲ ਲਿਮਿਟਡ, ਪੰਨਾ 951
- 19 ਵੈਬਸਟਰਜ਼ ਨਿਊ ਵਰਲਡ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ, ਪੰਨਾ 152
- 20 ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬਿਰਟੇਨੀਕਾ ਵੋਲੀਅਮ 4, ਪੰਨਾ 1005
- 21 ਦੀ ਵਰਲਡ ਬੁਕ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਵੋਲੀਅਮ 3, ਪੰਨਾ 711

- 22 ਰਿਚਰਡ ਆਈ ਏ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਲਿਟਰੇਰੀ ਕਰੀਟੀਸੀਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ 25
- 23 ਲਿਟਲ, ਜਾਨ ਸਟੀਫਨ ਡਬਲੀਓ, ਥਿਊਰੀ ਆਫ ਹਿਊਮਨ ਕਮਨੀਕੇਸ਼ਨ,
ਪੰਨਾ 21
- 24 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 23
- 25 ਜਾਰਜ ਏ ਮਿਲਰ, ਕਮਨੀਕੇਸ਼ਨ ਲੈਂਗਐਜ ਐਂਡ ਮੀਨਿੰਗ, ਪੰਨਾ 3
- 26 ਰਿਚਰਡ ਆਈ. ਏ., ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਆਫ ਲਿਟਰੇਰੀ ਕਰੀਟੀਸੀਜ਼ਮ,
ਪੰਨਾ 175
- 27 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 175
- 28 ਕਰੋਚੇ ਬੀ., ਐਸਥੇਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 111
- 29 ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਪੰਨਾ 22
- 30 ਕਰੋਚੇ ਬੀ., ਐਸਥੇਟਿਕ, ਪੰਨਾ 8-9
- 31 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 111
- 32 ਸੌਸਿਊਰ ਡੀ. ਐਫ., ਕੋਰਸ ਇਨ ਜਨਰਲ ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 67
- 33 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 67
- 34 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 69
- 35 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15
- 36 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
- 37 ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਐਂਡ ਹਾਲ ਮੋਰਿਸ, ਫੰਡਾਮੈਂਟਲ ਆਫ ਲੈਂਗੁਐਜ,
ਪੰਨਾ 72
- 38 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
- 39 ਸੌਸਿਓਰ, ਕੋਰਸ ਇਨ ਜਨਰਲ ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 11
- 40 ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ, ਕਲੋਜਿੰਗ ਸਟੇਟਮੈਂਟ; ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕਸ ਐਂਡ
ਪੋਇਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 353
- 41 ਟੇਰੇਸ ਹੈਂਕਸ, ਸਟਰਕਚਰਿਜ਼ਮ ਐਂਡ ਸਿਮੈਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 83
- 42 ਜਾਰਜ ਏ.ਮਿਲਰ, ਕਮਨੀਕੇਸ਼ਨ, ਲੈਂਗੁਐਜ ਐਂਡ ਮੀਨਿੰਗ, ਪੰਨਾ 8
- 43 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9
- 44 ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ, ਲਿੰਗੁਇਸਟਿਕਸ ਐਂਡ ਪੋਇਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 357

- 45 ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ, ਪੰਨਾ 3
- 46 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 3
- 47 ਸੋਸਿਓਰ, ਕੋਰਸ ਇਨ ਜਨਰਲ ਲਿੰਗੂਇਸਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 15
- 48 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13
- 49 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11
- 50 ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ, ਸਟਾਇਲ ਇਨ ਲੈਂਗੂਐਜ, ਪੰਨਾ 353
- 51 ਉਹੀ. ਪੰਨਾ 72
- 52 ਜੈਕਬਸਨ ਐਂਡ ਹਾਲਜ਼ ਮੋਰਿਸ, ਫੰਡਾਮੇਂਟਲ ਆਫ ਲੈਂਗੂਐਜ, ਪੰਨਾ 72
- 53 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 72
- 54 ਟੇਰੇਸ ਹੈਂਕੋ, ਸਟਰਕਚਰਿਜ਼ਮ ਐਂਡ ਸਿਮੈਂਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 83
- 55 ਉਰਬਰਟੋ ਇਕੋ, ਦੀ ਰੋਲ ਆਫ ਦੀ ਰੀਡਰ, ਪੰਨਾ 15
- 56 ਜਾਰਜ ਏ. ਮਿਲਰ, ਕਮਨੀਕੇਸ਼ਨ, ਲੈਂਗੂਐਜ ਐਂਡ ਮੀਨਿੰਗ, ਪੰਨਾ 8
- 57 ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ
ਪੰਨਾ 25
- 58 ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ, ਸਟਾਇਲ ਇਨ ਲੈਂਗੂਐਜ, ਪੰਨਾ 353
- 59 ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 153
- 60 ਗਾਰਵਿਨ ਐਲ. ਪਾਲ., ਏ ਪਰਾਗ ਸਕੂਲ ਰੀਡਰ ਇਨ ਐਸਥੇਟਿਕ
ਲਿਟਰੇਰੀ ਸਟਰਕਚਰ ਐਂਡ ਸਟਾਇਲ, ਪੰਨਾ 18
- 61 ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ, ਪੰਨਾ 13
- 62 ਰਿਚਰਡ, ਆਈ. ਏ., ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਜ਼ ਆਫ ਲਿਟਰੇਰੀ ਕਰੀਟੀਸੀਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ 27
- 63 ਜੋਨਾਥਨ ਕੂਲਰ, ਸਟਰਕਚਰਲਿਸਟ ਪੋਇਟਿਕਸ, ਪੰਨਾ 29-30
- 64 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮ.5, ਪੰਨਾ 707
- 65 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਸ਼ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਪੰਨਾ 1382
- 66 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮ.5, ਪੰਨਾ 261
- 67 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਸ਼ਬਦ ਹਜਾਰੇ, ਮ.5, ਪੰਨਾ
- 68 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਪੰਨਾ 64
- 69 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮ.5, ਪੰਨਾ 408

- 70 ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਫ਼ਰੀਦੀ, ਮੁਗ਼ੀਸੁਧੀਨ (ਸੰਪਾ.) 'ਫ਼ੈਜ਼' ਪੰਨਾ 43
- 71 ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਮਟਕ ਹੁਲਾਰੇ, ਪੰਨਾ 3-4
- 72 ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਪੰਨਾ 38
- 73 ਹੈਰਲਡ ਆਸਾਵਾਰਨ, ਅਸਥੇਟਿਕਸ ਐਂਡ ਕਰੀਟੀਸੀਜ਼ਮ, ਪੰਨਾ 186
- 74 ਬ੍ਰਹਮ ਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ, ਪੰਨਾ 19
- 75 ਡਾ: ਨਿਰਮਲਾ ਜੈਨ, ਰਸ ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਸੌਂਦਰਯਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 416
- 76 ਪ੍ਰੋ. ਆਸ਼ਾਨੰਦ ਵੋਹਰਾ, ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪੰਨਾ 8
- 77 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 9
- 78 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 10
- 79 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 11
- 80 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ, 12
- 81 ਕਾਲਚਿਜ, ਬਾਇਓਗਰੈਫੀਆ, ਅਧਿਆਇ 14, ਪੰਨਾ 23
- 82 ਉਹੀ, ਅਧਿਆਇ 13, ਪੰਨਾ 24
- 83 ਪ੍ਰੋ. ਆਸ਼ਾਨੰਦ, ਕਾਵਿ ਸ੍ਰਿਜਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਪੰਨਾ 34
- 84 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35
- 85 ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਪੰਨਾ 5
- 86 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 35
- 87 ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ, ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਪੰਨਾ 148
- 88 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 89 ਪ੍ਰੋ. ਆਸ਼ਾਨੰਦ ਵੋਹਰਾ, ਕਾਵਿ ਸ੍ਰਿਜਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਪੰਨਾ 12
- 90 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
- 91 ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਵੇ ਪੱਤਰ, ਪੰਨਾ 37
- 92 ਪ੍ਰੋ. ਆਸ਼ਾਨੰਦ ਵੋਹਰਾ, ਕਾਵਿ ਸ੍ਰਿਜਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਪੰਨਾ 45
- 93 ਜੋਸਫ ਆਈ ਸ਼ਿਪਲੇ, ਡਿ. ਆਫ ਵਰਲਡ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟਰਮਜ਼, ਪੰਨਾ 78
- 94 ਡਾ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਨਾ 34
- 95 ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਨਾ 56

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਮਈ ਅਤੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਹੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿ ਸਰੂਪ, ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਝਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਤਿ ਤੱਥ ਦੀ ਖੋਜ ਪੰਚਪਰਾ ਕਾਇਮ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪਰਮ ਸਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸਾਧਨ ਦਾ ਸਹੀ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਰਹੱਸਮਈ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਰਚਨਹਾਰਿਆ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ, ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਸਤਿ, ਸਦੀਵੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸੁਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਆਤਮਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਹੈ। 'ਕਹਿਣਾ' ਤੇ 'ਸੁਣਨਾ' ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:-

ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ॥

ਭਾਲਿ ਰਹੇ ਹਮ ਰਹਣੁ ਨ ਪਾਇਆ ਜੀਵਤਿਆ ਮਰਿ ਰਹੀਐ॥¹

ਕੋਚੇ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਮਨ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕਤਰ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ,
ਅਨੁਭੂਤੀਆ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਅਥਵਾ ਮੁਕਤ
ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।²

ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਪਰਮਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਮਸਤਿ ਲਾਸਾਨੀ, ਵੱਡਾ, ਅਗੰਮ, ਅਗੋਚਰ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਵਰਗੀ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਵਿਰਾਟਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕਾ

ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਸਾਨੂੰ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਪਿਤਾ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁਖ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਕੋਈ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਇਵਾਚੀ ਮੰਨਣਾ ਵੀ ਗਲਤ ਹੈ। ਧਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਅਕਸਰ ਕੋਈ ਇੱਕ ਅਨੁਭਵੀ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਕੀਮਤ ਜਾਂ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਸੰਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਸਲ ਕੀਮਤ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬੜੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਤਿਵੇਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਭਾਵ ਅਤੇ ਪੱਖ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :-

- ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਲਛਣ ਅਤੇ ਸੁਭਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਕੇ ਉਸਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਆਤਮਾ ਨਾਲ ਜੋੜਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।
- ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ, ਢੰਗ ਤੇ ਵਿਧੀ ਵੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ।
- ਸੰਜਮ ਸ਼ੀਲ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਬਿਖੜੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚੱਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿਫਤ ਸਲਾਹ, ਸਤਿ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਉਪਜਾਉਂਦੀ ਹੈ।

- ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਭ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਦੁੱਖ, ਦਰਿੱਦਰ, ਕਸ਼ਟ, ਰੋਗ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- ਤਾਣ, ਮਾਨ, ਲੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਧਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤਰੱਕੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਇਹ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਥੰਮ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- ਇਹ ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਮਾਪ ਤੋਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਉੱਨਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਖਿਆ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਸਰਬਪੱਖੀ, ਸਰਬਮੁੱਖੀ ਰਹਿਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਹ ਦਸੇਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ/ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵਖਰਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ੳ. ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ- ਅੰਤਰ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਵਖਰੇਵੇਂ

‘ਕਵਿਤਾ’ ਇੱਕ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਛੰਦਬਧ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵੁਕ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਮਨੋਵੇਗਾਂ, ਮਨੋਤਰੰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਤੀਖਣਤਾ ਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਇੰਨਾ ਭਾਵੁਕ ਤੇ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਭਾਵ ਤੇ ਵਲਵਲੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਆਵੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪਰਮ ਸੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

‘ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਬੋਲੀ’ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਆਵੇਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸੁਝਵਾਨ ਜੀਵ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਝਵਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਹੌਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਾਲੀ ਪਏ ਖਿੱਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂ ਅਪਣੀਆਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਕਲਪਨਾ ਜਦੋਂ ਆਵੇਸ਼ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਸੁਝ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਵਡੇਰੀ ਸਮਝ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਘਾਟਾਂ ਤੇ ਅਪਹੁੰਚ ਵਸਤੂਆਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਪਰਾਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਆਦਰਸ਼ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਕਤਾ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਸੋਮਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ, ਗਮੀ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਹਬਲ ਜਾਂ ਉਪਰਾਮ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੇ ਹਰ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਬਣਨ ਲਈ ਕਲਪਨਾ, ਆਪਮੁਹਾਰਤਾ, ਵੇਗ ਜਾਂ ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਲੈਅ ਆਦਿ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਧੁਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਵੇਸ਼ ਸਦਕਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਹਜ,

ਆਪਮੁਹਾਰਤਾ, ਰਵਾਨੀ ਅਤੇ ਲੈਅ ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਰਮਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੁਹਜ ਭਰੇ ਉਤਮ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਲੈਅ ਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੈਅ ਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜੇ ਭਾਵ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਿਸੇ ਤੀਖਣ ਤੇ ਤੀਬਰ ਅੰਤਰਮਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਰ ਮਈ ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਸ਼ੋਕ ਤੇ ਹੁਲਾਸਮਈ ਆਵੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੈਅਮਈ ਤੇ ਸੁਰਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਆਧੁਨਿਕ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂ ਉਹ ਸੁਰਤਾਲ ਤੋਂ ਵਗ਼ੈਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਸੁਰਤਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਲੈਅ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਗਮਈ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤਕਨੀਕ ਜਾਂ ਢੰਗ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਤੱਤਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਸੁਹਜ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜਾ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਕ ਕਥਨ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁਹਣਾ ਬਣਾਉਣ, ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਹੀ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਸ਼ਬਦ ਚਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਤੱਤ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਥਨ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕਤਾ, ਮਧੁਰਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਤੱਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ

ਵਿਚ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਖੇੜੇ, ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਆਦਿ ਉਪਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਸੱਚ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਸੱਚ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਪਰਾਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਜਿਹੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਜਾਂ ਭਾਵੁਕ-ਘਾਟ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਲਪਨਿਕ ਹੱਲ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹੱਲ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੁਝਾਅ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸੁਨੇਹਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਮਨ ਦੀ ਉਪਰਾਮਤਾ, ਤਾਂਘਵਾਦੀ ਰੁਚੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਘਾਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਵੀ ਦੇ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸੁਨੇਹੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਪਾਠਕ ਵਿਚ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਬੀਜ ਬੀਜਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ, ਖੁੜਾਂ ਤੇ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਖੇੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਖਿੜਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਆਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਦੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ

ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ। ਦੁੱਖ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਸਰੇਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੀ ਜੋ ਰਚਨਾ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਉਹ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਤੱਕ ਜਾ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ।

ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲੋਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਭਾਵ ਜਾਂ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਢਤਾ ਆਉਂਦੀ ਗਈ ਉਹ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ ਵੱਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵਾਰਤਕ ਵੱਲ ਝੁਕਦਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਰਤਕ ਰਾਹੀਂ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਤੇ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੱਧਕਾਲ ਤੱਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹੀ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋਢ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸੂਖਮਤਾ ਆਉਂਦੀ ਗਈ ਤੇ ਇਹ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਅੱਜ ਭਾਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਸਥਾਨ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੂਖਮ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਰਤਕ ਲਈ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਵ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਅਸੀਂ ਮੁਢਲੇ ਤੇ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਿਤ ਰਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਸੰਚਾਰ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਕਿਆਈ ਆਉਂਦੀ ਗਈ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੋਢ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੋਢਤਾ ਆਉਂਦੀ ਗਈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਕਲਾ ਵੱਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪਕਿਆਈ ਆਉਂਦੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਪੱਕ ਰੂਪ ਹੀ ਬਾਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਵੱਲ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਬਾਣੀ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਵੱਸ਼ਕ ਤੱਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਧੀ-ਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਕਵਿਤਾ ਤਸਲੀਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਕ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਪਰਿਪੱਕ ਰੂਪ ਹੀ ਬਾਣੀ ਬਣ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਲੋਚਕ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਹਿਰੰਗ ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤਰੰਗ

ਅਧਿਐਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਧੀਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀਆਂ ਤਰਕ ਰਹਿਤ ਤੀਖਣ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ।

ਬਾਣੀ, ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਹੁੰਚਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ:-

ੳ. ਬਾਣੀ ਦੇਵ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ ਪਰ, ਦੁਜੈਲਾ ਸਥਾਨ। ਪ੍ਰਥਮਤਾ ਦੇ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਨਿਖੇੜੇ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਦੇਵ ਮੁਖ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗਣਯੋਗ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਨਿਰੋਲ ਬ੍ਰਹਮਤਾ ਵੱਲ ਹੈ, ਨਿਰੋਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵੱਲ ਨਹੀਂ।

ਅ. ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਕ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸਰੋਤਾ ਦੇ ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੈ-----ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੋਕਾਈ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਹੈ।³

ਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਚਰਿਤਰ, ਉਹਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਲਿਖੇ ਹਰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨੁਕਤਾ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਸਮੇਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਗ/ ਵਸਤੂ/ ਸੰਕਲਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਣੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ

ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਇਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕੋਈ ਵੀ ਇਹਲੌਕਿਕ ਜੀਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਮੂਰਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਸਮੂਰਤ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮੌਲਿਕ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ ਜੋ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਧਿਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਨਾਇਕ ਅਰੂਪ, ਅਮੂਰਤ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਬਾਣੀ-ਸੰਚਾਰ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਿਆ ਜਦੋਂ ਬਾਣੀਕਾਰ ਸਰੀਰਕ ਜਾਂ ਯਥਾਰਥਕ ਕੇਂਦਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜੋਤ ਵਿਚ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ, ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਮ-ਮੁਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਰੂਪ-ਮੁਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਵ-ਪ੍ਰੰਜੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਭਾਵ-ਪ੍ਰੰਜੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵ, ਭੈ ਹੈ। ਭੈ ਅਸਮਾਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸੰਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਿਸਮਾਦ ਇਸ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਕਾਰਨ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਭੈ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਮੂਲ ਤੱਤ ਵਾਂਗ ਸਮਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਆਲੰਬਨ ਅਤੇ ਆਸਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੈ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਸੰਜੁਗਤੀ ਸਦਕਾ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਵਿ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵੱਖਰਤਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਿਵੇਂ- ਨਾਮ, ਸ਼ਬਦ, ਬ੍ਰਹਮ, ਹਰੀ,

ਜਗਤ, ਜੀਵ, ਆਦਿ ਦੀ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਮ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੋ ਬਾਣੀ ਬਣਤਰ ਜਾਂ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਬਾਣੀ ਖੰਡ ਕਾਲ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਿਰਜਨਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਦਿੱਬ ਹੋਂਦ ਦੇ ਨਾਇਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸਵਰ ਤੇ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਤਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕਵੀ ਦੀ ਖਾਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਸਿਰਫ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਹ ਇਕ ਸੰਪੂਰਨ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਤੇ ਰਹੱਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਿਕਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਇਕ ਉੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਉੱਚੇ, ਸੁੱਚੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੀਮ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਕ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਸਰੂਪ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੋਲ ਜਾਂ ਉਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਉਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੀ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਵੀ ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਆ

ਸੰਦੇਸ਼, ਨਿਰੋਲ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਗੈਬੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਾਰਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਜੁਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਅਜਿਹਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਂਗੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮਾਨਵਜਾਤੀ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਅਤੇ ਉੱਚਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਿਰੋਲ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਦੀ ਵਿਵਹਾਰਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਾਸਕਤਾ ਵਿਚ ਕਾਲਯੁਕਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੇਕੀ ਤੇ ਬਦੀ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜੁਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਮਕਾਲੀਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੇਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬਦੀ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੈਵਿਕ ਤੇ ਦੈਂਤਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵਿਕ ਰੂਪ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਦੈਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣਿਆ ਹੈ।

ਰੂਪ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਤੱਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਈ ਢੁਕਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਢੁਕਵੇਂ ਚਿਹਨਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਅੰਲਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੱਤਾਂ - ਕਲਪਨਾ, ਰਸ, ਅੰਲਕਾਰ, ਛੰਦ ਤੇ ਸੁਹਜ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਸਹਿਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਵਿ ਲਈ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਬਾਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ

ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਠਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹਨ ਜੋ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਮ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਬਾਣੀ-ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਧਾਰਨ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।⁴

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ/ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

(ਅ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਿਰਫ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਉਘੜਵੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਚੂਲ ਧਰਮ ਹੈ। ਧਰਮ ਹੀ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਧੌਲ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:-

ਧੌਲ ਧਰਮੁ ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤ ॥

ਸੰਤੋਖ ਥਾਪਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ ॥

ਜੋ ਕੋ ਬੁਝੈ ਹੋਵੇ ਸਚਿਆਰ ॥

ਧਵਲੈ ਉਪਰਿ ਕੇਤਾ ਭਾਰ ॥⁵

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ 'ੴ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਚ+ਆਚਾਰ (ਸਦਾਚਾਰ- Ethics) ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਕਸ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਲਈ ਵੀ ਇਕ

ਅਮਲੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਸਾਡੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਜਾਂ ਸਦਾਚਾਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪਰਾਆਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ:-

ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਯਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ- ਉੱਤਮ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਨੇਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਭਲਾ ਬਿਉਹਾਰ ਹੈ।⁶

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੱਛਮੀ ਦੁਨੀਆ ਵਾਲੇ ਸਦਾਚਾਰ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਮਝਾਵੀ (Ethics & Moral) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਐਥਿਕਸ' (Ethics) ਸਦਾਚਾਰ, ਸੱਚ-ਆਚਾਰ, ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਚਲਨ, ਚੰਗੇ ਆਚਰਣ ਜਾਂ ਨੇਕ ਆਦਤਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਐਥਿਕਸ, ਯੁਨਾਨੀ (Ethikos, Ethos) ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਚਲਣ ਦੇ ਹਨ।⁷

ਮੈਕੇਨੋਜ਼ੀ ਨੇ (Manual of Ethics) ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਚਲਣ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਜਾਂ ਅੱਛਾਈ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਲਣ ਜਾਂ ਆਚਾਰ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ, ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਜਾਂ ਗਲਤ, ਅਥਵਾਂ ਚੰਗੇ, ਮੰਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹੁਰੀਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ/ਨੈਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ (Moral Philosophy) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਰਲਜ਼ (Morals) ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਆਦਤ ਤੇ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਹੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਰਾਈਟ ਕੰਡਕਟ (Right Conduct) ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਰਾਦ ਕਿਸੇ ਨੇਮ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਨੈਤਿਕਤਾ, ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਦਾਚਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਨੀਤੀ' ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ 'ਨੀ' ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ: 'ਲੈ ਜਾਣਾ' ਜਾਂ 'ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਾ'। ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਲ ਲੈ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ

ਨੈਤਿਕਤਾ ਲਈ ਸਦਾਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਸੁਭ' ਜਾਂ 'ਚੰਗਾ ਆਚਾਰ' ਹਨ। ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। 'ਸਦਾਚਾਰ' ਆਚਾਰ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੇਕੀ, ਸੁਭਤਾ ਜਾਂ ਚੰਗਿਆਈ ਉੱਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਦਾਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸੁਭ ਆਚਰਣ ਦੇ ਲਈ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਸਾਡਾ ਚਾਲਚਲਣ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੂਜਾ ਇਹ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦਾ ਅਤੇ ਖੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋਈਏ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਾਡਾ ਮੰਤਵ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਹੋਵੇ। ਸਪੈਂਸਰ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਹੀਣ ਅਮਲ ਚਲਣ ਵਿਚ ਸੁਮਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਚਲਣ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।⁸

ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਚੰਗੀਆ ਆਦਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ ਵਾਂਗ ਨੇਕੀ ਨਿਰਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚੰਗੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਉਨਾਂ ਚਿਰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਰਸ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।⁹

ਅਤੇ

ਇਹ ਨੀਤੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਉੱਚਤਮ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਨੀਤੀ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰਕ, ਬੌਧਿਕ, ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਵਿਦਿਅਕ, ਵਿਉਪਾਰਕ, ਆਰਥਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਰਬ-ਸਾਝੀਆਂ ਆਦਰਸ਼ਕ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।¹⁰

ਸੋ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕਈ ਮਿਆਰ ਹਨ ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਮਿਆਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਪਲੈਟੋ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਜੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਖ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਤਾਂਘਾ, ਧੂਹਾਂ, ਭੁੱਖਾਂ ਆਦਿ ਹੋਰ ਪੱਖ ਹਨ ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਤੁਲਨ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਊ, ਈਮਾਨਦਾਰ, ਸਿਆਣਾ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਅਤੇ ਨੇਕ ਹੋਵੇਗਾ। ‘ਨੈਤਿਕਤਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਗੁਣ ਹੈ’।¹⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਲਸਫੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੋਮਾਂ ਉਹ ਚੇਤਨਤਾ ਜਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਚੁਗਤ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਚਾਰ, ਵਿਹਾਰ, ਭਲੀ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਕੇ ਅਸਲ ਚੰਗਿਆਈ, ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਚੱਜ ਆਚਾਰ ਵੇਸ ਭੇਸ ਦੀ ਮੱਹਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ‘ਹਉਮੈ’ ਵਰਗੀ ਬੁਰਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੈ:-

ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਵਣਿਜਿਆ ਹਰਿ ਜੀਉ ਸੇ ਪੂਰੇ ਸਾਹਾ ਰਾਮ॥

ਬਹੁਤੁ ਖਜਾਨਾ ਤਿੰਨ ਪਹਿ ਹਰਿ ਜੀਉ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਲਾਹਾ ਰਾਮ॥

ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਨ ਲੋਭੁ ਬਿਆਪੈ ਜੋ ਜਨ ਪ੍ਰਭ ਸਿਉ ਰਾਤਿਆ॥

ਏਕੁ ਜਾਨਹਿ ਏਕੁ ਮਾਨਹਿ ਰਾਮ ਕੈ ਰੰਗਿ ਮਾਤਿਆ॥¹²

ਕਾਪਰ ਪਹਿਰਹਿ ਭੋਗਹਿ ਭੋਗ ॥

ਆਚਾਰ ਕਰਹਿ ਸੋਭਾ ਮਹਿ ਲੋਗ॥
 ਚੋਆ ਚੰਦਨ ਸੁਗੰਧ ਬਿਸਥਾਰ॥
 ਸੰਗੀ ਖੋਟਾ ਕ੍ਰੋਧੁ ਚੰਡਾਲ॥¹³
 ਕਿਰਿਆਚਾਰ ਕਰਹਿ ਖਟੁ ਕਰਮਾ ਇਤੁ ਰਾਤੇ ਸੰਸਾਰੀ॥
 ਅੰਤਰਿ ਮੈਲੁ ਨ ਉਤਰੈ ਹਉਮੈ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਬਾਜੀ ਹਾਰੀ॥¹⁴
 ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੁਇ ਏਕ ਸਮਾਨ॥
 ਨਿਜ ਘਰਿ ਪਾਰਸੁ ਤਜਹੁ ਗੁਨ ਆਨ॥
 ਤਟਿ ਤੀਰਥਿ ਨਹੀ ਮਨੁ ਪਤੀਆਇ॥
 ਚਾਰ ਅਚਾਰ ਰਹੇ ਉਰਝਾਇ॥¹⁵

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨੈਤਿਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਮੇਰੈ ਪ੍ਰਭਿ ਕੀਨਾ ਆਪੈ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਏ॥
 ਮਨਮੁਖ ਕਰਮ ਕਰਹਿ ਨਹੀ ਬੁਝਹਿ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮ ਗਵਾਏ॥
 ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸੁ ਜਗ ਮਹਿ ਚਾਨਣ ਕਰਮਿ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਏ॥¹⁶

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੁਨਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਜਿਥੇ ਧੀਰਜ, ਦੂਰਦਰਸ਼ਤਾ, ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਚਾਰ ਤੱਤ ਹਨ ਉਥੇ ਈਸਾਈ ਮਜ਼ਹਬ ਨੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਤੱਤ ਸ਼ਰਧਾ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਮਨੁ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਹਨ: ਧੀਰਜ, ਖਿਆ, ਦਮ (ਮਨ ਰੋਕਣਾ) ਚੋਰੀ ਨ ਕਰਨਾ, ਸੋਚ (ਪਵਿਤਰਤਾ) ਇੰਦ੍ਰੀ ਵਸ, ਬੁੱਧੀ ਵਿਦਿਆ, ਸੱਚ, ਅਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ। ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਹੈ ਕਿ:-

ਹਰ ਸੈ ਜੋ ਭੈੜੀ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਉਪਰੋਂ ਭੈੜੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਸਾਰ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚੀ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਹੈ।¹⁷

ਸੋ ਸਾਡੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪੱਛਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਨੂੰ ਧਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਉਥੇ ਪੱਛਮ ਵਾਲੇ ਡਿਊਟੀ ਸਮਝ ਕੇ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਰਗ ਦਾ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਸਿਖ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਸਿਖ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ। ਗੁਰਸਿਖੀ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਰਾਹ ਤੇ ਨਾ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਮਨਮੁਖ

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ:-

ਮਨਮੁਖਿ ਅੰਧੇ ਸੁਧਿ ਨ ਕਾਈ॥
ਆਤਮ ਘਾਤੀ ਹੈ ਜਗਤ ਕਸਾਈ॥
ਨਿੰਦਾ ਕਰਿ ਕਰਿ ਬਹੁ ਭਾਰੁ ਉਠਾਵੈ
ਬਿਨ ਮਜੂਰੀ ਭਾਰੁ ਪਹੁਚਾਵਣਿਆ॥¹⁸

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖ ਹਨ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਪੱਖ ਜੋਤਿ, ਜੁਗਤ ਅਤੇ ਕਾਇਆ ਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗ ਹਨ। ਜੋਤਿ ਦਾ ਭਾਵ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੀਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਮ ਹਨ। ਨਾਮ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਵੀ ਇਸੇ ਤ੍ਰਿਗੁਣੇ ਦਾ ਰੂਪ ਹਨ। ਹਰ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਜੋਤਿ, ਜੁਗਤਿ ਅਤੇ ਕਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨੋਂ ਪੱਖ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਯੁੱਗਾਂ ਯੁਗਾਤਰਾਂ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ। ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਹੈਨਰੀ ਸਿਗਵਿਕ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਆਇ, ਆਨੰਦ ਤੇ ਇਛਾ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵਤੰਤ੍ਰ ਇਛਾ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮ ਤੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਪਿਆਰ ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ, ਚੰਗਿਆਈ ਪ੍ਰਯੋਗਿਕ ਸੁਖਵਾਦ, ਪਰਮਾਤਮਨ ਸੁਖਵਾਦ ਤੇ ਲੋਕਿਕ ਸੂਝ, ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਕਰਤੱਵ, ਬੌਧਿਕ ਨੇਕੀਆਂ, ਦਇਆ ਭਾਵਨਾ, ਇਨਸਾਫ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਣ, ਸੱਚ ਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਲਖਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਨੇਕੀਆਂ, ਨਿਰਭੈਤਾਂ, ਨਿਮਰਤਾ, ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਚੰਗੇ ਬੁਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅੰਤਿਮ, ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨ ਆਦਿਕ।¹⁹

ਅਰਥਾਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਰਮ ਸੱਚ ਭਲੇ ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨਾ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲ ਹੋਣਾ, ਆਰਥਿਕ

ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰਨਾ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਣਾ, ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੇ ਸਵੈਹੀਣ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਨਿਰਭਓ, ਨਿਰਵੈਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨਾ, ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਅੰਤਹੀਣ ਸਚਾਈ ਤੇ ਨੇਕੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਅਰਥਾਤ ਸਵੈ-ਸਮਾਲੋਚਨਾ, ਮਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਮਾਣਾ, ਤਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਤਾਣਾ, ਵਚਨ ਪਾਲਣਾ, ਦਇਆ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਕਲਪੀ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਇਹ ਸਮਾਜਕ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਪਰਮਤੱਤ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬੜੇ ਹੀ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜਿਮੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਦੁੱਖ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸੀਮਾ ਤਕ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ॥

ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਏ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ।²⁰

ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਠਾਣਾ ਸਿਖ ਮੱਤ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਦਰਦ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਣਾ, ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ 'ਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਸਦਾਚਾਰ ਤਾਂ ਸਰਬ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੈ:-

ਜਗਤ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥

ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ॥

ਸਤਿਗੁਰਿ ਸੁਖੁ ਵੇਖਾਲਿਆ ਸਚਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ॥

ਨਾਨਕ ਅਵਰੁ ਨ ਸੁਝਈ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਬਖਸਣਹਾਰੁ॥²¹

ਕਾਮ ਕਰੋਧਿ ਨ ਮੋਹੀਐ ਬਿਨਸੈ ਲੋਭ ਸੁਆਨੁ॥

ਸਚੈ ਮਾਰਗਿ ਚਲਦਿਆ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨ॥²²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੁਚਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੁਤੇਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਰਾਜੇ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਤੇ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਮਾਣਕੁ ਮਨ ਮਹਿ ਮਨੁ ਮਾਰਸੀ ਸਚਿ ਨ ਲਾਗੈ ਕਤੁ॥

ਰਾਜਾ ਤਖਤਿ ਟਿਕੈ ਗੁਣੀ ਭੈ ਪੰਚਾਇਣ ਰਤੁ॥²³

ਤਖਤਿ ਰਾਜਾ ਸੋ ਬਹੈ ਜਿ ਤਖਤੈ ਲਾਇਕ ਹੋਈ

ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਪਛਾਣਿਆ ਸਚੁ ਰਾਜੇ ਸੇਈ॥

ਏਹਿ ਭੁਪਤਿ ਰਾਜੇ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਖੁ ਹੋਈ॥²⁴

ਅਰਥਾਤ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਕਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਯਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਇਕ ਸਦਾਚਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਜੁਲਮਾਂ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਉਣਾ, ਜਬਰ ਵਿਰੁੱਧ ਡੱਟਣਾ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ, ਵਰਗੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਫੋਕੇ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ, ਕੋਰੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜਾ, ਤੀਰਥ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਵਰਤ ਰੱਖਣ, ਜਨੇਊ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਆਰਤੀ ਉਤਾਰਨਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚ-ਭਿੱਟ ਇਤਿਆਦਿ ਨੂੰ ਤਿਆਗਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕੇ ਨੈਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਾਂਗ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਗਵਾਚੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ:-

ਸੋਚੈ ਸੋਚਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਸੋਚੀ ਲਖ ਵਾਰ॥

ਚੁਪੈ ਚੁਪ ਨ ਹੋਵਈ ਜੇ ਲਾਇ ਰਹਾ ਲਿਵ ਤਾਰ॥

ਭੁਖਿਆ ਭੁਖ ਨ ਉਤਰੀ ਜੇ ਬੰਨਾ ਪੁਰੀਆ ਭਾਰ॥
 ਸਹਸ ਸਿਆਣਪਾ ਲਖ ਹੋਹਿ ਤ ਇਕ ਨ ਚਲੈ ਨਾਲਿ॥
 ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ॥
 ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ॥²⁵

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਾਂਗ ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਰੱਖ ਕੇ, ਉਸਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸੇ ਮੁਕਾ ਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕ ਸਦਾਚਾਰੀ ਤੇ ਸੱਤ ਪੁਰਸ਼, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਖ ॥
 ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਖ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਸਦਾ ਨਿਰਦੋਖ ॥
 ਜੈਸੇ ਸੂਰੁ ਸਰਬ ਕਉ ਸੋਖ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਸਾਮਾਨਿ ॥
 ਜੈਸੇ ਰਾਜ ਰੰਕ ਕਉ ਲਾਗੈ ਤੁਲਿ ਪਵਾਨ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਧੀਰਜੁ ਏਕ ॥
 ਜਿਉ ਬਸੁਧਾ ਕੋਊ ਖੋਦੈ ਕੋਊ ਚੰਦਨ ਲੇਖ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਇਹੈ ਗੁਨਾਉ ॥
 ਨਾਨਕ ਜਿਉ ਪਾਵਕ ਕਾ ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ ॥²⁶

ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਹੰਮ ਸਦਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਥੋੜੀ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸਦੇ ਅਹੰਮ ਨੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਵਸਥਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਚਾ ਨਾ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਵੈਮਾਣ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਸਵੈਮਾਣ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਜੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਛੂਹ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਘਾਤਕ ਹੈ। ਸੇਵਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਖਿਮਾ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਅਹੰਮ ਨੂੰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਹੈ ਕੋਈ ਐਸਾ ਹਉਮੈ ਤੋਰੈ॥

ਇਸੁ ਮੀਠੀ ਤੇ ਇਹੁ ਮਨੁ ਹੋਰੈ॥²⁷

ਆਪਸ ਕਉ ਜੋ ਜਾਣੈ ਨੀਚਾ॥

ਸੋਊ ਗਨੀਐ ਸਭ ਤੇ ਉਚਾ॥

ਜਾ ਕਾ ਮਨੁ ਹੋਇ ਸਗਲ ਕੀ ਚੀਨਾ॥

ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਤਿਨਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਚੀਨਾ॥²⁸

ਨਾਨਕ ਸੋ ਸੂਰਾ ਵਰੀਆਮੁ ਜਿਨਿ ਵਿਚਹੁ

ਦੁਸਟੁ ਅਹੰਕਰਣ ਮਾਰਿਆ॥²⁹

ਇਕ ਨਿਯਮਤ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਤਸੰਗ ਵਿਚੋਂ, ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਕੇ ਵਡਿਆਈ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆ ਨੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਸਾਥ ਨਾਲ ਵਿਚਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਦਰਸਾਈ ਹੈ:-

ਸੇਵ ਕੀਤੀ ਸੰਤੋਖੀਈ ਜਿਨੀ ਸਚੋ ਸਚੁ ਧਿਆਇਆ॥

ਓਨੀ ਮੰਦੇ ਪੈਰ ਨ ਰਖਿਓ ਕਰਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਧਰਮੁ ਕਮਾਇਆ॥

ਓਨੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋੜੇ ਬੰਧਨਾ ਅੰਨ ਪਾਣੀ ਥੋੜਾ ਖਾਇਆ॥

ਤੂੰ ਬਖਸੀਸੀ ਅਗਲਾ ਨਿਤ ਦੇਵਹਿ ਚੜਹਿ ਸਵਾਇਆ॥

ਵਡਿਆਈ ਵਡਾ ਪਾਇਆ॥³⁰

ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਤੋਲਣ ਲਈ ਕੁਝ ਪਰਵਾਣਕ ਵੱਟੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਲਾ ਚੰਗਾ, ਨੀਕਾ ਰੂੜ, ਸੁਘੜ ਸਿਆਣਾ ਚਤੁਰ, ਬੀਨਾ ਸੋਹਣਾ, ਚੰਚਲ ਚਪਲ, ਰੂਪਵੰਤ ਧਨਵੰਤ ਆਦਿ ਭਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨਅਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲੇਖੀਨਯ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਅਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ।

ਸੱਮਸਿਆ ਸਚਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਵਡਿਆਈ ਪਾਉਣ ਦੀ ਹੈ। ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤਨ ਦੀ ਸਫਾਈ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਸਫਾਈ ਲਈ, 'ਸੰਗਤ' ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੇ ਤਿਆਗ ਲਈ 'ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਿਆਨ' ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਥ ਕੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਪਰੰਪਰਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ

ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਾਂਤਿਰਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਵਲ ਰਤਾ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੱਹਸ ਬੋਧ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਹੈ। ਰੱਹਸ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਇਹ ਦੂਹਰੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਰੱਹਸਵਾਦ ਨੈਤਿਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਸਖਣਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਣਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਹਸਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਆਦਰਸ਼ ਪਰਮ ਸੁਭ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਸੁੱਧ ਹੋਣ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੂਸਰੀ ਨੈਤਿਕ ਕਸਵੱਟੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਈਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਬਣ ਕੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼, ਵੇਲੇ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵ ਵਿਰੋਧੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਧਰਮ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੀਆਂ ਮਸਨੂਈ ਵੰਡੀਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲਘੂ ਆਪੇ ਵਿਚ ਲੁਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਨਿੱਜ ਅਤੇ ਪਰ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਹੀ ਮਿਟ ਗਿਆ ਉਥੇ ਅਨੈਤਿਕ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਹਸ ਬੋਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਜਗਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਦੀ ਕਰਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰਮੱਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬੁਰੇ

ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਚਿਤਵਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ॥

ਦੂਰਿ ਪਰਾਇਓ ਮਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਤਾ ਮੇਲੁ ਕੀਓ ਮੇਰੈ ਰਾਜਨ॥³¹

ਭਾਵੇਂ ਜੈਨ ਧਰਮ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਆਚਰਨਹੀਣ ਮੰਨਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਰੀ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਬਰਾਬਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਓਰਾਂ ਜੇਠਾਂ ਨੂੰ ਮੱਤ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ:-

ਸਭ ਪਰਵਾਰੈ ਮਾਹਿ ਸਰੇਸਟ॥

ਮਤੀ ਦੇਵੀ ਦੇਵਰ ਜੇਸਟ॥³²

ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਰਹੱਸਬੋਧ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਮਕਾਲੀ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਅਰਥ-ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰੰਗ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਵੀ ਹੈ। ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਮਨਵੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਗੁਰਮਤ-ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਆਦਿ ਦੀ ਅਨਮੋਲ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਰਾਗ, ਕਾਵਿ ਰੂਪ, ਗਾਇਨ ਰੂਪ, ਸੰਕੇਤਾਂ, ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ, ਚਿੰਤਨ, ਲੋਕ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਜਨ-ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਏਕੀਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਰੂਪ ਆਂਤਰਿਕ ਸੰਗਠਨ, ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਪੂਰਵਲੇ ਸੰਦਰਭਾਂ ਦੇ

ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਰਸ਼ਨ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਵੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਰਥ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪਾਠਕ/ ਸਰੋਤੇ ਨੇ ਖੁਦ ਸਿਰਜਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਐਵੇਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਕਾਵਿਕ-ਯੋਗਤਾ ਵਾਲੇ ਸਮਰਥਾਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਤਕ ਅਪੜਨ ਲਈ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਅਰਥਾਤ ਅਕਲ ਰਾਹੀਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨਾ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਾਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ/ ਬਾਣੀ ਕਿਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਸੂਝ ਬੂਝ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਕਾਵਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ; ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੁਹਜਤਾਮਕ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਮਰਥ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਰੱਥ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸੰਚਾਰ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲਾ ਵਕਤਾ ਕੇਵਲ ਅੰਨ੍ਹਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਬੁਝਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਿਕ ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਵੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਸੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਜਾਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਦੋ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਚਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲਚਾਲ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲਚਾਲ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਵਕਤਾ ਨਿਸ਼ਚਤ ਅਰਥ/ ਵਿਚਾਰ/ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਰੋਤੇ ਜਾਂ ਪਾਠਕ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਸੁਹਜ ਸੰਚਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਚਿਹਨਤ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਕਾਵਿਕ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ 'ਕਹਿਣ' ਅਤੇ 'ਜਾਣਨ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ

ਪੱਧਰ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਰਥ/ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅੰਤ ਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਬੋਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣਕ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਕ ਚਿਹਨਕਾਂ ਤੇ ਚਿਹਨਤਾਂ ਨਾਲ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਤੂੰ ਕਾਵਿ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਸਤਹ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਪੱਧਰ ਅਰਥਾਤ ਸੁਹਜ ਦੀ ਪੱਧਰ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸੁਹਜ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ 'ਕਹਿਣਾ' 'ਜਾਣਨਾ' ਤਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਮਨ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਉਹ ਨਾ 'ਕਹਿ' ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਜਾਣ' ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਣੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਨੂੰ 'ਜਾਣਿਆ' ਜਾਂ ਬੁਝਿਆ ਨਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਨਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਖੇੜਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਅਗਿਆਨੀ, ਮੂਰਖ, ਕਰੂਪ, ਅਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸੰਵੇਦਨਾਹੀਣ ਭਾਸਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਸੁਣੀ ਜਾ ਰਹੀ ਰਚਨਾ ਸਰੋਤੇ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਲੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਗਾਉਂਦੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਚਨਕਾਰ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਗ੍ਰਹਿਣਕਰਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦੀ ਜਾਂ ਉਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਪਟ ਬੁਧੂ, ਨਾਸਮਝ ਜਾਂ ਮੂਰਖ ਹੋਣ ਦੇ ਤੁਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਜਗੁ ਧੰਧਾ॥

ਜੇ ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਈਐ ਭੋਲਾ ਭੀ ਅੰਧੋ ਅੰਧਾ॥³³

ਮੂਰਖੁ ਸਿਆਣਾ ਏਕੁ ਹੈ ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਨਾਉ॥

ਮੂਰਖਾ ਸਿਰਿ ਮੂਰਖੁ ਹੈ ਜਿ ਮੰਨੇ ਨਾਹੀ ਨਾਉ॥³⁴

ਅਜਿਹੀ ਸੁਹਜ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਨਾ ਬੁਝਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆ ਨੇ ਮੂਰਖ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਉਦਾਤੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਅੰਤਿਮ-ਬਿੰਦੂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਇਹ ਸੁਹਜ ਵਿਚਲਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪੜਾਅ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ, ਕਾਵਿ ਸੁਹਜ ਉਪਰ ਉਸਾਰੀ ਉਦਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਦਾਤੀ

ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੁਝ ਸਕਦੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਸੁਹਜ-ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਘੜ ਨਰ, ਸਿਆਣਾ, ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ, ਗੁਰਮੁਖ ਆਦਿ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੁਗਤਾ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਕਤਾ॥

ਧੰਨੁ ਗਿਰਹੀ ਉਦਾਸੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੀਮਤਿ ਪਾਏ ਜੀਉ॥³⁵

ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵਰਗੇ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰਾਂ, ਕੋਮਲ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦਾ ਉਹ ਇਕ ਪਸ਼ੂ ਤੋਂ ਵੀ ਗਿਆ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੈ:-

ਪਸ਼ੂ ਮਿਲਹਿ ਚੰਗਿਆਈਆ ਖੜੁ ਖਾਵਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਦੇਹਿ॥

ਨਾਮ ਵਿਹੂਣੇ ਆਦਮੀ ਧ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣ ਕਰਮ ਕਰੇਹਿ॥³⁶

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ-ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਵਰਤੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਕ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿਕ ਸੁਹਜ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਵਿਹਾਰਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਕ ਚਿਹਨ ਦੇ ਚਿਹਨਕ (ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬ) ਵਾਲੇ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਵਲ ਹੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਕਹੀ ਗੱਲ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਖ ਚਿਹਨਕ (ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬ) ਤੇ ਚਿਹਨਤ (ਅਰਥ ਪਾਸਾਰ) ਦੋਵੇਂ ਸਮਸਾਮਿਅਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਰੰਗੀਨ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਾਲੀ ਐਨਕ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਚਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ‘ਸਵੈ-ਚਿਹਨਿਤ’ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਮਝ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ‘ਸਵੈ-ਚਿਹਨਿਤ’ ਹੋਣ ਦੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਦੇ ਸੰਕੇਤਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੁਨੀ ਤੇ ਰਾਗ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਵੀ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧੁਨੀ ਪਾਸਾਰ ਵਲ ਸੁਚੇਤ ਹੋਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਸਾਰ ਪਿੱਠ-

ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਰਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਦਾ ਛੰਦ-ਪੈਟਰਨ, ਲੈਅ, ਤੋਲ, ਤੁਕਾਂਤ ਤੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਕ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਪਾਸਾਰ ਵਲ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਚਿਹਨਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਧੁਨੀ ਦੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਸਿਰਜਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵੇਦਨਾ ਆਮ ਭਾਸ਼ਕ ਚਿਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰਗਾਮੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਸਰੂਪ ਆਪਣੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੌਂਦਰਯਮੂਲਕ ਕਾਵਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪ, ਤੱਤ/ ਉਪਕਰਣ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਹੰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ, ਬਾਣੀ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਨੇਮਬੱਧ ਹੋ, ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਅਹਿਮ ਜੁਗਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਸੰਗੀਤ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਨੇਮਬੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਅੰਤਰਨਿਹਤ ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਵਜੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋਂਦ, ਦਿੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਚਾਰਕ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਤੇ ਸੰਮਿਲਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ-ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਜਿਹੀ ਜੀਵੰਤ ਸੰਚਾਰ-ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਹੈ:-

ਖੜੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪੈ ਉਧਰੈ ਸੋ ਕਲਿ ਮਹਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾਨਕਮਾਝਾ॥³⁷

ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਚੌਂਹ ਵਰਣਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮੂਹ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹਰ ਵਰਗ ਦੇ ਪਾਠਕ/ ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਨਾਮ, ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ੈਲੀ, ਛੰਦ ਜੁਗਤ, ਕਲਪਨਾ ਆਦਿ ਕਲਾਤਮਕ

ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਤਾ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਕਰਕੇ, ਚੇਤਨ-ਅਵਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਅੰਤਰਨਿਹਤ ਕਾਵਿ, ਭਾਸ਼ਾ, ਲੋਕਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਤ ਰਚੇਤਾ, ਬਾਣੀ, ਪਾਠਕ ਵਿਚਕਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਚਾਰ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

1. ਕਾਵਿ

ੳ. ਕਾਵਿ ਰੂਪ

ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ

ਅਤੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ।

ਅ. ਕਾਵਿ ਤੱਤ

ਰਸ,

ਅੰਲਕਾਰ,

ਪ੍ਰਤੀਕ,

ਬਿੰਬ

ਅਤੇ ਛੰਦ।

2. ਭਾਸ਼ਾ

ੳ. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਜੁਗਤ-ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਵਿਧਾਵਾਂ
(ਸੰਵਾਦਾਤਮਿਕ ਵਿਧਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਵਿਧਾ, ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਧਾ)

ਅ. ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਜੁਗਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਵਿਧਾਵਾਂ

3. ਲੋਕਧਾਰਾ

ੳ. ਲੋਕਧਾਰਾਈ ਤੱਤ- ਮਿਥਕ ਕਥਾਵਾਂ,

ਲੋਕ-ਧਰਮ,

ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪ

ਅਤੇ ਲੋਕ ਸੰਗੀਤ।

4. ਸੰਗੀਤ

ੳ. ਰਾਗ- ਸੁਧ ਰਾਗ,

ਸੰਕੀਰਣ ਰਾਗ,
ਛਾਇਆਲਗ ਰਾਗ
ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਰਾਗ।

ਅ.ਗਾਇਨ ਰੂਪ- ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ,
ਅਤੇ ਲੋਕ-ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੀ ਰਹੱਸਮਈ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਗੁਣ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਿਖਰਵੇਂਪਣ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂਪਣ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਚਾਨਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਂਗੂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਘੜ ਕੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਵਿ-ਮਈ, ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਜੜੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖੀ-ਆਤਮਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਇਉਂ ਟੁੰਬਦੇ ਹਨ, ਹਲੂਣਦੇ ਅਤੇ ਰਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਗਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸੁਆਦ ਸੁਆਦ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਰਸ-ਰੰਗ-ਰਾਗ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੜੀ ਜੀਵਨ ਕਣੀ ਨੂੰ ਇਉਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਬੋ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਹੱਡੀਂ ਰਚਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਸ-ਰੰਗ-ਰੂਪ-ਤਾਲ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਖਿੱਚਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਮੂਰਤ, ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਚਿੱਤਰ, ਬੋਲ-ਚਿਤਰ, ਤੁਕਾਂਤ ਦਾ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵ ਮੇਲ, ਤੌਲ ਦੀ ਬਕਾਇਦਗੀ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਸ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਢੁਕਦਾ ਤਾਲ-ਰਾਗ, ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਬੁਧੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀਆਂ ਤਣੀਆਂ ਵੀ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਖਿਚੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਕਿਸੇ ਸੰਗੀਤਕ ਤਾਲ ਅਤੇ ਲੈਅ ਵਿਚ ਵਜ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਏ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ, ਨਾਮ, ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ, ਨਿੰਰਕਾਰ, ਅਕਾਲ, ਹੁਕਮ, ਆਸਣ, ਸਿਮਰਨ, ਗੁਰੂ, ਗੁਰਮੁਖ, ਧਿਆਨ, ਧੁਨਿ, ਸਤਸੰਗ, ਬਿਰਹਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਜਪ ਤਪ, ਪੂਜਾ, ਭਉ ਤੇ ਭਾਉ, ਸੱਚ, ਕਾਲ, ਭਾਣਾ, ਸ਼ਬਦ, ਪੰਚ

ਸ਼ਬਦ, ਕੀਰਤਨ, ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮਨ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ:-

ਰਾਜ ਮਿਲਕ ਜੋਬਨ ਗ੍ਰਿਹ ਸੋਭਾ ਰੂਪਵੰਤ ਜੁਆਨੀ॥

ਬਹੁਤੁ ਦਰਬੁ ਹਸਤੀ ਅਰੁ ਘੋੜੇ ਲਾਲ ਲਾਖ ਬੈ ਆਨੀ॥

ਆਗੈ ਦਰਗਹਿ ਕਾਮਿ ਨ ਆਵੈ ਛੋਡਿ ਚਲੈ ਅਭਿਮਾਨੀ॥³⁸

ਸੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਖਰਾ ਹੀ ਚੁਗਿਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰੇ, ਸਿਰਜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਵਚਨਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੁਚੇਤ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਉਲੇਖਨੀਯ ਹੈ।

(ਸ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਰਚੀ ਗਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ‘ਖਾਲਕ ਦਾ ਆਦੇਸ਼’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧੁਰ ਦਰਗਾਹੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੋਚ, ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਿਰੋਲ ਰੱਬੀ ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਨੁਹਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਅੰਤਰੰਗ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕਵੀ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਵੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਗ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ. 5, ਇਕਪਦਾ/ ਦੁਪਦੇ ਆਦਿ

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਲੋਕ, ਸੋਲਹੇ, ਫੁਨਹੇ, ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਅੰਕਣ ਵੀ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਮੱਹਤਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਤਰਜੀਹੀ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪੱਖ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ। ਹਰ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ, ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ, ਨਵੀਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਅਹਿਮਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੈ, ਮੱਧਵਰਤੀ ਭਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਮੱਧਵਰਤੀ ਭਾਗ ਵਿਚ ਰਾਗ ਅਨੁਕੂਲ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀਆਂ ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਉਪਰ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਖ ਇਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਅੰਗ ਹਨ।

ਭਾਵੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਨੁਹਾਰ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਪਨਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰੂਪ ਰਚਨਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਕਲਾ ਵਿਧੀ ਨਾਲ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਵਸਥਾ ਰੂਪ ਵਿਵਸਥਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ

ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵਿਧਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ- ਸ਼ਬਦ, ਸਲੋਕ, ਵਾਰ, ਕਾਫੀ, ਪੱਟੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਰੁਤੀ, ਥਿਤੀ, ਵਾਰ-ਸਤ, ਦਿਨ ਰੈਣਿ, ਪਹਿਰੇ, ਛੰਤ, ਅਲਾਹਉਣੀ, ਸੋਲਹਾ, ਆਰਤੀ, ਘੋੜੀ, ਅੰਜੁਲੀ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

ਸ਼ਬਦ

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਦੇ, ਦੁਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾਂ ਕੁਝ ਰੂਪ ਹੋਰ ਵੀ ਹਨ:-

(ੳ) ਆਰਤੀ: ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਚਲਤ ਆਰਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਆਰਤੀ ਦਾ ਦਿਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ:-

ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵ ਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ॥

ਅਨਹਤਾ ਸ਼ਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ॥³⁹

(ਅ) ਸੋਦਰੁ: ਇਹ ਉਸਤਤ ਗਾਇਨ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਰਹਿਰਾਸ ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਖਾਸ ਬਾਣੀ ਹੈ:-

ਸੋ ਦਰੁ ਤੇਰਾ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰੁ ਕੇਹਾ

ਜਿਤੁ ਬਹਿ ਸਰਬ ਸਮਾਲੇ॥

ਵਾਜੇ ਤੇਰੇ ਨਾਦ ਅਨੇਕ ਅਸੰਖਾ

ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਵਾਵਣਹਾਰੇ॥⁴⁰

(ੲ) ਸੋਪੁਰਖੁ: ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਵੀ ਰਹਿਰਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ 'ਸੋ ਪੁਰਖੁ' ਸ਼ਬਦ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸਦਾ ਇਹੀ ਨਾਂ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਸੋ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਹਰਿ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰੰਜਨ

ਹਰ ਅਗਮਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ॥⁴¹

(ਸ) ਸੁਚਜੀ: ਇਸ ਵਿਚ ਉਤਮ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਭਾਣੈ ਭਵਜਲੁ ਲੰਘੀਐ ਭਾਣੈ ਮੰਤ੍ਰਿ ਭਰੀਆਸਿ ਜੀਉ।

ਭਾਣੈ ਸੋ ਸਹੁ ਰੰਗੁਲਾ ਸਿਫਤਿ ਰਤਾ ਗੁਣਤਾਸਿ ਜੀਉ।⁴²

(ਹ) ਕੁਚਜੀ: ਜਿਸਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦਾ ਕੋਈ ਚੱਜ ਨਹੀਂ ਉਸ ਕੁਚਜੀ ਨੂੰ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਸੁਚੱਜੀ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

(ਕ) ਗੁਣਵੰਤੀ: ਜੀਵ ਨੂੰ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਮੋਲਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗਤ ਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਚਰਣਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ। ਮਾਤ੍ਰਾਵਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਬਿਸਰਾਮ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਡੇਰੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਦਾ ਰੂਪ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੱਤ ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਪੱਖ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਪੜ੍ਹਨ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਮਈ ਅਤੇ ਗਾਇਨ ਮਈ ਸਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਪਦੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਹੈ ਜੋ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਗਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਲੋਕ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਜਾਂ ਉਸਤਤਿ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਆਖ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਲੋਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪ੍ਰਗੀਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਚੌਪਈ ਤੇ ਦੋਹਰਾ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਚੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਜਾਂ ਅੱਗੇ ਰਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਅਰਥ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਇਸ ਦੇ ਚਰਣ ਵੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 2, 4, 6 ਆਦਿ ਛੇ ਚਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ:-

ਪਵਨੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ॥
 ਦਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ॥
 ਚੰਗਿਆਈਆ ਬੁਰਿਆਈਆ ਵਾਚੈ ਧਰਮੁ ਹਦੂਰਿ॥
 ਕਰਮੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰਿ॥
 ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ॥
 ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਕੇਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲਿ॥⁴³

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਤਕਰੀਬਨ 463 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 281 ਦੇ ਕਰੀਬ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। 169 ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ 13 ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਣਾਉਣ ਸਮੇਂ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਸਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 152 ਸ਼ਲੋਕ ਬਚ ਗਏ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੀਰ ਉਪਰ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ

ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਨਵੀਂ ਬੀੜ ਰਚਣ ਸਮੇਂ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮੱਧ ਨੌਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਲਿਖਵਾਏ।⁴⁴

ਵਾਰ

ਵਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੁਝਾਰੂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਉਦਬੌਧਿਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ ‘ਹੱਲਾ ਬੋਲਣਾ’, ‘ਧਾਵਾ ਬੋਲਣਾ’, ‘ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਣਾ’ ਅਤੇ ‘ਰੋਕਣਾ’। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਸਥੂਲ ਪੱਖ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੈ ਉਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤ ਨੂੰ ਪਉੜੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 22 ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਰਪਰਾਗਤ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਨਾਇਕ ਦਾ ਜੱਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਗੁਰੂ, ਗੁਰਮੁਖ, ਨਾਮ ਅਤੇ ਸਾਧਸੰਗਤ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਣੀਐ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਰੀਸੈ ਹੋਰਿ ਕਚੁ ਪਿਚੁ ਬੋਲਦੇ ਸੇ ਕੂੜਿਆਰ ਕੂੜੇ

ਝੜਿ ਪੜੀਐ॥⁴⁵

ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਅ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਿਭਾਅ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਨੇ ਵਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਨਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਕਰਕੇ ਕੀਰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦਾ ਮਾਣ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਾਫੀ

ਇਹ ਪ੍ਰਗੀਤਾਤਮਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗੀਤ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲ ਕੇ, ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਾਫੀ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਰਾਗ ਆਸਾ, ਸੂਹੀ ਤੇ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕਾਫੀਆ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਆਦਿ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਇਆ॥

ਮਨੁ ਤਨੁ ਹੋਇ ਚੁਲੰਭੁ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਭਇਆ॥

ਚਲੈ ਜਨਮੁ ਸਵਾਰਿ ਵਖਰੁ ਸਚੁ ਲੈ॥

ਪਤਿ ਪਾਏ ਦਰਬਾਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਭੈ॥⁴⁶

ਬਾਰਹਮਾਹ

ਬਾਰਹਮਾਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਯੋਗਣ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਮਨੋ ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ, ਸਿੰਗਾਰ ਰਸੀ, ਸ਼੍ਰੇਣ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਵਿਲਕਦੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਤੜਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਨ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਕਰਾ ਕੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬੜੀ ਸਰਲ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਸ਼ਾਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ ਕਈ ਬੋਲ ਮੁਹਾਵਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਲੋਕ ਮੂੰਹਾਂ ਤੇ ਚੜ ਗਏ ਹਨ।

ਰੁੱਤੀ

ਰੁੱਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ- ਬਸੰਤ, ਗ੍ਰੀਖਮ, ਬਰਸਾਤ, ਸਰਦ, ਹੇਮੰਤ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰੁੱਤੀ ਮ. 5 ਦੇ 8 ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਬੰਦ ਦੀਆਂ ਛੇ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਹਰ ਬੰਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ 8 ਛੰਦ ਅਤੇ 16 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਦੇ ਰੂਹਾਨੀ ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬਿਹਬਲ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਤੜਪ ਦਾ ਭਾਵ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਥਿਤੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ, ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਥਿਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਖਾਸ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਤਿਥਿ ਪਰਥਾਇ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਹਿਮਾਂ ਭਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਏਕਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਮਾਵਸ ਜਾਂ

ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਤੱਕ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਛੰਦਾਂ ਜਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਦਿਨ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਵਾਰ-ਸਤ

ਸਤਵਾਰਾ/ ਵਾਰ-ਸਤ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਸਤ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਐਤਵਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਨਿਚਰਵਾਰ ਤੱਕ 10 ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਬੰਦ ਵਿਚ ਛੇ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਦਿਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਦਿਨ, ਵਾਰ, ਥਿਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹਨ:-

ਥਿਤੀ ਵਾਰ ਸੇਵਹਿ ਮੁਗਧ ਗਵਾਰ॥⁴⁷

ਇਕ ਹੋਰ ਸਤਵਾਰਾ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ।

ਦਿਨ-ਰੈਣਿ

ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਖਾਸ ਸੰਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਦੇ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕਰਮ ਦਸੇ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿਨ, ਸੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਰਾਤ, ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਦਿਨੁ ਰੈਣਿ ਜਿ ਪ੍ਰਭ ਕੰਉ ਸੇਵਦੇ ਤਿਨ ਕੈ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰ॥⁴⁸

ਪਹਿਰੇ

ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਚਪਨ, ਜਵਾਨੀ, ਢਲਦੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਬੁਢਾਪੇ ਦੇ ਚਾਰ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਕ ਵਣਜਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਸੰਬੋਧਨ

ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਵਪਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਸੌਦਾ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ:-

ਇਹੁ ਮੋਹਿ ਮਾਇਆ ਤੇਰੈ ਸੰਗਿ ਨ ਚਾਲੈ ਝੂਠੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗਾਈ॥
ਸਗਲੀ ਰੈਣਿ ਗੁਦਰੀ ਅੰਧਿਆਰੀ ਸੇਵਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥⁴⁹

ਛੰਤ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਵਡਹੰਸ ਅਤੇ ਸੂਹੀ ਆਦਿ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ ਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਬੰਦ ਦੀਆਂ 6 ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਛੰਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਕਰਨ ਵਜੋਂ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਤਮਾ-ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਜਜਬੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਨਾਨਕ ਸਰਸੀ ਤਾ ਪਿਰੁ ਪਾਏ ਰਾਤੀ ਸਾਚੈ ਨਾਏ॥⁵⁰

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਉਮੰਗਾਂ, ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਪੱਖਾਂ, ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ, ਕਾਮੁਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਹਾਰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

ਸਚਾ ਸੀਗਾਰੁ ਕਰੇ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਕਾਮਣਿ ਸਚਿ ਸਮਾਈ॥

ਹਰਿ ਸੁਖਦਾਤਾ ਸਬਦਿ ਪਛਾਤਾ ਕਾਮਣਿ ਲਇਆ ਕੰਠਿ ਲਾਏ॥⁵¹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸਦਗੁਣਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਤੀ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਵਿ- ਰੂਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਾਰਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾ ਵਰਣਨ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਘੋੜੀ

ਘੋੜੀ ਇਕ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਸਮ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਕੇ ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦੋ ਘੋੜੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇਹ ਰੂਪੀ ਲਾੜੀ ਨੂੰ ਘੋੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਹੀਂ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਹ ਰੂਪੀ ਘੋੜੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਠਿਨ ਮਾਰਗ ਕਟ ਕੇ ਜੀਵਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਾਜੁ ਰਚਾਇਆ ਪੂਰੈ ਮਿਲਿ ਸੰਤ ਜਨਾ ਜੰਝ ਆਈ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਮੰਗਲੁ ਮਿਲਿ ਸੰਤ ਜਨਾ ਵਾਧਾਈ॥⁵²

ਸੋਲਹਾ

ਸੋਲਾਂ ਪੱਦਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚ ਨੂੰ 'ਸੋਲਹਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਅਤੇ ਚਉਪਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮਾਂਕਣ 'ਸੋਡਸ਼ਪਦੀ' ਤੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਚਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਚਰਨ ਸਮਾਨ ਆਕਾਰ ਦੇ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਚਰਨ ਪਹਿਲੇ ਦੋਹਾਂ ਜਿੰਨਾ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਨਾਲ ਮੁਕਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਾਰਲੋਕਿਕ ਸੁਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਰਹੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਾਖੰਡਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕਰਕੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖ ਅਤੇ ਮਨਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਨ ਨੂੰ ਔਰਤ ਅਤੇ ਪਿਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਔਰਤ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਨਹੀਂ:-

ਧਨ ਕਹੈ ਤੂ ਵਸੁ ਮੈ ਨਾਲੇ॥
 ਪ੍ਰਿਅ ਸੁਖਵਾਸੀ ਬਾਲ ਗੁਪਾਲੇ॥
 ਤੁਝੈ ਬਿਨਾ ਹਉ ਕਿਤ ਹੀ ਨ ਲੇਖੈ
 ਵਚਨੁ ਦੇਹਿ ਛੋਡਿ ਨ ਜਾਸਾ ਹੇ॥⁵³

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਲਾਹੁਣੀ:

ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਗੁਣ ਅਤੇ ਕਰਮ ਬਾਰੇ ਮਾਤਮੀ ਗੀਤ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਸਿਆਪਾ ਕਰਨ ਲਈ ਔਰਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਨਾਇਣ ਜਾਂ ਮਰਾਸਣ ਆਦਿ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦਾ ਵਿਰਲਾਪ ਛੇੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅਲਾਹੁਣੀ ਦੀ ਤੁਕ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਔਰਤਾਂ ਅਲਾਹੁਣੀ ਦੀ ਤਾਲ ਅਤੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਪਿਟਦੀਆਂ ਤੇ ਹਾਲੇ ਬੇਹਾਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਅਤੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਲਾਹੁਣੀ ਦੀ ਰੀਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਮੌਤ ਦੇ ਦੁਖ ਦਰਦ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਨੋਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਨਾਨਕ ਰੁੰਨਾਂ ਬਾਬਾ ਜਾਣੀਐ ਜੇ ਰੋਵੈ ਲਾਇ ਪਿਆਰ॥
 ਵਾਲੇਵੇ ਕਾਰਣਿ ਬਾਬਾ ਰੋਈਐ ਰੋਵਣੁ ਸਗਲ ਬਿਕਾਰੋ॥⁵⁴
 ਗਾਵਹੁ ਗੀਤੁ ਨ ਬਿਰਹੜਾ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੋ॥⁵⁵
 ਕਾਮਣਿ ਇਛੁ ਪੁੰਨੀ ਅੰਤਰਿ ਭਿੰਨੀ
 ਮਿਲਿਆ ਜਗਜੀਵਨੁ ਦਾਤਾ॥⁵⁶
 ਕਾਇਆ ਕੰਚਨੁ ਤਾਂ ਥੀਐ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰੁ ਲਏ ਮਿਲਾਏ॥⁵⁷

ਪੱਟੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਪੱਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਥਾ

ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਾਂਧੇ ਪਾਸ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ:-

ਉੜੈ ਉਪਮਾ ਤਾ ਕੀ ਕੀਜੈ ਜਾ ਕਾ ਅੰਤ ਨ ਪਾਇਆ॥

ਸੇਵਾ ਕਰਹਿ ਸੇਈ ਫਲੁ ਪਾਵਹਿ ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਕਮਾਇਆ॥⁵⁸

ਇਸ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਮੂਲ ਅਖਰ ਪੈਂਤੀ ਹਨ।

ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ

ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 52 ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆ ਰੂਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਖਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨ। ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਇਕ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮੱਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਤੋੜ ਤੋੜਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਆਸ-ਸ਼ੈਲੀ, ਸਰਲਤਾ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ:-

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।⁵⁹

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਪੈਂਤੀ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸੀਹਰਫੀ ਵਾਗੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਸਾ, ਧਧਾ, ਝਝਾ, ਰਾਰਾ, ਲਲਾ, ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੀਹਰਫੀ

ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਤੀਹ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ, 'ਸੀਹਰਫੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ:

ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਛੰਦ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਛੰਦ ਵਿਖੇ ਫਾਰਸੀ ਵਰਣ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਦੀ 'ਸੀਹਰਫੀ' ਸੰਗਿਆ ਹੈ।⁶⁰

ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਦੋਹਿਰਾ (ਦੋਹਾ) ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਆਲਿਫ ਅਲ੍ਹਾ ਕੋ ਯਾਦ ਕਰ ਗਫਲਤ ਮਨੋ ਵਿਸਾਰ॥

ਸਾਸ ਪਲਟੇ ਨਾਮ ਬਿਨ ਧ੍ਰਿਗ ਜੀਵਣ ਸੰਸਾਰ॥⁶¹

ਅੰਜਲੀ

ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਦੋ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਅੰਜੁਲੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਘਰ ਵਿਚ ਚਿੰਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਭਟਕਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ:-

ਦੇਹੀ ਮਹਿ ਜੋ ਰਹੈ ਅਲਿਪਤਾ ਤਿਸੁ ਜਨ ਕੀ ਪੂਰਨ ਘਾਲੀਐ॥⁶²

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਿਰਹੜੇ, ਮੰਗਲ, ਵਣਜਾਰਾ, ਕਰਹਲੇ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ, ਲਾਵਾਂ ਆਦਿ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਰੂਪ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬਸਾਂਝੀ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਜੋ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜੋ ਕਿ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹਨ, ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਖ ਲੋਕ-ਸੰਚਾਰ, ਲੋਕ-ਸੰਬੋਧਨ, ਲੋਕ-ਮੰਗਲ, ਅਤੇ ਲੋਕ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰੂਪਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਆਪਣੀ ਮੌਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਹਵਾਲਾ ਜਾਂ ਆਰੰਭ ਬਿੰਦੂ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਸਿਰਜੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਵਿ

ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਉਦਾਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਫੋਕੀਆ ਰਸਮਾਂ, ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਸੰਯੋਜਿਤ ਪੰਰਪਰਾ ਅਧੀਨ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਵਿਥ ਹੈ; ਕਲਾ ਅਤੇ ਪੰਰਪਰਾ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਇਕ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਰ ਸ਼ੈਲੀ, ਕਲਾ, ਖਿਆਲ-ਉਡਾਰੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਹੈ; ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਬੁਣਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸਾਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਭਾਵ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਉਪਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝੀ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਬਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਿੱਘੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ਹ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਜੁਗਤ

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਇਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਚਾਰ-ਖੇਤਰ ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹਿਜ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਚਿਹਨਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਹਿਜ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ/ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਬਾਣੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਮੁਖ ਪਰਿਪੇਖ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਮੁੱਖ ਵਾਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪਰਾਗ ਭਾਸ਼ਕੀ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੇਥੋਸੀਅਸ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਕ-ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਮੇਥੋਸੀਅਸ ਦੀ ਵਾਕ

ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਬੱਲ ਸੰਚਾਰਕ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਪਰ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਕ ਦਾ ਸੰਚਾਰਕ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਵਾਕ ਦਾ ਸੰਚਾਰਕ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਵਕਤੇ ਦਾ ਸੰਚਾਰਕ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਾਕ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁਖ ਵਾਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁਖ ਵਾਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਵਾਕ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ, ਵਾਕ ਨੂੰ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਹੈ, 'ਥੀਮ' ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਹੈ, 'ਰੀਮ'।⁶³

ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁਖ ਵਾਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

'ਥੀਮ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਰੰਭਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ ਅਸੀਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਵਾਕ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਨ ਹੀ ਵਾਕ ਦਾ ਵਿਧਾ-ਬਿੰਦੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਊਨਤਮ ਵਿਧਾ ਬਿੰਦੂ ਹੀ ਹਰ ਵਾਕ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਕ ਨੇ ਕੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਇਕ ਭੂਮਿਕਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਦਾ ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਮਾਤਰ ਨਿਊਨਤਮ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਥੀਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਾਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਪਤਾ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਵਾਕ ਅੰਗ ਸਮੁੱਚੇ ਵਾਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਲਈ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਲੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਕ ਦੇ ਜਿਸ ਅੰਗ ਤੋਂ ਵਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁਖ ਪਰਿਪੇਖ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼

ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਾਕ ਦੀ 'ਰੀਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਸ ਨਵੀਨ ਸੂਚਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁶⁴

ਮੈਥੋਸੀਅਸ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਮੁਖ ਵਾਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਈ ਨੌਜੁਆਨ ਚੈਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆ ਨੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਾਨ ਫਿਰਬਾਸ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਫਿਰਬਾਸ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਰ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਉਭਾਰਿਆ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਵੀਨ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਬਣਾ ਕੇ ਅਸੀਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਇਥੇ ਯੋਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਹ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਕ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸਥਿਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਵਾਹਮਾਨ ਹੈ। ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਗਤੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਧੀ ਸੂਚਨਾ ਦੀ ਵਿਕਾਸਗਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁਖ ਪਰਿਪੇਖ ਦੁਆਰਾ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਦੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਘੱਟ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ 'ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ' ਦੀ

ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਤੱਤ ਵਾਕ ਦੇ ਰੇਖਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਵੇ।

ਵਾਕ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁਖ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਅਣਜਾਣੀ ਤੇ ਅਣਪਛਾਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੱਤ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁਖ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਮਿਲਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੇਖਾਤਮਕ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਜੈਲਾ ਸਥਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁੱਖ ਵਾਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਦੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਸ ਤੱਤ ਦੇ ਰੇਖਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਹਿਲੋਂ ਜਾਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਨ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ-ਮੁਖ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੰਗ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਥੀਮ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਦਾ ਪਛਾਣਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਤ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਘੱਟ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਬਾਣੀਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਪਰ ਬਾਣੀ-ਸੰਚਰਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਭਾਸ਼ਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਾਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਵਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਤੱਕ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ

ਮੁਖ ਸੁਤੰਤਰ ਤੱਤ ਜਦੋਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਈ ਸਾਰੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚਲੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਤੰਤਰ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰਬ ਭਾਵੀ ਪੇਟਰਨਿੰਗ ਦੀ ਤੱਟ ਫੱਟ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਭਾਵੀ ਪੇਟਰਨਿੰਗ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਹੈ।

ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਅਧਿਏਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਗਤੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਟੇ ਨਿਰੰਤਰ ਅਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੋਟਿਫਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਮੋਟਿਫਾਂ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਬਣਾਏ ਸਿੱਟਿਆ ਉਪਰ ਵੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਸੁਟਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਕ ਪੂਰਬ ਭਾਵੀ ਪੇਟਰਨਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਆ ਚੁੱਕੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਉਜਾਗਰ ਹੋਏ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁶⁷

ਇਸ ਸਾਰੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਲੋਡ ਤੇ ਫਾਇਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਬੰਦੂਕ ਦੇ ਲੋਡ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਫਾਇਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਘੁੰਮਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਡ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਫਾਇਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੂਰਬ ਭਾਵੀ ਪੇਟਰਨਿੰਗ ਦੀ ਤੱਟ ਫੱਟ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਬਾਣੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖਮ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ

ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਉਤਨੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿਚ ਵੱਧ ਜਾਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਉਹ ਤੱਤ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਤੱਤ ਸੰਚਾਰ ਗਤੀ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾਣ ਵਿਚ ਕਿਤਨਾ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁶⁵

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ: ‘ਉਹ ਲੁਟਿਆ ਗਿਆ’ ਵਾਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਹਨ। ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗੀ: ‘ਉਹ’ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ; ‘ਲੁਟਿਆ’ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ‘ਗਿਆ’ ਵਿਚ ‘ਉਹ’ ਤੇ ‘ਲੁਟਿਆ’ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ। ਹੁਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ? ਜਾਨ ਫਿਰਬਾਸ ਨੇ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਲ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਉਪਰ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਨੇਮ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁੱਖ ਵਾਕ ਪਰਿਪੇਖ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇਮਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕੀ ਹੈ? ਜਾਨ ਫਿਰਬਾਸ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨੇਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਨੇਮ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸਰਨਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੱਤ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਗੇ। ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪੂਰਬਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕੇਵਲ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ

ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਸਿਰਜੇ ਗਏ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਵੇਖੇ ਜਾਣਗੇ। ਦਰਅਸਲ ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਨਿਰਭਰਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁶⁶

ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਲਓ:- ਅੱਜ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਗਰਾਉਂਡ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਦੋ ਗੁਟਾਂ ਵਿਚ ਜਮ ਕੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ।

‘ਜਮ ਕੇ ਲੜਨ’ ਦਾ ਕਾਰਜ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੰਚਾਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ‘ਜਮਕੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹੋਣਾ’ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ‘ਲੜਾਈ ਹੋਣ’ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਵਾਕ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ‘ਲੜਾਈ ਹੋਣ’ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਤੱਤ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁਖ ਵਾਕ ਪਰਿਪੇਖ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਤਕ ਪੁਹਚਾਣ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਸਕਣ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਖੁਦ ਗੌਣ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਵਧੇ ਜਾਂ ਘਾਟੇ ਦਾ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਰੇਖਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚਲੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਰੇਖਾਤਮਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਆ ਕੇ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤੱਤ ਸਭ ਪਹਿਲੋਂ ਆ ਕੇ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਭਿੰਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਦੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਿਮ

ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਦਾਹਰਣ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਪਦ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਚੇਤਿ ਗੋਵਿੰਦੁ ਅਰਾਧੀਐ ਹੋਵੈ ਅਨੰਦੁ ਘਣਾ॥
ਸੰਤ ਜਨਾ ਮਿਲਿ ਪਾਈਐ ਰਸਨਾ ਨਾਮੁ ਭਣਾ॥
ਜਿਨਿ ਪਾਇਆ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਣਾ ਆਏ ਤਿਸਹਿ ਗਣਾ॥
ਇਕੁ ਖਿਨੁ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਜੀਵਣਾ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਜਣਾ॥
ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਪੂਰਿਆ ਰਵਿਆ ਵਿਚਿ ਵਣਾ॥
ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਈ ਕਿਤੜਾ ਦੁਖੁ ਗਣਾ॥
ਜਿਨੀ ਰਾਵਿਆ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਤਿੰਨਾ ਭਾਗੁ ਮਣਾ॥
ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਕੰਉ ਮਨ ਲੋਚਦਾ ਨਾਨਕ ਪਿਆਸ ਮਣਾ॥
ਚੇਤਿ ਮਿਲਾਏ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਤਿਸ ਕੈ ਪਾਇ ਲਗਾ॥⁶⁸

ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਤੰਤਰ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅੰਤ ਤਕ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਜੁਗਤ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਨਿਉਨਤਮ ਥੀਮ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਰੀਮ ਨੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਣੀਕਾਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਪਰ ਇਤਨਾ ਵੱਧ ਬਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੋਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ‘ਰੀਮ’ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਇਛਾ ਤੀਬਰ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਾਣੀਕਾਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ‘ਹਰਿ’ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਪਦ ਇਸੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਜਿਆ ਇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੁਕਤ ਰੀਮਕ ਤੱਤ ਦੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਪਰ ਆਮਦ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਹਨ, ਬਿਰਹਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੀਆ ਪੀਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੀਵਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਮੁਖ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਕਿਵੇਂ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸੁਤੰਤਰ ਤੱਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਇਹ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੋਂ ਆਏ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦੋ ਤੱਤ ਹੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਦੋ ਪਦ ਪੇਸ਼ ਹਨ:-

ਧੇਨੁ ਦੁਧੈ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਿਤੈ ਨ ਆਵੈ ਕਾਮਿ॥

ਜਲੁ ਬਿਨੁ ਸਾਖ ਕੁਮਲਾਵਤੀ ਉਪਜਹਿ ਨਾਹੀ ਦਾਮ॥⁶⁹

ਅਖੀ ਅੰਧੁ ਜੀਭ ਰਸੁ ਨਾਹੀ ਕੰਨੀ ਪਵਣੁ ਨ ਵਾਜੈ ॥

ਚਰਣੀ ਚਲੈ ਪਜੂਤਾ ਆਗੈ ਵਿਣੁ ਸੇਵਾ ਫਲ ਲਾਗੇ॥⁷⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪਦੇ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਪਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ‘ਵਿਣੁ ਸੇਵਾ ਫਲ ਲਾਗੇ’ ਦੋਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਦ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੁਕਤ ਇਹ ਭਾਸ਼ਕ ਤੱਤ ਸਾਰੇ ਪਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਪਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਮੋੜਵੀਂ ਝਾਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੀਮਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਰੀਮਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਝਾਤੇ ਵੇਖਿਆਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਜੁੱਟਾਂ ਦਾ ਥੀਮ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਥੀਮ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨਾਲ ਦੁਧ-ਧੇਨ, ਦੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਤੱਥ ‘ਅੰਧੀ ਕੋਟੀ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਨਾਹੀ’ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਸ ਪਦ ਵਿਚਲਾ ਵਿਅੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੱਥ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮੋੜਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪਦ ਵਿਚ ਇਕ ਖਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗਹਿਰਾਈ ਦਾ ਸਰੋਤ ਉਹ ਅਭਿਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ ਪਦ ਵਿਚ ਆਏ ਅੰਤਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਦੂਜੇ ਪਦ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਪਦ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਦ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਥੀਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਸਰ ਰਹੇ ਥੀਮ ਵਿਚੋਂ ਰੀਮ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ

ਕੇਵਲ ਪਦ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਰੀਮ ਦੇ ਉਦੈ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਬ ਭਾਵੀ ਪੈਟਰਨਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਤੱਟ ਫੱਟ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਰੀਮ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆਂ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾ ਪੇਸ਼ ਹਨ:-

ਆਵਹੁ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ ਅੰਕਿ ਸਹੇਲੜੀਆਹ॥
 ਮਿਲਿ ਕੈ ਕਰਹ ਕਹਾਣੀਆ ਸੰਮੁਥ ਕੰਤ ਕੀਆਹ॥
 ਸਾਚੈ ਸਾਹਿਬ ਸਭਿ ਗੁਣ ਅਉਗਣ ਸਭਿ ਅਸਾਹ॥⁷¹
 ਨਿਰਧਨ ਕਉ ਧਨੁ ਤੇਰੋ ਨਾਉ॥
 ਨਿਥਾਵੇ ਕਉ ਨਾਉ ਤੇਰਾ ਥਾਉ॥
 ਨਿਮਾਨੇ ਕਉ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰੋ ਮਾਨੁ॥
 ਸਗਲ ਘਟਾ ਕਉ ਦੇਵਹੁ ਦਾਨੁ॥
 ਕਰਨ ਕਰਾਵਨਹਾਰ ਸੁਆਮੀ॥
 ਸਗਲ ਘਟਾ ਕੇ ਅੰਤਰਜਾਮੀ॥⁷²

ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਇਕ ਹੋਰ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਥੀਮਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਰੀਮਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਗਾਵੈ ਕੋ ਤਾਣੁ ਹੋਵੇ ਕਿਸੈ ਤਾਣੁ॥
 ਗਾਵੈ ਕੋ ਦਾਤਿ ਜਾਣੈ ਨੀਸਾਣੁ॥
 ਗਾਵੈ ਕੋ ਗੁਣ ਵਡਿਆਈਆ ਚਾਰ॥
 ਗਾਵੈ ਕੋ ਵਿਦਿਆ ਵਿਖਮੁ ਵੀਚਾਰ॥

 ਹੁਕਮੀ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਏ ਰਾਹੁ॥
 ਨਾਨਕ ਵਿਗਸੈ ਵੇਪਰਵਾਹੁ॥⁷³

ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਅਗਲੀ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਥੀਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕ

ਪੰਕਤੀ ਦੇ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਥੀਮ ਨੂੰ ਉਚਾਰ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਰੀਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਰੀਮ ਉਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹਨ:-

ਸੁਣਿ ਮੁੱਧੇ ਹਰਣਾਖੀਏ ਗੂੜਾ ਵੈਣੁ ਅਪਾਰੁ॥

ਪਹਿਲਾ ਵਸਤੁ ਸਿਵਾਣਿ ਕੈ ਤਾਂ ਕੀਚੈ ਵਾਪਾਰੁ॥⁷⁴

ਤੂੰ ਸੁਣਿ ਹਰਣਾ ਕਾਲਿਆ ਕੀ ਵਾੜੀਐ ਰਾਤਾ ਰਾਮ॥

ਬਿਖੁ ਫਲੁ ਮੀਠਾ ਚਾਰਿ ਦਿਨ ਫਿਰਿ ਹੋਵੇ ਤਾਤਾ ਰਾਮ॥⁷⁵

ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚਲੇ ਥੀਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚਲੀ ਥੀਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੱਟ ਫੱਟ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰੀਮ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸੇ ਥੀਮ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਉਸ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਰੀਮ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੁਗਤ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਧਨਾਸਰੀ ਮ.1 ਘਰ 1 ਚਉਪਦੇ, ਪੰਨਾ 661
- 2 ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 18
- 3 ਡਾ: ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪਾਰਗਾਮੀ, ਪੰਨਾ 82 ਅਤੇ 113
- 4 ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ, ਪੰਨਾ 57
- 5 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਜਪੁ, ਪੰਨਾ 3
- 6 ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 151
- 7 ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਨਾ 83
- 8 ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਪੰਨਾ 50
- 9 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 50
- 10 ਟੀਟਸ ਹਾਰਲੈਂਡ, ਐਥਿਕਸ ਫਾਰ ਟੂਡੇ, ਪੰਨਾ 231
- 11 ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਪੰਨਾ 3
- 12 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ.5 ਛੰਤ ਘਰ 1, ਪੰਨਾ 543
- 13 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5 ਪੰਚਪਦੇ ਘਰ 1, ਪੰਨਾ 374
- 14 ਉਹੀ, ਗੁਜਰੀ ਮ.5 ਚਉਪਦੇ ਘਰ 2, ਪੰਨਾ 495
- 15 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਪੰਨਾ 325
- 16 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ ਮ.3 ਘਰ 1, ਪੰਨਾ 67
- 17 ਡਾ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਕਲਮ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ, ਪੰਨਾ 14
- 18 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਾਝ ਮ.3, ਪੰਨਾ 118
- 19 ਹੈਨਰੀ ਸਿਗਵਿਕ, ਪੰਨਾ 72
- 20 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਸਾ ਮ.1, ਪੰਨਾ 360
- 21 ਉਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਵਾਰ, ਮ.3, ਪੰਨਾ 853
- 22 ਉਹੀ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 136
- 23 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਮ.1, ਪੰਨਾ 992
- 24 ਉਹੀ, ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮ.3, ਪੰਨਾ 1088
- 25 ਉਹੀ, ਜਪੁ, ਪੰਨਾ 2
- 26 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 272

- 27 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 212
- 28 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 266
- 29 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ ਵਾਰ ਮ.3, ਪੰਨਾ 86
- 30 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਵਾਰ ਮ.1, ਪੰਨਾ 467
- 31 ਉਹੀ, ਧਨਾਸਰੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 671
- 32 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ.5 ਘਰ 2, ਪੰਨਾ 371
- 33 ਉਹੀ, ਮ.1, ਪੰਨਾ 358
- 34 ਉਹੀ, ਮ.1, ਪੰਨਾ 1015
- 35 ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 131
- 36 ਉਹੀ, ਮ.1, ਪੰਨਾ 489
- 37 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮ.5 ਘਰ 7, ਪੰਨਾ 748
- 38 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਸਾ ਮ.5 ਘਰ 3, ਪੰਨਾ 379
- 39 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮ.1, ਪੰਨਾ 663
- 40 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ.1 ਘਰ 1 ਸੋ ਦਰੁ, ਪੰਨਾ 347
- 41 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.4, ਪੰਨਾ 348
- 42 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮ.1 ਸੁਚਜੀ, ਪੰਨਾ 762
- 43 ਉਹੀ, ਜਪੁ ਜੀ ਸਲੋਕ ਮ.1, ਪੰਨਾ 8
- 44 ਰੂਪਾਕਾਰ ਅਧਿਐਨ, ਪ.ਰ.ਯੁ.ਟ.ਬ.ਬੋ.ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
- 45 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.4, ਪੰਨਾ 304
- 46 ਉਹੀ, ਸੂਹੀ ਮ.1 ਕਾਫੀ ਘਰ 10. ਪੰਨਾ 751
- 47 ਉਹੀ, ਬਿਲਾਵਲੁ ਮ.3 ਵਾਰਸਤ ਘਰ 10, ਪੰਨਾ 843
- 48 ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮ.5 ਦਿਨ ਰੈਣਿ, ਪੰਨਾ 137
- 49 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ ਪਹਰੇ ਮ.5 ਪੰਨਾ 77
- 50 ਉਹੀ, ਧਨਾਸਰੀ ਮ.1 ਛੰਤ, ਪੰਨਾ 689
- 51 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮ.3 ਘਰ 3, ਪੰਨਾ 770
- 52 ਉਹੀ, ਵਡਹੰਸ ਮ.4 ਘੋੜੀਆ, ਪੰਨਾ 575
- 53 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1073
- 54 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਮ.1 ਘਰੁ 5 ਅਲਾਹਣੀਆ, ਪੰਨਾ 579

- 55 ਉਹੀ, ਵਡਹੰਸ ਮ.1 ਦਖਣੀ, ਪੰਨਾ 581
- 56 ਉਹੀ, ਵਡਹੰਸ ਮ.3, ਪੰਨਾ 582
- 57 ਉਹੀ, ਵਡਹੰਸ ਮ.3, ਪੰਨਾ 585
- 58 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ.1 ਪਟੀ ਲਿਖੀ, ਪੰਨਾ 432
- 59 ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 643
- 60 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 75
- 61 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ
- 62 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਮ.5 ਘਰ 8 ਅੰਜਲੀਆ, ਪੰਨਾ 1019
- 63 ਡਾ: ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ ਪੰਨਾ
- 64 ਐਨਟਨੀ ਮੇਨਸੀਕੋਵਾ, ਪੰਨਾ 55
- 65 ਜਾਨ ਫਿਰਬਾਸ, ਪੰਨਾ 77-78
- 66 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79
- 67 ਬਾਰਬਰਾ ਹੇਰਨਸਟਨ ਸਮਿਥ, ਪੰਨਾ 10
- 68 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਂਝ ਮ.5 ਘਰ 4, ਪੰਨਾ 133
- 69 ਉਹੀ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਂਝ ਮ.5 ਘਰ 4, ਪੰਨਾ 133
- 70 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.1, ਪੰਚਪਦੇ, ਪੰਨਾ 354
- 71 ਉਹੀ, ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ.1, ਪੰਨਾ 17
- 72 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 266
- 73 ਉਹੀ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 2
- 74 ਉਹੀ, ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮ.1, ਪੰਨਾ 1410
- 75 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.1 ਛੰਤ ਘਰ 3, ਪੰਨਾ 438

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ, 15 ਅਪ੍ਰੈਲ 1563 ਈ: ਨੂੰ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਪਾਠਾ ਗੋਪਾਲ ਤੋਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਚਾਟਸਾਲ ਵਿੱਚ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਬੇਨੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਕਤਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੇ ਅੱਖਰ ਸਿੱਖੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤ, ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਬਣ ਗਏ।

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਵਿਆਹ ਰਾਮ ਦੇਈ ਨਾਲ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸੰਤਾਨ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸਨ। 1581ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਮਿਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਤੋਂ ਅਕਲ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਸਨ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰ, ਸੱਚੇ, ਸੁੱਚੇ, ਨੇਕ, ਨਿਮਰ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਪੂਰਣ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾਂ ਅਤੇ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਗਏ ਜੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਰੜਕ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 1606ਈ: ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ, ਮਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਦਸਵੰਧ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਵੈ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਜ਼ਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇਣ ਵਰਗੇ ਅਦੁੱਤੀ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਹੈ

ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰੇਸ਼ਟ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਾਲਕ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾ ਸਥਾਪਤੀ ਵੱਲ ਸੀ, ਉਹ ਕਲਾਤਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ, ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ, ਵਸਤੂ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਦੋਵੇਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ-ਸਿਰਜਨ, ਬਾਣੀ-ਸੰਕਲਨ ਅਤੇ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੌਸ਼ਲਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਥਾਹ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਜਗਿਆਸੂ ਜੀਵ ਇਸ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਚੁੱਭੀ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉਤਨੇ ਵੱਧ ਅਨਮੋਲ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਣੀ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਭੇਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤਿ ਦੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਸੁੰਦਰ ਉਪਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਜੀ ਸੁਆਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ 1430 ਪੰਨਿਆਂ, 5894 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਕਰੀਬਨ 675 ਪੰਨੇ, 2218 ਸ਼ਬਦ, ਲਗਭਗ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਿਸੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਲ 467 ਦੁਪਦੇ, 36 ਤਿਪਦੇ, 738 ਚਉਪਦੇ, 27 ਪੰਚਪਦੇ, 1 ਛਿਪਦਾ, 32 ਪੜਤਾਲ ਦੁਪਦੇ, 2 ਪੜਤਾਲ ਤਿਪਦੇ, 1 ਪੜਤਾਲ ਚਉਪਦਾ, 18 ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਚਉਪਦੇ, 43 ਅਸ਼ਟ-ਪਦੀਆਂ, 2 ਕਾਫ਼ੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, 63 ਛੰਤ, 25 ਛੰਤਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ, 14 ਸੋਲਹੇ, 67 ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸ਼ਲੋਕ, 24 ਗਾਥਾ, 11 ਚਉਬੋਲੇ, 20 ਸਵਯੇ, 22 ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, 23 ਫੁਨਹੇ, 2 ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ 6 ਵਾਰਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਲ 257 ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ 117 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁੱਲ ਇਕੱਤੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤੀਹ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਹਨ- ਸੁਖਮਨੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਰੁਤੀ ਤੇ ਥਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

1. ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ

2. ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ

ਰਾਗਬੱਧ ਬਾਣੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਇਹ ਬਾਣੀ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

1. ਪਦੇ (ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚੌਪਦੇ, ਪੰਚਪਦੇ),

2. ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ,

3. ਪਹਿਰੈ,

4. ਦਿਨ ਰੈਣਿ,

5. ਬਿਚਹੜੇ,

6. ਗੁਣਵੰਤੀ,

7. ਰੁਤੀ,

8. ਅੰਜੁਲੀਆਂ,

9. ਸੋਲਹੇ,

10. ਬਾਰਹਮਾਹ,

11. ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ,

12. ਸੁਖਮਨੀ,

13. ਥਿਤੀ,

14. ਵਾਰਾਂ (ਪਉੜੀਆਂ)

ਰਾਗ ਮੁਕਤ ਬਾਣੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

1. ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ (67),

2. ਗਾਥਾ (24),

3. ਫੁਨਹੇ (23),

4. ਚਉਬੋਲੇ (11),

5. ਸਵੈਯੇ (20),

6. ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ (22),

7. ਮੁੰਦਾਵਣੀ (2)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਲ ਜੋੜ 169 ਸਲੋਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਤਨੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ,

ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦੀਰਘ ਆਕਾਰ ਵਾਲੀਆ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਲਘੂ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਗਿਣੀਆ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ- ਪਹਰੇ, ਅੰਜਲੀਆਂ, ਸੋਹਲੇ, ਛੰਤ, ਰੁਤੀ, ਥਿਤੀ, ਦਿਨ-ਰੈਣਿ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ 'ਬਾਰਹਮਾਹ' ਵਰਗੀ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ 'ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ' ਇਕ ਸਰੋਦੀ ਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵਚਿੱਤਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕ-ਭਾਂਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ, ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਰੇਖਤਾ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ, ਗਾਥਾ, ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਆਦਿ ਸਭ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਗਭਗ 1200ਈ: ਤੋਂ 1700ਈ: ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਤਤਸਮ ਅਤੇ ਤਦਭਵ ਸਰੂਪ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰੱਖਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:-

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ-ਤੀਬਰਤਾ, ਪ੍ਰਭ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਪੀੜ, ਦਰਦ, ਖਿਆਲ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਅਕਹਿ ਸੁਖਮਤਾ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਰੋਚਕਤਾ, ਅਗੰਮੀ-ਆਵੇਸ਼ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰਮਈ ਹੁਲਾਰੇ ਵਲਵਲੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਧੂਹ, ਉੱਚੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ, ਰਸ ਅਤੇ ਰਹੱਸ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਭੇਦਤਾ, ਰਜਾ ਭਾਣੇ ਵਾਲੀ ਉਨਮਾਦਕ ਅਵਸਥਾ- ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ- ਹਾਫਿਜ਼, ਰੂਮੀ, ਜ਼ਾਮੀ, ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ, ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਸ਼ਾਹ

ਹੁਸੈਨ, ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਬਲੈਕ; ਸ਼ੈਲੇ, ਗੋਇਟੇ ਅਤੇ ਗ਼ਾਲਿਬ ਆਦਿ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਾਂਗ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਸੱਚੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੀ ਬਰਕਤ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ-ਵਿਸਮਾਦ ਹੀ ਵਿਸਮਾਦ ਹੈ, ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਲਾ ਜਾਂ ਬਨਾਵਟ ਨਹੀਂ।¹

ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਇਹੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸਾਧ ਬਚਨ, ਜੋ ਆਵੇਸ਼ ਹੈ, ਇਲਹਾਮ ਹੈ, ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗੀਤਾ, ਅੰਜੀਲ, ਕੁਰਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਫਿਰਦੋਸ਼ੀ, ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ, ਹੋਮਰ, ਕਾਲੀ ਦਾਸ, ਦਾਂਤੇ ਆਦਿ ਸਭ ਕਵੀ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਇਸ਼ਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚਿਣਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਗੁਣ ਹੈ।²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਮਈ, ਵਿਆਖਿਆ ਭਰਪੂਰ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਆਮ ਜਨਤਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉਚੇਰਾ ਹੈ ਪਰ ਰਹੱਸਵਾਦ ਕਦੀ ਵੀ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿਖਮ ਤੋਂ ਬਿਖਮ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਏਨੇ ਸੌਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਰਲ ਬਿਆਨ ਸ਼ਾਇਦ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੰਗਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤਾਂਘ ਤੇ ਰਸ ਡੁਲ੍ਹ ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਏਨਾ ਡੂੰਘਾਂ ਇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਅਨੁਭਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਖੀਰੀ ਘਟਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੁਖ-ਦੁਖ, ਜੀਵਨ-ਮੌਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਵੱਧ ਪ੍ਰਬਲ ਜਜ਼ਬਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਣਾ ਮੰਨਣਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਅ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਅਸਹਿ ਤਸੀਹੇ ਸਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੰਨਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ, ਰੱਬੀ-ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਸਿਖਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਹਿੰਸਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਇਕੋ ਮਹਾਨ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ:-

ਤੇਰਾ ਕੀਆ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ॥

ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਨਕੁ ਮਾਂਗੈ॥³

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚੋਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਾਣਾ ਮੰਨਣ ਦੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਇਸ ਤੁਕ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਝਲਕਦਾ ਹੈ:-

ਆਪੇ ਹਰਿ ਇਕ ਰੰਗੁ ਹੈ ਆਪੇ ਬਹੁ ਰੰਗੀ॥

ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਨਾਨਕਾ ਸਾਈ ਗਲ ਚੰਗੀ॥⁴

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਆਤਮਕ ਨਹੀਂ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਵੀ ਹੈ, ਪਦਾਰਥਕ ਵੀ ਹੈ, ਇਕ ਰੰਗ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁ ਰੰਗ ਵੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰਬ-ਲੌਕਿਕ ਹੈ, ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਘੱਟ ਪਰ ਪਦਾਰਥਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਨਿਸ਼ਚਾ, ਨਿਰਲੇਪਤਾ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:-

ਸਭ ਘਟ ਤਿਸਕੇ ਓਹ ਕਰਨੈਹਾਰੁ॥

ਸਦਾ ਸਦਾ ਤਿਸ ਕੋ ਨਮਸਕਾਰੁ॥⁵

ਰਾਖਨਹਾਰ ਅਪਾਰ ਪ੍ਰਭ ਤਾ ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਸੇਵ॥

ਰਾਮ ਰਾਜ ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰਿ ਕੀਨੇ ਗੁਰਦੇਵ॥⁶

ਸੰਗਿ ਨ ਚਾਲਸਿ ਤੇਰੈ ਧਨਾ।

ਤੂੰ ਕਿਆ ਲਪਟਾਵਹਿ ਮੂਰਖ ਮਨਾ॥⁷

ਕਰਣੁਹਾਰ ਜੋ ਕਰਿ ਰਹਿਆ ਸਾਈ ਵਡਿਆਈ॥

ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਉਪਦੇਸਿਆ ਸੁਖੁ ਖਸਮ ਰਜਾਈ॥⁸

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

(ੳ) ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ

ਗੁਰਮੱਤ ਕਾਵਿ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈਆਂ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਿਰਜਕਾਂ ਕੋਲ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਿੰਦੂ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੀ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਆਏ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਕਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜੁਗਤ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਥਾਨਕ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਕਹਿਣੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਥਾਪਿਤ ਅਰਥ ਘੋਰਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸੰਕਲਪਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਅਰਥਾਤ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਸੇ ਸੰਕਲਪਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹਿਣੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਚਿਹਨਿਤ ਸਿਰਜੇ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਮ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਆਪਣੇ ਇਕ ਅਲੱਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਖ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਲੱਗ ਕੇ ਵਾਕ ਦਾ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਉਤੇ ਰੱਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਯੋਗ ਅਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਚ ਅਭੇਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਰੱਬੀ ਸਰੂਰ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਦੀ ਨਿੱਗਰ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ, ਕਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਹਰ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਿਆਰ-ਤੀਬਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਪੀੜ, ਦਰਦ, ਖਿਆਲ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਅਕਹਿ ਸੂਖਮਤਾ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਰੌਚਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਗੰਮੀ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਮਈ ਹੁਲਾਰੇ, ਵਲਵਲੇ ਦੀ ਖਿੱਚ ਅਤੇ ਧੁਰ ਉਚੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਭੇਦਤਾ, ਰਜਾ ਭਾਣੇ ਵਾਲੀ ਉਨਮਾਦਿਤ ਅਵਸਥਾ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮਿਲਣਾ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰੱਬੀ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਂ ਸੱਚੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਹੀ ਬਰਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਪਿਛੋਕੜ 'ਗੁਰਮਤ' ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਪੀਉ ਦਾਦੇ ਦਾ ਖੋਲਿ ਡਿਠਾ ਖਜਾਨਾ॥

ਤਾ ਮੇਰੇ ਮਨਿ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ॥⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੱਤ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ, ਭਗਤੀ, ਕੀਰਤਨ, ਸਹਿਜ, ਭਾਣਾ, ਬਿਰਹਾ, ਅਨੁਭਵ-ਗਿਆਨ, ਆਪਾ ਵਾਰੂ ਸੇਵਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ

ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ ਰੱਬੀ ਵਰਤਾਰੇ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਚਾਰੇ ਪਦਾਰਥ - ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਖ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸਰ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਧਰਮ ਦੀ ਕਰਤੱਵ ਨਿਸ਼ਠਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਗੁਰੂ ਆਕੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਰੇ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਬਣ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁੱਤੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਦਿਖਾਕੇ ਮੁੜ ਜਗਾਵੇ।

ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਪੂਰਨ ਚੇਤਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਤੱਕ ਸਿੱਧਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿੱਜ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਨ ਸਮੂਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਕਸ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਇਸ ਵਰਣਤ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਮੀਰਾ ਦਾਨਾਂ ਦਿਲ ਸੋਚ॥

ਮੁਹਬਤੇ ਮਨਿ ਤਨਿ ਬਸੈ ਸਚੁ ਸਾਹ ਬੰਦੀ ਮੋਚ॥ਰਹਾਉ॥

ਦੀਦਨੇ ਦੀਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਛੁ ਨਹੀ ਇਸ ਕਾ ਮੋਲੁ॥

ਪਾਕ ਪਰਵਦਗਾਰ ਤੂ ਖੁਦਿ ਖਸਮੁ ਵਡਾ ਅਤੋਲੁ॥

ਦਸਗੀਰੀ ਦੇਹਿ ਦਿਲਾਵਰ ਤੂਹੀ ਤੂਹੀ ਏਕ॥

ਕਰਤਾਰ ਕੁਦਰਤਿ ਕਰਣ ਖਾਲਕ ਨਾਨਕ ਤੇਰੀ ਟੇਕ॥¹⁰

ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਕਿੰਨੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਲੱਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ ਸਗੋਂ ਇਹ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਚਮਿਚ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ

ਵਰਤਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਰਣਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

ਨਿਰਭਉ ਹੋਇ ਭਜਹੁ ਜਗਦੀਸੈ ਏਹੁ ਪਦਾਰਥ ਵਡਭਾਗਿ ਲਹੇ॥

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭ ਦਾਤੇ ਨਿਰਮਲ ਜਸੁ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਕਹੇ॥¹¹

ਇਸ ਵਿਚ 'ਜਗਦੀਸੈ' ਸ਼ਬਦ ਭਾਵ ਜਗਦੀਸ ਨੂੰ ਜਾਂ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਕਰਮ ਕਾਰਕ ਇਕ ਵਚਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ 'ਹਿ' ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਾਰਕ ਇਕ ਵਚਨ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਮਨਹਿ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਵੀ 'ਮਨ ਨੂੰ' ਤੋਂ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮ ਕਾਰਕ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ 'ਸੰਤਹ' ਅਤੇ 'ਗੁਣਹ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਫਰਕ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਆ ਜਾਏਗਾ:-

ਅਨਿਕ ਜੁਗਤਿ ਕਰਿ ਬਹੁਤੁ ਬੀਚਾਰਉ॥

ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਇਸੁ ਮਨਹਿ ਉਧਾਰਉ॥¹²

ਹੋਤੀ ਨਹੀ ਕਵਨ ਕਛੁ ਕਰਣੀ॥

ਇਹੈ ਓਟ ਪਾਈ ਮਿਲਿ ਸੰਤਹ ਗੋਪਾਲ ਏਕ ਕੀ ਸਰਣੀ॥¹³

ਭਈ ਮ੍ਰਿਤਾਈ ਮਿਟੀ ਬੁਰਾਈ ਦੂਸਟ ਦੂਤ ਹਰਿ ਕਾਢੇ ਛਾਣਿ॥

ਸੂਖ ਸਹਜ ਆਨੰਦ ਘਨੇਰੇ ਨਾਨਕ ਜੀਵੈ ਹਰਿ ਗੁਣਹ ਵਖਾਣਿ॥¹⁴

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਲਿੰਗ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਿੰਗ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਕਿ ਵਿਅਕਰਣਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਲਿੰਗ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ:-

ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸੋਧਿ ਸਭਿ ਕਿਨੈ ਕੀਮ ਨ ਜਾਣੀ॥¹⁵

ਇਕਸੁ ਦੁਹੁ ਚਹੁ ਕਿਆ ਗਣੀ ਸਭ ਇਕਤੁ ਸਾਦਿ ਮੁਠੀ॥

ਇਕੁ ਅਧੁ ਨਾਇ ਰਸੀਅੜਾ ਕਾ ਵਿਰਲੀ ਜਾਇ ਵੁਠੀ॥¹⁶

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਆਪੇ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ਕਿਉ ਵਿਛੋੜਾ ਥੀਵਈ ਬਲਿਰਾਮ
ਜੀਉ॥¹⁷

ਉਨਿ ਮੋਹੇ ਬਹੁਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ॥
ਰਾਮਜਨੀ ਕੀਨੀ ਖੰਡ ਖੰਡ॥¹⁸

ਧਰਮਰਾਇ ਜਬ ਪਕਰਸਿ ਬਵਰੇ ਤਉ ਕਾਲਮੁਖਾ ਉਠਿ ਜਾਹੀ॥¹⁹

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨਯ ਪੁਰਖ ਇਕ ਵਚਨ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ, ਭੂਤਕਾਲ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਤ ਕਾਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗੀ ਮਾਤਰਾ ਤੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥੀਵਈ, ਉਨਿ, ਪਕਰਸਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਕਾਲ ਦੀ ਕਿਸਮ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਚਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸਮਿਕ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅਚਰਜਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸਮਿਕ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਐ, ਅਹੇ, ਅਰੀ, ਏ, ਹੇ, ਹੋ, ਰੀ, ਰੇ, ਬੇ, ਬੋ, ਵੇ, ਅਹੋ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੜੀ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

ਹੇ ਜਿਹਵੇ ਤੂੰ ਰਾਮ ਗੁਣ ਗਾਉ॥²⁰

ਸੁਨਿ ਬੋ ਸਖੀ ਕੰਤਿ ਹਮਾਰੇ ਕੀਅਲੋ ਖਸਮਾਨਾ॥²¹

ਯੋਜਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਜਾਣਾ ਲਖ ਭਵੇ ਪਿਰੀ ਡਿਖੰਦੋ ਤਾ ਜੀਵਸਾ॥²²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਿਆ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੋਣ ਜਾਂ ਪੜਨਾਂਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਖਟੁ ਕਰਮਾ ਤੇ ਦੁਗੁਣੇ ਪੂਜਾ ਕਰਤਾ ਨਾਇ॥²³

ਸਾ ਰੁਤਿ ਸੁਹਾਵੀ ਜਿਤੁ ਤੁਧੁ ਸਮਾਲੂ॥

ਸੋ ਕੰਮੁ ਸੁਹੇਲਾ ਜੋ ਤੇਰੀ ਘਾਲੀ॥

ਸੋ ਰਿਦਾ ਸੁਹੇਲਾ ਜਿਤੁ ਰਿਦੈ ਤੂੰ ਵੁਠਾ ਸਭਨਾ ਕੇ ਦਾਤਾਰਾ ਜੀਉ॥²⁴

ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਤੂ ਹੀ ਸੁਆਮੀ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਤੂ ਹੀ ਬਸਹਿ ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗਾ॥²⁵

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾ ਨੂੰ ਵਾਚਿਆਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਭੇਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਜਲ ਅਤੇ ਜਲ-ਤੰਗ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਾਗਰ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਕੀਤਿਆਂ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਭੇਦ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਸਲਾ ਅਤੇ ਵੰਸ਼ ਇਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਦੀ ਜਾਂ ਤਿਆਗਦੀ ਹੈ:-

ਜਲ ਤਰੰਗੁ ਜਿਉ ਜਲਹਿ ਸਮਾਇਆ॥

ਤਿਉ ਜੋਤਿ ਸੰਗਿ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਇਆ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭ੍ਰਮ ਕਟੇ ਕਿਵਾੜਾ ਬਹੁੜਿ ਨ ਹੋਈਐ ਜਉਲਾ ਜੀਉ॥²⁶

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਜੁਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਸ਼ੇ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ, ਭਗਤੀ, ਬਿਰਹਾ, ਅਨੁਭਵ, ਗਿਆਨ, ਸੇਵਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹੋਣ, ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਅਤੇ ਸਾਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸੰਖੇਪਤਾ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੀ ਠੋਠਤਾ, ਬਿਆਨ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਰਸ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਕਾਰਣ ਡੂੰਘੇ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਭ ਕੁਝ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਗੁਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵੀ। ਗੁਰਮੱਤ ਦਾ ਰਾਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:-

ਅਪਨੀ ਬਣਤ ਆਪਿ ਬਣਾਈ॥

ਨਾਨਕ ਜੀਵੈ ਦੇਖਿ ਬਡਾਈ॥

ਇਸਕਾ ਬਲ ਨਹੀਂ ਇਸ ਹਾਥ॥

ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਸਰਬ ਕੋ ਨਾਥ॥

ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਬਪੁਰਾ ਜੀਉ॥

ਜੋ ਤਿਸ ਭਾਵੈ ਸੋਈ ਫੁਨਿ ਥੀਉ॥²⁷

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜੀਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਕ-ਰਸਤਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਜੀਵ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗੁਣ ਜੀਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦਾ ਮਾਣ ਤਾਣ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਸਰੀਰ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਜੀਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਉਸੇ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੁਕਮ ਦਾ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਪਰਮ ਪਿਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਦੀ ਕੱਠਪੁਤਲੀ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਚਾਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਿੰਨੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਕਲ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਕਾਠ ਕੀ ਪੁਤਰੀ ਕਹਾ ਕਰੈ ਬਪੁਰੀ ਖਿਲਾਵਨਹਾਰੇ ਜਾਨੈ॥

ਜੈਸੇ ਭੇਖ ਕਰਾਵੈ ਬਾਜੀਗਰ ਓਹੁ ਤੈਸੇ ਸਾਜੁ ਆਨੇ॥

ਅਨਿਕ ਕੋਠਰੀ ਬਹੁਤੁ ਭਾਤਿ ਕਰੀਆ ਆਪ ਹੋਆ ਰਖਵਾਰਾ॥

ਜੈਸੇ ਮਹਲਿ ਰਾਖੈ ਤੈਸੇ ਰਹਨਾ ਕਿਆ ਇਹੁ ਕਰੈ ਵਿਚਾਰਾ॥²⁸

ਅਰਥਾਤ ਉਸਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਹੈ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੇ ਮਿਚੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਆਦਿ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ

ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ /ੜ/ ਅੱਖਰ ਦੀ ਥਾਂ /ਰ/ ਅੱਖਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ:-

ਸੋ ਪ੍ਰਭ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਈ ਵਿਸ਼ਟਾ ਕੇ ਕੀਰੇ(ਕੀੜੇ)॥²⁹

ਹੋਇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸਰੀਰੁ ਚਰਨਾ ਧੂਰੀਐ(ਧੂੜੀਏ)॥³⁰

ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਲੰਮੇਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲਮਕਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਮਿਠਾਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਹੋਰ ਆਸਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਨ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ ਕਿਤੁ ਬਿਧਿ ਮਨੁ ਧੀਰੇ॥³¹

(ਧੀਰਜ ਨੂੰ ਧੀਰੇ)

ਆਠ ਪਹਰ ਹਰਿ ਧਿਆਇ ਕੈ ਮਨਿ ਇਛੁ ਪੁਜਾਈ॥³²

(ਅੱਠ ਨੂੰ ਆਠ)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ ਰਹੱਸ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਵਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨ ਧੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿਹਾਰੀ ਅਤੇ ਔਂਕੜ ਦੀਆਂ ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਹਰ ਸਿਮਰਤ ਤੂ ਨਾ ਜਲਹਿ ਮਨਿ ਤਨਿ ਉਰ ਧਾਰਿ॥

ਬਿਖਮ ਥਾਨਹੁ ਜਿਨਿ ਰਖਿਆ ਤਿਸੁ ਤਿਲੁ ਨ ਵਿਸਾਰਿ॥

ਪ੍ਰਭ ਬਿਸਰਤ ਸੁਖੁ ਕਦੇ ਨਾਹਿ ਜਾਸਹਿ ਜਨਮੁ ਹਾਰਿ॥³³

ਦੁਖ ਭੰਜਨੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਜੀ ਦੁਖ ਭੰਜਨੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ॥

ਆਠ ਪਹਰ ਆਰਾਧੀਐ ਪੂਰਨ ਸਤਿਗੁਰ ਗਿਆਨੁ॥³⁴

ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲ ‘~’ ਅਤੇ ‘_’ ਦੋਵੇਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਸਾਈ ‘ਸੁੋਹਾਗਣੀ’ ਸਾਈ ਭਾਗਣਿ ਜੈ ਪਿਰਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ॥³⁵

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ /ੜ/ ਧੁਨੀ ਦੀ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਵਰਤੋਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੁੰਦਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਜਨੜਾ, ਜਾਨੀਅੜਾ, ਖਲੋਇਅੜਾ ਆਦਿ:-

ਸਾਜਨੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ ਨਿਕਟਿ ਖਲੋਇਅੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ॥³⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਫਰਮਾਇਆ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਇਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਣੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਭਣਾ ਇਸ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨਾ ਇਤਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਚਾਈ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਕਾਹਲ ਨਾ ਕਰਕੇ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਡਰ ਦੁਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:-

ਮਨ ਤੇ ਭੈ ਭਉ ਦੂਰਿ ਪਰਾਇਓ॥

ਲਾਲ ਦਇਆਲ ਗੁਲਾਲ ਲਾਡਿਲੇ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਗੁਨ
ਗਾਇਓ॥ਰਹਾਉ॥³⁷

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਵਰਜ ਕੇ, ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘਟੀਆ ਤੇ ਨੀਚ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਕਈ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜੂਨੀ ਵਿਚ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖ ਕੇ ਚੰਗੇ ਅਮਲ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪ੍ਰੇਮਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸੁਣਿ ਸਖੀਏ ਮਿਲਿ ਉਦਮੁ ਕਰੇਹਾ ਮਨਾਇ ਲੈਹਿ ਹਰਿ ਕੰਤੈ॥

ਮਾਨੁ ਤਿਆਗਿ ਕਰਿ ਭਗਤਿ ਠਗਉਰੀ ਮੋਹਹ ਸਾਧੂ ਮੰਤੈ॥

ਸਖੀ ਵਸਿ ਆਇਆ ਫਿਰਿ ਛੋਡਿ ਨ ਜਾਈ ਇਹ ਰੀਤਿ ਭਲੀ
ਭਗਵੰਤੈ॥

ਨਾਨਕ ਜਰਾ ਮਰਣ ਭੈ ਨਰਕ ਨਿਵਾਰੈ ਪੁਨੀਤ ਕਰੈ ਤਿਸੁ ਜੰਤੈ॥³⁸

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਬਾਰੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਗੁਰੂ ਸੱਚਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਵਪਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਹੈ ਜੋ 'ਸੱਚ' ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਜਿਹਾ ਸੂਰਬੀਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ

ਮਿਲ ਕੇ ਡਰ ਤੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਮਾੜਾ ਨਤੀਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਜਿਨੀ ਸੱਚ ਵੰਣਜਿਆ ਹਰਿ ਜੀਉ ਸੇ ਪੂਰੇ ਸਾਹਾ ਰਾਮ॥³⁹

ਢਾਠੀ ਭੀਤਿ ਭੰਰਮ ਕੀ ਭੇਟਤ ਗੁਰੁ ਸੂਰਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ॥⁴⁰

ਗੁਰੁ ਕਰਤਾ ਗੁਰੁ ਕਰਣਹਾਰੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਚੀ ਸੋਇ॥

ਗੁਰ ਤੇ ਬਾਹਰਿ ਕਿਛੁ ਨਹੀ ਗੁਰੁ ਕੀਤਾ ਲੋੜੇ ਸੁ ਹੋਇ॥⁴¹

ਸੋ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੀ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇ? ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਈ ਥਾਂਈ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਿਆ, ਜੋ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜਿਸੁ ਰਿਦੈ ਹਰਿ ਨਾਉ॥

ਅਨਿਕ ਬਾਰ ਗੁਰ ਕਉ ਬਲਿ ਜਾਉ॥⁴²

ਸਤਿਗੁਰ ਦਇਆਲ ਕਿਰਪਾਲ ਭੇਟਤ ਹਰੇ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭ
ਮਾਰਿਆ॥

ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਇ ਅਕਥੁ ਸੁਆਮੀ ਸਦਕੈ ਜਾਇ ਨਾਨਕੁ ਵਾਰਿਆ॥⁴³

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਰੂਪ ਪੂਰਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਹੱਤਵ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚੰਚਲ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਕਾਰਾਗਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਥੰਮਨ॥

ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮਨ॥⁴⁴

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਜਾਂ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆ ਉਸਦਾ ਵਰਣਨ ਕਈ ਥਾਂਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਦੁੱਖ ਪਾਪ ਭਰਮ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ

ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਵਾਕਾਂਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਪੰਧਿ ਜੁਲੰਦੜੀ ਮੇਰਾ ਅੰਦਰੁ ਠੰਢਏ ਗੁਰ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਨਿਹਾਲੀ॥⁴⁵

ਅੰਦਰ ਵਿਧਾ ਸਚਿ ਨਾਇ ਬਾਹਰਿ ਭੀ ਸਚੁ ਡਿਠੋਮਿ॥⁴⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਰਥ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸ਼ਬਦ 'ਸੋਇ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਚਉਥੈ ਪਹਰੈ ਰੈਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਦਿਨੁ ਨੇੜੈ ਆਇਆ
ਸੋਇ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ ਤੂੰ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ ਤੇਰਾ ਦਰਗਹ ਬੇਲੀ
ਹੋਇ॥⁴⁷

ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਜੀਵਾ ਸੋਇ ਤੁਮਾਰੀ॥

ਤੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਠਾਕੁਰੁ ਅਤਿ ਭਾਰੀ॥⁴⁸

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬੜੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਨਾਲ ਨਾਲ ਧੰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਖੇੜਾ ਹੁਲਾਸ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਸਭ ਸੰਸਾਰਕ ਆਸਰਿਆ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵਿਅਰਥ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਮਨੁੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਚੰਗੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਅੰਧਕਾਰੁ ਮਿਟਿਓ ਤਿਹੁ ਤਨ ਤੇ ਗੁਰਿ ਸਬਦਿ ਦੀਪਕੁ ਪਰਗਾਸਾ॥

ਕ੍ਰਮ ਕੀ ਜਾਲੀ ਤਾ ਕੀ ਕਾਟੀ ਜਾ ਕਉ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਬਿਸਵਾਸਾ॥⁴⁹

ਮੋਹ ਰੋਗ ਸੋਗ ਤਨੁ ਬਾਧਿਓ, ਬਹੁ ਜੋਨੀ ਭਰਮਾਈਐ॥

ਟਿਕਨੁ ਨ ਪਾਵੈ ਬਿਨੁ ਸਤਿਸੰਗਤਿ, ਕਿਸੁ ਆਗੈ ਜਾਇ ਰੂਆਈਐ॥⁵⁰

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ

ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਜੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਨਿਰਕਾਰ ਨਿਰੰਜਨ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਮਾਧਵ, ਕੇਸ਼ਵ, ਮੁਰਾਰੀ, ਗੋਬਿੰਦ, ਹਰਿ, ਰਾਮ ਆਦਿ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਜਗਨ ਨਾਥ ਜੀਵਨ ਮਾਧਉ ਭਉ ਭੰਜਨ ਰਿਦ ਮਾਹਿ ਅਰਾਧੋ॥
 ਰਿਖੀਕੇਸ ਗੋਪਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਰਨ ਸਰਬਤ੍ਰ ਮੁਕੰਦ॥
 ਮਿਹਰਵਾਨੁ ਮਉਲਾ ਤੂਹੀ ਏਕੁ ਪੀਰ ਪੈਕਾਂਬਰ ਸੇਖ॥
 ਦਿਲਾ ਦਾ ਮਾਲਕੁ ਕਰੇ ਹਾਕੁ ਕੁਰਾਨ ਕਤੇਬ ਤੇ ਪਾਕ॥
 ਨਾਰਾਇਣ ਨਰ ਹਰ ਦਇਆਲ ਰਮਤ ਰਾਮ ਘਟ ਘਟ ਆਧਾਰ॥
 ਬਾਸੁਦੇਵ ਬਸਤੁ ਸਭ ਠਾਇ ਲੀਲਾ ਕਿਛੁ ਲਸ਼ਖੀ ਨ ਜਾਇ॥
 ਮਿਹਰ ਦਇਆ ਕਰਿ ਕਰਨੈਹਾਰ॥
 ਭਗਤਿ ਬੰਦਗੀ ਦੇਹਿ ਸਿਰਜਨਹਾਰ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਖੋਇ ਭਰਮ॥
 ਏਕੋ ਅਲਹੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ॥⁵¹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਦੇ ਹਨ:-

ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋ ਸੁਨਤੇ॥
 ਵਰਨ ਚਿਹਨ ਸਗਲਹ ਤੇ ਰਹਤਾ॥
 ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜੋ ਕਹਤਾ॥⁵²
 ਗੁਰ ਦੁਆਰੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣੀਐ॥
 ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮੁਖਿ ਭਣੀਐ॥
 ਕਲਿ ਕਲੇਸ ਮਿਟਾਏ ਸਤਿਗੁਰੁ ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਦੇਵੈ ਮਾਨਾਂ ਹੇ॥⁵³
 ਇਕੁ ਜਾਚਿਕੁ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਦੁਆਰੈ॥
 ਜਾ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ ਤਾ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੈ॥
 ਦੇਹੁ ਦਰਸੁ ਜਿਤੁ ਮਨੁ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨਿ ਮਨੁ ਠਹਰਾਇਦਾ॥⁵⁴

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਹਾਰਦਿਕ ਇੱਛਾ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸਕਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਏ। ਜੋ ਗੁਰਮੁੱਖ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸਫਲ ਜਨਮੁ ਪਰਵਾਨੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਇਆ॥

ਹੁਕਮੈ ਬੁਝਿ ਨਿਹਾਲੁ ਖਸਮਿ ਫੁਰਮਾਇਆ॥

ਜਿਸ ਹੋਆ ਆਪਿ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸੁ ਨਹ ਭਰਮਾਇਆ॥

ਜੋ ਜੋ ਦਿਤਾ ਖਸਮਿ ਸੋਈ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ॥⁵⁵

ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਰਜਾ ਵਿਚ ਰਾਜ਼ੀ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਇਕ ਸਰਬੋਤਮ ਗੁਣ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਕ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਭਣਾ ਇਸ ਲਈ ਲੋਭ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:-

ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰੈ ਸੋਈ ਸੁਖੁ ਮਾਨੁ॥

ਭੂਲਾ ਕਾਹੇ ਫਿਰਹਿ ਅਜਾਨੁ॥

ਕਉਨ ਬਸਤੁ ਆਈ ਤੇਰੈ ਸੰਗੁ॥

ਲਪਟ ਰਹਿਓ ਰਸਿ ਲੋਭੀ ਪਤੰਗੁ॥⁵⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਅਤੇ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਮਨ ਨੀਵਾਂ ਅਤੇ ਮਤ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਜਦੋ ਜੀਵ ਅੰਦਰਲੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।⁵⁷

ਅਰਦਾਸ ਉਹ ਬੋਲੇ ਜਾਂ ਅਬੋਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਭੁਲਾਂ ਬਖਸ਼ਾਣ ਲਈ ਜਾਂ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਕਾਮਣਾ ਕਰਦਿਆ ਜੀਵ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਸੁਖਦਾਤਾ ਭੈ ਭੰਜਨੋ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਕਰਿ ਅਰਦਾਸ॥

ਮਿਹਰ ਕਰੇ ਜਿਸੁ ਮਿਹਰਵਾਨੁ ਤਾਂ ਕਾਰਜੁ ਆਵੈ ਰਾਸਿ॥⁵⁸

ਤੁਧੁ ਆਗੈ ਅਰਦਾਸ ਹਮਾਰੀ ਜੀਉ ਪਿੰਡ ਸਭ ਤੇਰਾ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਭ ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ ਕੋਈ ਨਾਉ ਨ ਜਾਣੈ ਮੇਰਾ॥⁵⁹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ, ਜਗਿਆਸੂ ਦਾ, ਖੋਜੀ ਦਾ, ਭਗਤ ਦਾ, ਸਿੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭੈਣ, ਸਹੇਲੀ, ਪਤਨੀ, ਸੁਹਾਗਣ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਹੇਲੀ ਅਤੇ ਭੈਣ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਿਸੰਗੀ ਅਤੇ ਸਾਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਤਨੀ, ਸੁਲੱਖਣੀ ਆਦਿ ਗੁਰਮੁਖ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਮਨਮੁੱਖ ਲਈ ਦੁਹਾਗਣ, ਕੁਲੱਖਣੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋੜ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਸਮਰਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਇਕ ਖਾਸ ਵਰਣਨਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਵਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਣ ਲਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਿਖਮ ਤੋਂ ਬਿਖਮ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰ ਗਏ ਜੋ ਸਰਬ-ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਇਕ ਵਰਦਾਨ ਹਨ।

(ਅ) ਅਰਥ ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਇਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਤਨੀ ਸ਼ਸਕਤ, ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਅਨੂਠੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਰਚਨਾ ਉਤਨੀ ਹੀ

ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਤੋਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਰਥਾਤ ਅਰਥ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ:-

ਭਾਸ਼ਾ ਦਰਅਸਲ ਕਵੀ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਗਮਰਮਰ ਸ਼ਿਲਪੀ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੈ, ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੰਗ-ਰੇਖਾ, ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਸੁਰਯੋਜਨਾ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰ ਦਾ ਅੰਗ-ਅਭਿਨੈ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਕੱਚਾ ਮਸਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਵੀ ਗੁੰਨ ਕੇ ਤੇ ਮਸਲ ਕੇ ਅਤੇ ਮੁਲਾਇਮ ਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕੋਈ ਸ਼ਕਲ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਿਰ ਉਡੀਕਵਾਨ ਮਨੋ-ਮੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁶⁰

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਏਨਾਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚ ਮਿਚ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣਾ ਰੰਗ ਜਮਾ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗਣ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤਕ ਹਲੂਣ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਅਤੇ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਤਸਮ ਅਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

ਅਗੋਚਰ, ਉਪਮਾ, ਕੋਟਿ, ਦਹਦਿਸ, ਸ੍ਰਿਸਟੀ, ਪਰਮਗਤਿ

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਮੁਕਤਿ, ਰੰਕ, ਰਵਿ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਤਤਸਮ ਹਨ,
ਅਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ:-

ਇਆਣੀ, ਹਿਰਦਾ, ਪਾਣੀ, ਨਿਬਾਹ, ਵਿਆਹ, ਬਿਸੰਭਰ
ਬਿਰਖ, ਬਿਸਮ, ਭੰਡ, ਬਿਰੋਧ, ਰਿਦੈ, ਕਿਰਪਨ, ਜਿਹਬਾ,
ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ
ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਖਮਨੀ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਦਿਨ ਰੈਣਿ,
ਥਿਤੀ, ਅੰਜਲੀਆਂ ਤੇ ਚਉਬੋਲੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ
ਪਦੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਅਰਥਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ
ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:-

ਮਨ ਮੂਰਖ ਕਾਹੇ ਬਿਲਲਾਈਐ॥
ਪੁਰਬ ਲਿਖੇ ਕਾ ਲਿਖਿਆ ਪਾਈਐ॥
ਦੂਖ ਸੂਖ ਪ੍ਰਭ ਦੇਵਨਹਾਰ॥
ਅਵਰ ਤਿਆਗਿ ਤੂ ਤਿਸਹਿ ਚਿਤਾਰੁ॥
ਜੋ ਕਛੁ ਕਰੈ ਸੋਈ ਸੁਖੁ ਮਾਨੁ॥
ਭੂਲਾ ਕਾਹੇ ਫਿਰਹਿ ਅਜਾਨ॥
ਕਉਨ ਬਸਤੁ ਆਈ ਤੇਰੈ ਸੰਗ॥
ਲਪਟਿ ਰਹਿਓ ਰਸਿ ਲੋਭੀ ਪਤੰਗ॥
ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪਿ ਹਿਰਦੇ ਮਾਹਿ॥
ਨਾਨਕ ਪਤਿ ਸੇਤੀ ਘਰਿ ਜਾਇ॥⁶¹

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਛਾਪ ਵਾਲੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਠੇਠ
ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ
ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਵਾਰਾਂ, ਬਿਹਾਗੜਾ ਰਾਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ, ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਦੇ
ਸ਼ਬਦ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਦੀ ਗੁਣਵੰਤੀ, ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਦਿਨ ਰੈਣ ਪੰਜਾਬੀ
ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਧੀਆਂ ਨਮੂਨੇ ਹਨ:-

ਨਾਨਕ ਕਚੜਿਆ ਸਿਉ ਤੋੜਿ ਢੁਢਿ ਸਜਣ ਸੰਤ ਪਕਿਆ॥

ਓਇ ਜੀਵੰਦੇ ਵਿਛੁੜਹਿ ਓਇ ਮੁਇਆ ਨ ਜਾਹੀ ਛੋੜਿ॥⁶²

ਸਖੀ ਨਾਲ ਵਸਾ ਅਪੁਨੇ ਨਾਹ ਪਿਆਰੇ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨ

ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਹਿਲਿਆ॥

ਸੁਣਿ ਸਖੀਏ ਮੇਰੀ ਨੀਦ ਭਲੀ ਮੈ ਆਪਨੜਾ ਪਿਰੁ ਮਿਲਿਆ॥

ਕ੍ਰਮੁ ਖੋਇਓ ਸਾਂਤਿ ਸਹਿਜ ਸੁਆਮੀ ਪਰਗਾਸੁ ਭਇਆ ਕਉਲੁ ਖਿਲਿਆ॥

ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਪ੍ਰਭੁ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਨਾਨਕ ਸੋਹਾਗੁ ਨ ਟਲਿਆ॥⁶³

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਡਖਣੇ' ਨਾਮ ਹੇਠ ਠੇਠ ਲਹਿੰਦੀ ਉਪ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚੋਂ ਸਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ:-

ਕੁਰੀਏ ਕੁਰੀਏ ਵੈਦਿਆ ਤਲਿ ਗਾੜਾ ਮਹਰੇਰੁ॥

ਵੇਖੇ ਛਿਟੜਿ ਥੀਵਦੋ ਜਾਮਿ ਖਿਸੰਦੋ ਪੇਰੁ॥

ਸਚੁ ਜਾਣੈ ਕਚੁ ਵੈਦਿਓ ਤੂ ਆਘੂ ਆਘੇ ਸਲਵੇ॥

ਨਾਨਕ ਅਤਸੜੀ ਮੰਝਿ ਨੈਣੂ ਬਿਆ ਢਲਿ ਪਬਣਿ ਜਿਉ ਜੁੰਮਿਓ॥⁶⁴

ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ; ਵਿਸਰ, ਮੈਂਡਾ, ਵੰਞਾ, ਮਿੱਠੜਾ ਡੇਉ ਦਿਨਸੁ ਦਰਸੁ, ਆਸੜੀ, ਜੰਘੀਏ, ਕਰੇਂਦਾ, ਲੱਥਾ ਆਦਿ।

ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਰਚ ਮਿਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਾਮਣ, ਪਾਕ, ਸਿਆਹ, ਸ਼ਰਮ, ਬੇਪਰਵਾਹੁ, ਦਰਬਾਰ, ਮਿਹਰਵਾਨ, ਗਰੀਬ, ਮਹਲ, ਸਿਫਤ-ਸਲਾਹ, ਕਾਰਨ-ਕਰਨ, ਦਾਨਾ-ਬੀਨਾ, ਕਲਿ-ਕਲੇਸ ਅਦਿ ਹਨ।

ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ, ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਸੁੰਦਰ, ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੋਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰ ਅਤੇ ਗਲਤ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਰੂੜੀਆਂ ਦਾ ਡਟਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ:-

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧਪਾ ਕੂੜੇ ਸਭੇ ਸਾਕ॥

ਜਿਨਿ ਕੀਤਾ ਤਿਸਹਿ ਨ ਜਾਣਈ ਮਨਮੁਖ ਪਸੁ ਨਾਪਾਕ॥⁶⁵

ਜਿਸ ਕੈ ਅੰਤਰਿ ਰਾਜ ਅਭਿਮਾਨੁ॥

ਸੋ ਨਰਕਪਾਤੀ ਹੋਵਤ ਸੁਆਨੁ॥

ਧਨ ਭੂਮਿ ਕਾ ਜੋ ਕਰੈ ਗੁਮਾਨੁ॥

ਸੋ ਮੂਰਖੁ ਅੰਧਾ ਅਗਿਆਨੁ॥⁶⁶

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਰਥਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਕੰਤ ਰੰਗੀਲਾ, ਮਧੂਸੂਦਨ, ਰਿਖੀਕੇਸ, ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ,
ਗੋਸਾਈ, ਮਾਧਉ ਆਦਿ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਬਾਖੂਬੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:-

ਤੀਰਥ, ਪੂਜਾ, ਭੇਖ, ਪੁੰਨ, ਦਇਆ, ਗੁਸਾਈ, ਬੇਦ, ਕਤੇਬ,
ਨੀਲ, ਖੜੀ ਆਦਿ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਮੇਘ, ਪਰਬਤ, ਮ੍ਰਿਗ, ਚਿੜੀ, ਚੰਦ, ਕਤਕਿ, ਵੇਸਾਖ,
ਬਿਜਲੀਆਂ, ਪਹਰੁ, ਬਿਰਖ ਆਦਿ।

ਰਾਜਨੀਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਅਦਲੀ, ਰਾਮਰਾਜ, ਤਖਤ, ਵਡਰਾਜਾ, ਧਨਪਾਤੀ, ਮਤਾ,
ਖਾਕੁ, ਨਿਆਏ ਆਦਿ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਪਤਿਤ, ਪਵਿਤ੍ਰ, ਉਚ ਨੀਚ, ਸਤਿ ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਦਾਨ,
ਗੁਰਮੁਖ, ਨਿੰਦਕ, ਗ੍ਰਿਸਤ, ਮੋਖਿ, ਮੁਕਤਿ ਆਦਿ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਏਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਿਛੋਕੜ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ, ਢੁੱਕਵੀਂ, ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਤੇ ਸਹਿਜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਜਨਤਾ ਤਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਨਾਇਆ ਜੋ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਹਿਰ, ਗੰਭੀਰ, ਰਹੱਸਮਈ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਲੋਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਲੋਕ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਬਲਿਕ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਾਸ਼ਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ: ਅਭਿਧਾ, ਲਕਸ਼ਣਾ, ਵਿਅੰਜਨਾ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਰਥ-ਪੂਰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼, ਆਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸੰਸਾਰ, ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਕਤੀ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਅਤੇ ਪਰਿਪੂਰਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸਿਧੀ ਸਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਰਖਵਾਲਾ ਹੋਆ॥⁶⁷

ਹਰਿ ਏਕੁ ਨਿਰੰਜਨ ਗਾਈਐ ਸਭ ਅੰਤਿਰ ਸੋਈ॥

ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥ ਪ੍ਰਭ ਜੋ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ॥

ਖਿਨ ਮਹਿ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਦਾ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਨਹੀ ਕੋਈ॥

ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਪਾਤਾਲ ਦੀਪ ਰਵਿਆ ਸਭ ਲੋਈ॥

ਜਿਸੁ ਆਪ ਬੁਝਾਏ ਸੋ ਬੁਝਸੀ ਨਿਰਮਲ ਜਨੁ ਸੋਈ॥⁶⁸

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਲਕਸ਼ਣਾ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਣਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਬੜੇ ਸੌਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਤਨੀ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ 'ਪਿਰ', 'ਵਰ', 'ਭਰਤਾ', 'ਯਾਰ', 'ਸਜਣ' ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਲਈ 'ਮੁੰਧਿ', 'ਕਾਮਣਿ', 'ਹਰਣਾਖੀ' ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਲਾਕਸ਼ਣਿਕ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਤੁਕਾ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਲਈ 'ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ' 'ਬਾਲੂ ਦੀ ਧਾਰਾ', 'ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੂੰਦ' ਜਾਂ 'ਰਾਤ ਦਾ ਸੁਪਨਾ' ਆਦਿ ਪਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਲਾਕਸ਼ਣਿਕ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਰਥ ਸਾਡੀ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਢੁਕਵੇਂ ਅਰਥ ਲਭਣ ਲਈ ਲਾਕਸ਼ਣਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ:-

ਹਰਿਚੰਦਉਰੀ ਚਿਤ ਕ੍ਰਮੁ ਸਖੀਏ ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦ੍ਰਮ ਛਾਇਆ॥⁶⁹

ਮ੍ਰਿਤ ਮੰਡਲ ਜਗੁ ਸਾਜਿਆ ਜਿਉ ਬਾਲੂ ਘਰ ਬਾਰ॥

ਬਿਨਸਤ ਬਾਰ ਨ ਲਗਈ ਜਿਉ ਕਾਗਦ ਬੂੰਦਾਰ॥

ਸੁਨਿ ਮੇਰੀ ਮਨਸਾ ਮਨੈ ਮਾਹਿ ਸਤਿ ਦੇਖਿ ਬੀਚਾਰਿ॥

ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਗਿਰਹੀ ਜੋਗੀ ਤਜਿ ਗਏ ਘਰ ਬਾਰ॥

ਜੈਸਾ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨ ਕਾ ਤੈਸਾ ਸੰਸਾਰ॥⁷⁰

ਤਿੰਮਿ ਤਿੰਮਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਸਦਾ॥

ਬੋਲਾਇਆ ਬੋਲੀ ਖਸਮ ਦਾ॥

ਬਹੁ ਮਾਣ ਕੀਆ ਤੁਧੁ ਉਪਰੇ ਤੂੰ ਆਪੇ ਪਾਇਹਿ ਥਾਇ ਜੀਉ॥⁷¹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਪਰਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰੂਪ' ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ

ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਚਿ੍ਤ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਆਤਮਾ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਾਥ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ:-

ਤਿਚਰੁ ਵਸਹਿ ਸੁਹੇਲੜੀ ਜਿਚਰੁ ਸਾਥੀ ਨਾਲਿ॥
ਜਾ ਸਾਥੀ ਉਠੀ ਚਲਿਆ ਤਾ ਧਨ ਖਾਕੂ ਰਾਲਿ॥
ਮਨਿ ਬੈਰਾਗੁ ਭਇਆ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਣੈ ਕਾ ਚਾਉ॥
ਧੰਨੁ ਸੁ ਤੇਰਾ ਥਾਨੁ॥ਰਹਾਉ॥
ਜਿਚਰੁ ਵਸਿਆ ਕੰਤੁ ਘਰਿ ਜੀਉ ਜੀਉ ਸਭਿ ਕਹਾਤਿ॥
ਜਾ ਉਠੀ ਚਲਸੀ ਕੰਤੜਾ ਤਾ ਕੋਇ ਨਾ ਪੁਛੈ ਤੇਰੀ ਬਾਤ॥
ਪੇਈਅੜੇ ਸਹੁ ਸੇਵਿ ਤੂੰ ਸਾਹੁਰੜੇ ਸੁਖਿ ਵਸੁ॥
ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਚਜੁ ਆਚਾਰੁ ਸਿਖੁ ਤੁਧੁ ਕਦੇ ਨ ਲਗੈ ਦੁਖੁ॥
ਸਭਨਾ ਸਹੁਰੈ ਵੰਵਣਾ ਸਭਿ ਮੁਕਲਾਵਣਹਾਰ॥
ਨਾਨਕ ਧੰਨੁ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਸਹੁ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰ॥⁷²

ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਮਜਾ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰੋਲ ਪੇਂਡੂ ਦੇਖੇ ਭਾਲੇ ਤੇ ਨਿੱਤ ਵਾਹ ਪੈਂਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਘਰ ਵਿਚ ਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਇਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਿਆਣਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਘਰੇਲੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕੰਤ, ਕੰਤੜਾ, ਪੇਈਅੜੇ, ਸਾਹੁਰੜੇ ਆਦਿ ਰੂਪਕ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੁਆਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੁਆਉਂਦੇ ਹਨ। ‘ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਚਜੁ ਆਚਾਰੁ ਸਿਖੁ ਤੁਧੁ ਕਦੇ ਨ ਲਗੈ ਦੁਖ’ ਦੀ ਤੁਕ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦਸ਼ਾ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਰਥਾਂ/ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਅਭਿਧਾ, ਲਕਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਣਸ਼ੀਲਤਾ/ ਸੰਚਾਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਧੀ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣਯੋਗ ਬਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਰਥ-ਗਤ

ਪਾਸਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਧੁਰਤਾ, ਓਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਕਾਵਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣੇ ਹਨ।

ਮਧੁਰਤਾ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਨੰਦ ਵਿਭੋਰ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸੰਯੋਗ ਤੇ ਵਿਯੋਗ ਇਕ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਮੋਹਨ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ ਹਾਵੈ ਹਾਰ ਕਜਰ ਬਸਤ੍ਰ ਅਭਰਨ ਕੀਨੇ॥
ਉਡੀਨੀ ਉਡੀਨੀ ਉਡੀਨੀ॥ਕਬ ਘਰ ਆਵੈ ਰੀ॥ਰਹਾਉ॥
ਸਰਨਿ ਸੁਹਾਗਨਿ ਚਰਨ ਸੀਸੁ ਧਰਿ॥
ਲਾਲਨੁ ਮੋਹਿ ਮਿਲਾਵਹੁ॥ਕਬ ਘਰਿ ਆਵੈ ਰੀ॥
ਸੁਨਹੁ ਸਹੇਰੀ ਮਿਲਨ ਬਾਤ ਕਹਉ ਸਗਰੋ ਅਹੰ ਮਿਟਾਵਹੁ
ਤਉ ਘਰ ਹੀ ਲਾਲਨੁ ਪਾਵਹੁ॥

ਤਬ ਰਸ ਮੰਗਲ ਗੁਨ ਗਾਵਹੁ॥
ਆਨਦ ਰੂਪ ਧਿਅਵਹੁ॥ ਨਾਨਕੁ ਦੁਆਰੈ ਆਇਓ॥
ਤਉ ਮੈ ਲਾਲਨੁ ਪਾਇਓ ਰੀ॥
ਮੋਹਨ ਰੂਪੁ ਦਿਖਾਵੈ॥ ਅਬ ਮੋਹਿ ਨੀਦ ਸੁਹਾਵੈ॥
ਸਭ ਮੇਰੀ ਤਿਖਾ ਬੁਝਾਨੀ॥ ਅਬ ਮੈ ਸਹਿਜ ਸਮਾਨੀ॥
ਮੀਠੀ ਪਿਰਹਿ ਕਹਾਨੀ॥ ਮੋਹਨੁ ਲਾਲਨੁ ਪਾਇਓ ਰੀ॥⁷³

ਓਜ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਸਫੁਰਤੀ ਆ ਜਾਏ। ਮਨ ਵਿਚ ਤੇਜ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਏ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਓਜ ਗੁਣ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਠੋਰ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਓਜ ਗੁਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਮਿਲਿ ਪ੍ਰੇਮ ਰਹਣਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਗਹਣਾ ਪ੍ਰਿਅ ਬਚਨ ਮੀਠੇ ਭਾਣੇ॥
ਬਿਨਵੰਤਿ ਨਾਨਕ ਮਨ ਇਛ ਪਾਈ ਹਰਿ ਮਿਲੇ ਪੁਰਖ ਚਿਰਾਣੇ॥⁷⁴

ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਗੁਣ ਕੇਵਲ ਸੁਣਨ ਮਾਤ੍ਰ ਨਾਲ ਹੀ ਅਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਕਰਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਬੋਧ ਢੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਸੋਹਿਅੜੇ ਸੋਹਿਅੜੇ ਮੇਰੇ ਬੰਕ ਦੁਆਰੇ ਰਾਮ॥

ਪਾਹੁਨੜੇ ਪਾਹੁਨੜੇ ਮੇਰੇ ਸੰਤ ਪਿਆਰੇ ਰਾਮ॥⁷⁵

ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਨ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੇਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੱਸੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਥਾਨ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਉੱਚੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੀ ਹੋਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਮਿਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਰਚਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਕਰਾਉਣ ਹਿਤ ਉਸ ਦੇ ਅਚਰਜਮਈ ਕੌਤਕ ਰੂਪ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨ, ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਪਏ ਅਨੇਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਕਰਮਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਤਿ ਦੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਉਣ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਪਏ ਅਨੇਕਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਤੱਤ ਤੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਆਪ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰ ਭਾਵ ਪੁਨਰ ਉਤਪਤੀ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਨੰਤਰ ਬਾਣੀ-ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਿਆਂ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਚੈਤਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ

ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਜਿਥੇ ਜਾਤੀਗਤ ਲੱਛਣਾਂ, ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਉਥੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਮਿੱਥਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅਰਥ ਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਥ ਆਦਿਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜਟਿਲ, ਕਾਵਿਮਈ, ਗਾਲਪਨਿਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਨਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਸਰੂਪ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਨੇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾਂ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਨੇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਵਿਧਾ, ਇਹ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਆਦਿ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਮਿਥ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਰਚਨਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਥ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨੇਮ ਹਨ, ਜੋ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਰੋਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਿਥ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਠੋਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮਿਥ ਤੋਂ ਮੈਟਾਫਿਜਿਕਸ, ਪੁਰਾਣ ਤੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਤਕ ਮਿਥ ਨੇ ਲੰਮਾ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੋ ਕੇ ਚਲਣਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਥ ਗਵਾਚੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਡਾ: ਧਰਮਾਨੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਥ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਸਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਤੇ ਸਿਫਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਰੱਬ ਦੀ ਸਿਫਤ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਰਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਗੈਰ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਨੀ ਵੀ ਔਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਤਕ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕ-ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਲਹਿ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਾਮੀ/ ਇਸਲਾਮੀ ਮਿਥ ਕਥਾਵਾਂ ਵੀ ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਲੇਕਿਨ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਜਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦੋਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪੰਧ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਗਿਆ

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੇਕ ਚਰਿਤ੍ਰ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਦਿ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਿਥਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਵੱਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਿਥਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਡਨ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ‘ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:-

ਦੇਵੀ ਦੇਵਾ ਮੂਲੁ ਹੈ ਮਾਇਆ॥⁷⁶

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਸਿਰਿ ਧੰਧੈ ਲਾਇਆ॥

ਮਾਇਆ ਕਾ ਮੂਲੁ ਰਚਾਇਓਨੁ ਤੁਰੀਆ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ॥⁷⁷

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹਾਦੇਉ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਰੋਗੀ ਵਿਚਿ ਹਉਮੈ ਕਾਰ ਕਮਾਈ॥⁷⁸

ਮਾਥੈ ਤ੍ਰਿਕੁਟੀ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕਰੂਰਿ॥

ਬੋਲੈ ਕਉੜਾ ਜਿਹਬਾ ਕੀ ਫੁੜਿ॥

ਸਦਾ ਭੂਖੀ ਪਿਰੁ ਜਾਨੈ ਦੂਰਿ॥

ਐਸੀ ਇਸੜੀ ਇਕ ਰਾਮਿ ਉਪਾਈ॥

ਉਨਿ ਸਭੁ ਜਗੁ ਖਾਇਆ ਹਮ ਗੁਰਿ ਰਾਖੇ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥

ਪਾਈ ਠਗਉਲੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਜੋਹਿਆ॥

ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹ ਦੇਉ ਮੋਹਿਆ॥

ਗੁਰਮੁਖ ਨਾਮਿ ਲਗੇ ਸੇ ਸੋਹਿਆ॥⁷⁹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥੱਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਤਿ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਚਾਰਨ ਹਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮਿਥੱਕ ਤੱਤ ਕਾਰਜ ਸ਼ੀਲ ਹਨ ਉਥੇ ਮਿਥੱਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਾਂ ਵਿਚਲੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਮੁਨੀਆਂ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਹੋਰ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹਵਾਲੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

ਦਸ ਅਉਤਾਰ ਰਾਜੇ ਹੋਇ ਵਰਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਅਉਧੁਤਾ॥

ਤਿਨ ਭੀ ਅੰਤ ਨ ਪਾਇਓ ਤੇਰਾ ਲਾਇ ਥਕੇ ਬਿਭੁਤਾ॥⁸⁰

ਧਰੂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਦ੍ਰੋਪਦੀ, ਪੂਤਨਾ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਬਾਵਨ, ਨਰਸਿੰਘ, ਮੱਛ, ਕੱਛ ਤੇ ਵਰਾਹ ਆਦਿ ਦੇਵ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨਾ। ਦੁਰ-ਵ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦਮਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ। ਧਰਮਰਾਜ ਦਾ ਨਿਆਇਕ ਵਿਧਾਨ, ਜਮਦੂਤਾਂ ਵਲੋਂ ਦੰਡ, ਨਰਕ ਦੀ ਸਜਾ, ਸਵਰਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮਾਨ ਆਦਿ ਮਿਥਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਭਗਤ ਉਪਾਇਆ

ਪੈਜ ਰੱਖਦਾ ਆਇਆ ਰਾਮ ਰਾਜੇ॥

ਹਰਣਾਖਸੁ ਦੁਸਟੁ ਹਰਿ ਮਾਰਿਆ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਤਰਾਇਆ॥

ਅਹੰਕਾਰੀਆ ਨਿੰਦਕਾ ਪਿਠਿ ਦੇਇ

ਨਾਮਦੇਉ ਮੁਖਿ ਲਾਇਆ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਐਸਾ ਹਰਿ ਸੇਵਿਆ ਅੰਤ ਲਏ ਛੁਡਾਇਆ॥⁸¹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜਾ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰੋ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਅਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਚੰਗੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤੇ

ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਕਾਮਵਸ ਕੀਤੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਪਾਵਨ ਅਵਤਾਰ ਵਲੋਂ ਛਲ ਅਤੇ ਕਪਟ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੇ ਹਥਿਆਉਣ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਮਝਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਗੋਤਮੁ ਤਪਾ ਅਹਿਲਿਆ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਿਸੁ ਦੇਖਿ ਇੰਦ੍ਰ ਲੁਭਾਇਆ॥

ਸਹਸ ਸਰੀਰ ਚਿਹਨ ਭਗ ਹੂਏ ਤਾ ਮਨਿ ਪਛੋਤਾਇਆ॥⁸²

ਕਰਉ ਅਢਾਈ ਧਰਤੀ ਮਾਂਗੀ ਬਾਵਨ ਰੂਪਿ ਬਹਾਨੇ॥

ਕਿਉ ਪਇਆਲਿ ਜਾਇ ਨਿਉ ਛਲੀਐ ਜੇ ਬਲਿ ਰੂਪੁ ਪਛਾਨੈ॥⁸³

ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲੋਂ ਨੀਵੀਂ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਦਿ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਉਣਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਸਭ ਉਸੇ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਰਗਾ, ਦੇਵ ਵੀ ਕਾਲ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਜਨਮਦਾ ਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੈ। ਸਭ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸੱਤਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:-

ਸਿਮਰਹਿ ਬ੍ਰਹਮੇ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸਾ॥

ਸਿਮਰਹਿ ਦੇਵਤੇ ਕੋੜਿ ਤੇਤੀਸਾ॥

ਸਿਮਰਹਿ ਜਖਿ ਦੈਤ ਸਭਿ ਸਿਮਰਹਿ

ਅਗਨਤੁ ਨ ਜਾਈ ਜਸੁ ਗਨਾ॥⁸⁴

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਤੱਮ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ, ਸ਼ਿਵ, ਇੰਦਰ ਆਦਿ ਦੇਵਤਿਆ ਦੇ ਮੰਡਲਾ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਆਈ, ਉਹ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵੱਲ ਦੀ ਭੈੜੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦੀ। ਉਲਟਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਚਰਨ ਧੋ ਕੇ ਕਰਦੀ ਹੈ:-

ਬ੍ਰਹਮ ਲੋਕ ਅਰੁ ਰੁਦ੍ਰ ਲੋਕ ਆਈ ਇੰਦ੍ਰ ਲੋਕ ਤੇ ਧਾਇ॥

ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਕਉ ਜੋਹਿ ਨ ਸਾਕੈ ਮਲਿ ਮਲਿ ਧੋਵੈ ਪਾਇ॥⁸⁵

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਪੌਰਾਣਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਿਥ ਕਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਗੁਣਵਾਚੀ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਰੂੜ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਮਧਸੂਦਨ, ਮਾਧੋ, ਰਾਮ, ਮੁਰਾਰ, ਲਛਮੀਧਰ, ਸ੍ਰੀਧਰ, ਸਾਰਿੰਗ-ਧਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਪਰੋ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ‘ਸਤਿਨਾਮ’ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਹੈ:-

ਅਚੁਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ॥

ਮਧਸੂਦਨ ਦਾਮੋਦਰ ਸੁਆਮੀ॥

ਰਿਖੀਕੇਸ ਗੋਵਰਧਨ ਧਾਰੀ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਹਰਿ ਰੰਗਾ॥

ਮੋਹਨ ਮਾਧਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮੁਰਾਰੇ॥

ਜਗਦੀਸੁਰ ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰੇ॥

ਜਗਜੀਵਨ ਅਬਿਨਾਸੀ ਠਾਕੁਰ ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ ਹੈ ਸੰਗਾ॥⁸⁶

ਮਿਥ, ਕਾਵਿ ਤੇ ਧਰਮ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਹਿਧਰਮਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਰੂਪਕੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਮਿਲਿਆ ਜੁਲਿਆ ਜਗਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਿਥੱਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਥ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਚੇਤ ਹੀ ਕਾਵਿ ਸੰਰਚਨਾ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਬੁਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਥੱਕ ਰੂੜੀਆਂ, ਕੋਡ ਤੇ ਨੇਮ ਆਦਿ ਅਚੇਤ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ ਵਜੋਂ ਮਿਥ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸੰਕਲਪ, ਸੰਕੇਤਿਕ, ਸੰਖੇਪਿਤ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰੂਪਕ ਆਦਿ ਹਾਜ਼ਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮਿਥੱਕ-ਮੋਡ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਭਾਵਨਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਰੂੜੀਆਂ ਮਿਥੀ-ਕਰਣ ਤੇ ਮਿਥ-ਵਿਸਥਾਪਨ ਆਦਿ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹਨ।

ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਮੁੱਲ ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਸਤੇ ਮਿਥੱਕ ਸੰਕਲਪ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਮਿਥਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ

ਸੰਕੇਤ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਚਾਰ ਚਾਰ, ਪੰਜ ਪੰਜ ਮਿਥੱਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਜੜੀ ਪਈ ਹੈ:-

ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ ਸਨਕਾਦਿਕ ਸਨਕ ਸਨੰਦਨ ਸਨਾਤਨ
ਸਨਤਕੁਮਾਰ ਤਿਨ ਕਉ ਮਹਲੁ ਦੁਲਭਾਵਉ॥⁸⁷

ਵੱਖ ਵੱਖ ਚਰਿਤ੍ਰਾ/ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਵਾਲੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਹ-ਪ੍ਰਾਣ ਹਨ। ਉਹ ਗੁਰਮਤਿ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਰਲ ਗਡ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਜਮ', 'ਧਰਮਰਾਜ', 'ਮਾਇਆ' ਸ਼ਬਦ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਾਂ-ਮੁਖ/ ਨਾਹ-ਮੁਖ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆ ਲਈ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਜਮ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਸਥਾਰ 'ਜਮਪੁਰੀ', 'ਜਮਮਾਰਗ', 'ਜਮ-ਜੰਦਾਰ', 'ਜਮਦੂਤ' ਆਦਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਥ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਵਿਰੋਧਾਤਮਕਤਾ ਜਾਂ ਸਮਾਨਾਂਤਰਤਾ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਉਣ ਹਿਤ ਮਿਥ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵੀ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਜਗਿਆਸਾ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਰਲ ਵਿਧੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਵੀ। ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਹੇਠ ਧਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਿਥੱਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਚੇਤਨ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਖੰਡਨ ਤੇ ਮੰਡਨ ਦੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਹੱਸ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀਕਾਰ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਵ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਸਿਖਿਆ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਹਿਤ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਥੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਵੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ:-

ਧੂ ਕਉ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਨਿਸੰਗ॥

ਤੇਰਿਆ ਸੰਤਾ ਜਾਚਉ ਚਰਨ ਰੇਨ॥

ਲੇ ਮਸਤਕਿ ਲਾਵਉ ਕਰਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇਨ॥ਰਹਾਉ॥

ਕਬੀਰਿ ਧਿਆਇਓ ਏਕ ਰੰਗ॥

ਨਾਮਦੇਵ ਹਰਿ ਜੀਉ ਬਸਹਿ ਸੰਗਿ॥

ਰਵਿਦਾਸ ਧਿਆਏ ਪ੍ਰਭ ਅਨੂਪ॥

ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਗੋਵਿੰਦ ਰੂਪ॥⁸⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਨਿਹਚਾ, ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਅਡੋਲਤਾ, ਹਉਮੈ ਰਹਿਤ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਣ ਹਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਭਗਤ-ਵੱਛਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮਿਥ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਅਧਿਆਤਮਕ ਜਗਤ ਲਈ ਮਿਥੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਢੁਕਵਾਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਧਰਮ ਤੇ ਮਿਥ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਮਿਥੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਬੋਧ ਹਿਤ ਢੁਕਵੇਂ ਤੇ ਜਚਵੇਂ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਕਾਰਣ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਪੁਤੱਰੀ ਕਹਿ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੀਰ ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਸਮੇਂ ਚੌਦਾਂ ਰਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਇਆ ਵੀ ਇਕ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਕਾਰਣ ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ‘ਹਰਿ ਚੰਦਉਰੀ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਤੀਕ ‘ਕਉਲਾ ਬਪੁਰੀ’ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਸਰਪਨੀ ਕਿਹਾ ਹੈ:-

ਹਰਿਚੰਦਉਰੀ ਦੇਖਿ ਮੂਠਾ ਕੂੜੁ ਸੇਜਾ ਰਾਵਿਆ॥

ਲਬਿ ਲੋਭਿ ਅਹੰਕਾਰਿ ਮਾਤਾ ਗਰਬਿ ਭਇਆ ਸਮਾਇਣੁ॥⁸⁹

ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਭੂਲੇ ਅਵਰੈ ਹੀਤ॥

ਹਰਿਚੰਦਉਰੀ ਬਨ ਹਰ ਪਾਤ ਰੇ ਇਹੈ ਤੁਹਾਰੋ ਬੀਤ॥⁹⁰

ਕਉਲਾ ਬਪੁਰੀ ਸੰਤੀ ਛਲੀ॥⁹¹

ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ, ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਆਦਿ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਥੱਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰੂਪਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਥ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ‘ਪਾਰਜਾਤ’ ਰੁਖ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਮਿਥੱਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ-ਇੱਛਾ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ

ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਮੰਥਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ:-

ਗੁਰੂ ਤੀਰਥੁ ਗੁਰੂ ਪਾਰਜਾਤੁ ਗੁਰੂ ਮਨਸਾ ਪੂਰਨਹਾਰੁ॥⁹²

ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਹਰਿ ਕੀ ਸੇਵਾ॥

ਪਾਰਜਾਤੁ ਜਪਿ ਅਲਖ ਅਭੇਵਾ॥⁹³

ਪੁਰਾਤਨ ਮਿਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜ ਤੋੜ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਹਿੱਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਵੀਨ ਮਿਥਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪੌਰਾਣਿਕ ਜਾਂ ਸਾਮੀ ਮਿਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਨਵਾਂ ਮਿਥੱਕ ਜਗਤ ਵੀ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।

‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਨਵੀਆਂ ਮਿਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਆਰਤੀ ਅਤੇ ਸੋਦਰੁ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਰਚਨਾ ਮਿਥੱਕ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੋਦਰੁ, ਜਪੁਜੀ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੇ ਸੋਲਹਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਵਿਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਵੇਕਲੀਆਂ ਮਿਥਾਂ ਸਿਰਜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਮਿਥੱਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੰਡ ਵੇਰਵਾ, ਮੁਕਤੀ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਜੀਵ ਆਦਿ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮਿਥੱਕ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਮਿਥੱਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਾ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਘਮਸਾਨ ਯੁੱਧ ਮਾਨਸਿਕ ਖੱਧਰ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਗੈਰ-ਮਾਨਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਉਣ, ਉਥੇ ਮਿਥ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁹⁴

ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਲਗਭਗ ਮਿਥੱਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਮਿਥੀਕਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦੈਨਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਮਿਥੀਕਰਣ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋੜਿਆ ਹੈ:-

ਘੜੀਆ ਸਭੇ ਗੋਪੀਆ ਪਹਰ ਕੰਨ ਗੋਪਾਲ॥

ਗਹਣੇ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰ ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਅਵਤਾਰ॥

ਸਗਲੀ ਧਰਤੀ ਮਾਲੁ ਧਨੁ ਵਰਤਣਿ ਸਰਬ ਜੰਜਾਲ॥⁹⁵

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਿਥੱਕ ਪਾਸਾਰ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਤੇ ਨਕਾਰਦੀ ਹੋਈ ਨਵੀਨ ਮਿਥੱਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮਿਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ, ਵਿਰੋਧਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਮਾਨਾਂਤਰਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤ ਕੇ ਮਿਥੱਕ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਥਾਂ ਮਿਥਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਿਥ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਤਾਂ ਅਛਾਈ ਦੀ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਸੋ ਮਿਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਂ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਤਿ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

(ਸ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਰਜਨਾ ਤੇ ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ 1430 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ 675 ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਕੁਲ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ 30 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਾਗ, ਧੁਨ, ਸੰਗੀਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਜ਼ਰੇ ਜ਼ਰੇ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤਕ ਧੁਨ ਲਗਾਤਾਰ ਪੱਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕੱਤੀ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਟਕਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਟਿਕਾਉ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ

ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:-

ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ॥

ਬਾਣੀ ਤ ਗਾਵਹੁ ਗੁਰੂ ਕੇਰੀ ਬਾਣੀਆ ਸਿਰਿ ਬਾਣੀ॥⁹⁶

ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੀੜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਿਯਾਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਫੁਰਮਾਨ ਹੈ:-

ਗੁਰ ਦੁਆਰੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਸੁਣੀਐ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮੁਖਿ ਭਣੀਐ॥

ਕਲਿ ਕਲੇਸ ਮਿਟਾਏ ਸਤਿਗੁਰੁ ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਦੇਵੈ ਮਾਨਾਂ ਹੇ॥⁹⁷

ਧੰਨ ਸੁ ਰਾਗ ਸੁਰੰਗੜੇ ਆਲਾਪਤ ਸਭ ਤਿਖ ਜਾਇ॥

ਧੰਨ ਸੁ ਜੰਤ ਸੁਹਾਵੜੇ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਪਦੇ ਨਾਉ॥

ਜਿਨੀ ਇਕ ਮਨਿ ਇਕੁ ਅਰਾਧਿਆ ਤਿਨ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਉ॥

ਤਿਨ ਕੀ ਧੂੜਿ ਹਮ ਬਾਛਦੇ ਕਰਮੀ ਪਲੈ ਪਾਇ॥

ਜੋ ਰਤੇ ਰੰਗਿ ਗੋਵਿਦ ਕੈ ਹਉ ਤਿਨ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਉ॥⁹⁸

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਇਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਣੀਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇਖ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਦੋਹਿਤਾ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬੋਹਿਥਾ’ ਦਾ ਵਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਤਿ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ-ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ‘ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ’ ਹੈ ਸਾਧਾਰਣ ਕਾਵਿ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ

ਸੰਚਾਰਮਈ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ 'ਢਾਡੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਖਾਲਕ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਏਥੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿਤਵਨ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਤੇ ਉਹ ਸਵੈ ਸੰਬੋਧਨੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਰਿਆਦਤ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗਾਂ ਤੇ ਨਵੀਨ ਸਥਾਪਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸੇ ਪੰਰਪਰਾ ਦਾ ਗੌਰਵ ਹੈ। ਕਈ ਹੋਰ ਨਵੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਗ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਲਾ ਕੌਸ਼ਲ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਾਗ ਦਾ ਰਸ, ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ, ਗਾਇਨ ਰੁਤ, ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਨੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਅੰਲਕਾਰ, ਛੰਦ, ਰਸ, ਮੰਡਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਚੋਣ, ਵਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਗ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਪਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ ਤਦ ਕਵੀ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ।⁹⁹

ਅਤੇ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੰਗਾ-ਜਮਨਾ ਤੇ ਸਰਸਵਤੀ ਦੇ
ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ ਸੰਗਮ ਵਾਂਗੂੰ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਤੇ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਨਾਮੀਂ
ਦੋਵੇਂ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਖਾਂ ਸਮੇਤ ਇਕੋ
ਥਾਵੇਂ ਘੁਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕਤ੍ਰ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।¹⁰⁰

ਤੇਰੇ ਕਵਨ ਕਵਨ ਗੁਣ ਕਹਿ ਕਹਿ ਗਾਵਾ

ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਣੀ ਨਿਧਾਨਾ॥

ਤੁਮਰੀ ਮਹਿਮਾ ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ

ਤੂੰ ਠਾਕੁਰ ਉਚ ਭਗਵਾਨਾ॥¹⁰¹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਤੱਕ ਤੀਹ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 31 ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤੀਹ ਦੇ ਤੀਹ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੀ ਸਹੀ ਚੋਣ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰਿਆ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਰਾਗ ਦੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੋਤੇ/ ਪਾਠਕ/ ਜਿਗਿਆਸੂ ਤਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਰਸਮਈ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਦੇ ਸਹਿਜ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਤੇ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

- (1) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ,
- (2) ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ,
- (3) ਰਾਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮੌਸਮ/ ਰੁੱਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ,
- (4) ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼, ਇਲਾਕੇ ਜਾਂ ਕੌਮ ਦਾ ਰਾਗ
- (5) ਠੀਕ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਦਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣਾ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਦੋਂ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰਾਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਗ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਗੱਲਾਂ ਉਪਰ ਅੰਕਿਤ ਟੂਕ ਵਿਚ ਦੱਸੀਆਂ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਛੇ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:-

- (1) ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,
- (2) ਅਲੰਕਾਰ,
- (3) ਛੰਦ,
- (4) ਰਸ,
- (5) ਵਾਯੂਮੰਡਲ,
- (6) ਵਿਸ਼ਾ ਚੋਣ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਗ-ਨਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ੴ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਓਅੰਕਾਰਿ ਏਕ ਧੁਨਿ ਏਕੈ ਏਕੈ ਰਾਗ ਅਲਾਪੈ॥
 ਏਕਾ ਦੇਸੀ ਏਕੁ ਦਿਖਾਵੈ ਏਕੋ ਰਹਿਆ ਬਿਆਪੈ॥
 ਏਕਾ ਸੁਰਤਿ ਏਕਾ ਹੀ ਸੇਵਾ ਏਕੋ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਪੈ॥
 ਭਲੋ ਭਲੋ ਰੇ ਕੀਰਤਨੀਆ॥
 ਰਾਮ ਰਮਾ ਰਾਮਾ ਗੁਨ ਗਾਉ॥
 ਛੋਡਿ ਮਾਇਆ ਕੇ ਧੰਧ ਸੁਆਉ॥ ਰਹਾਉ॥
 ਪੰਚ ਬਜਿਤ੍ਰ ਕਰੇ ਸੰਤੋਖਾ ਸਾਤ ਸੁਰਾ ਲੈ ਚਾਲੈ॥
 ਬਾਜਾ ਮਾਣੁ ਤਾਣੁ ਤਜਿ ਤਾਨਾ ਪਾਉ ਨ ਬੀਗਾ ਘਾਲੈ॥
 ਫੇਰੀ ਫੇਰੁ ਨ ਹੋਵੈ ਕਬ ਹੀ ਏਕੁ ਸਬਦੁ ਬੰਧਿ ਪਾਲੈ॥
 ਨਾਰਦੀ ਨਰਹਰ ਜਾਣਿ ਹਦੁਰੇ॥
 ਘੁੰਘਰ ਖੜਕੁ ਤਿਆਗਿ ਵਿਸੁਰੇ॥
 ਸਹਜ ਅਨੰਦ ਦਿਖਾਵੈ ਭਾਵੈ॥
 ਇਹ ਨਿਰਤਿਕਾਰੀ ਜਨਮਿ ਨ ਆਵੈ॥
 ਜੇ ਕੋ ਅਪਨੇ ਠਾਕੁਰ ਭਾਵੈ॥
 ਕੋਟਿ ਮਧਿ ਏਹੁ ਕੀਰਤਨ ਗਾਵੈ॥
 ਸਾਧਸੰਗਤ ਕੀ ਜਾਵਉ ਟੇਕੁ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਸੁ ਕੀਰਤਨੁ ਏਕੁ॥¹⁰²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਰਾਗ, ਦਿਲ ਤੋਂ ਧੁਨਿ, ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਸੁਰਤਿ, ਪੰਜੇ ਸਾਜ, ਮੂੰਹੋ ਸਤਿਗੁਰੂ, ਕੰਠੋਂ ਤਾਣ, ਪੈਰੋਂ ਨਿਰਤਕਾਰੀ ਇਹ ਸਭ ਸੰਗੀਤ ਸਮੱਗਰੀ ਹੀ ਹੈ ਇਹ ਤਦ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ ਠਾਕੁਰ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਭਾਅ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਨੂੰ ਭਲੇ ਭਲੇ ਆਖ ਕੇ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਦ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤਕ ਸ਼ਬਦ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਾਰਗਰ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਾਦ ਰਾਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਿੱਤ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦੋਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਬਿਓਰਾ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

1 ਸਿਰੀ ਰਾਗ	16 ਰਾਗ ਰਾਗ ਮਾਝ
2 ਰਾਗ ਮਾਝ	17 ਰਾਗ ਗੌਂਡ
3 ਰਾਗ ਗਉੜੀ	18 ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ
4 ਰਾਗ ਆਸਾ	19 ਰਾਗ ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ
5 ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ	20 ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗੌੜੀ
6 ਰਾਗ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ	21 ਰਾਗ ਮਾਰੂ
7 ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ	22 ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ
8 ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ	23 ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ
9 ਰਾਗ ਸੋਰਠ	24 ਰਾਗ ਭੈਰੋ
10 ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ	25 ਰਾਗ ਬਸੰਤ
11 ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ	26 ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ
12 ਰਾਗ ਟੋਡੀ	27 ਰਾਗ ਮਲੁਾਰ
13 ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ	28 ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ
14 ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ	29 ਰਾਗ ਕਲਿਆਣ
15 ਰਾਗ ਸੂਹੀ	30 ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਅਧੀਨ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਚ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਮੁੱਖ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗ ਵੀ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੁੱਧ, ਛਾਇਆਲਗ, ਸੰਕੀਰਣ, ਸਨਾਤਨੀ, ਦੇਸੀ ਅਤੇ ਰਿਤੂਕਾਲੀਨ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਿਸ਼ਰਤ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

1. ਗਉੜੀ ਗੁਆਚੇਰੀ
2. ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ
3. ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ
4. ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ
5. ਗਉੜੀ ਮਾਝ
6. ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ
7. ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ
8. ਆਸਾ ਕਾਫੀ
9. ਆਸਾਵਰੀ
10. ਦੇਵਗੰਧਾਰ
11. ਬਿਲਾਵਲ ਮੰਗਲ
12. ਨਟ
13. ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ
14. ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ
15. ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਸੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਫਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਹਿਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਸਾਂਝ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਭਾਵਾਤਮਕ ਤੇ ਰਸਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰਨ ਸਮੇਂ ਰਾਗ ਅਤੇ ਸਮੇਂ/ ਮੌਸਮ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਾਲਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਵੇਰ/ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮੌਸਮਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਵੀ ਕੀਤਾ

ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ (ਲੋਕ ਰਾਗ) ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤੇ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਦੇ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਨਾਤਨ ਕਾਵਿ ਪੰਚਪਦ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਤਿ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਹਿਤ ਪਦਿਆ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਧਰੁਪਦ ਅੰਗ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਪਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਸਾਂਝਾ ਹੈ ਸਿਰਫ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਪੰਚਪਦੇ, ਛਿਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੋਲਹੇ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਹ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਆਪਣੀ ਨਿਜੀ ਧੁਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਛੰਦਬੰਧਤਾ ਦੇ ਧਾਰਣੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਰ ਅਤੇ ਤਾਲ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰਚਿਆ ਹੀ ਗਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਲੋਕਿਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨਾਂ, ਤਰਜ਼ਾਂ, ਤਾਲ ਤੇ ਬਹਿਰ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।¹⁰³

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰ, ਛੰਦ, ਬਾਰਹਮਾਹ, ਰੁਤੀ, ਥਿਤੀ, ਪਹਿਰੇ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਲੋਕ ਗਾਇਣ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗਾਇਕ ਰੂਪ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਲੈਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਹੜੀ ਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਵਾਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ, ਉਸਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਵਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ: ‘ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ’ ਨੂੰ ‘ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਮੌਜ ਕੀ ਵਾਰ’ ਦੀ ਧੁਨੀ ਉਪਰ ਗਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਾਇਨ ਬਾਰੇ ਹੀ ਹਦਾਇਤ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੋਕ ਛੰਦ ਜਾਂ ਧਾਰਣਾ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਗ ਵਡਹੰਸੁ (ਮਹਲਾ 4 ਘੋੜੀਆਂ), ਰਾਗ ਵਡਹੰਸੁ (ਮਹਲਾ 1 ਅਲਾਹੁਣੀਆ), ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਮਹਲਾ 4 ਕਰਹਲੇ ਅਤੇ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ (ਸਦੁ)। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਘੋੜੀ ਮੰਗਲ ਗੀਤ, ਅਲਾਹਣੀ ਸ਼ੋਕ ਗੀਤ, ਕਰਹਲੇ ਲੰਮੀਸੁਰ ਵਾਲੇ ਗੀਤ, ਸਦੁ ਲੰਮੀ ਹੇਕ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਹਨ। ਸੋ ਲੋਕ ਗਾਇਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਬੌਧਿਕਤਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਾਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਰਾਗ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਗਾਇਨ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕਤਾ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀਆਂ ਸੰਗੀਤਕ ਜੁਗਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

(ਹ) ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਤੋਂ ਕਾਵਿ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਅਥਵਾ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪੱਖ ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਉਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ:-

1. ਮਾਨਸਿਕ-ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ

ਬੁੱਧੀ, ਗ੍ਰਹਿਣ-ਸ਼ਕਤੀ, ਯਾਦ-ਸ਼ਕਤੀ, ਕਲਪਨਾ-ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ-ਸ਼ਕਤੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਨੁਭੂਤੀ, ਸੰਵੇਦਨਾ, ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾ, ਭਾਵਾਵੇਗ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਆਦਿ।

2. ਸਦਾਚਾਰਕ ਪੱਖ

ਸੁਭਾਉ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਰਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ।

3. ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ

ਰੁਚੀ, ਸ਼ੌਕ, ਲੋਕ ਵਿਹਾਰ ਆਦਿ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੰਗ ਦੀ ਆਭਾ ਝਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਵਿਚ ਸੰਜਮ, ਠਰੰਮਾ, ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਦਲੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਮੁਹਰਛਾਪ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਫੁੱਟਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੋਮਲਤਾ, ਸੁਕੁਮਾਰਤਾ ਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਚਾਦਨਾ ਚਾਦਨੁ ਆਂਗਨਿ ਪ੍ਰਭ ਜੀਉ ਅੰਤਰਿ ਚਾਦਨਾ॥

ਆਰਾਧਨਾ ਅਰਾਧਨੁ ਨੀਕਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਅਰਾਧਨਾ॥

ਤਿਆਗਨਾ ਤਿਆਗਨੁ ਨੀਕਾ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਤਿਆਗਨਾ॥

ਮਾਗਨਾ ਮਾਗਨੁ ਨੀਕਾ ਹਰਿ ਜਸੁ ਗੁਰ ਤੇ ਮਾਗਨਾ॥

ਜਾਗਨਾ ਜਾਗਨੁ ਨੀਕਾ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨ ਮਹਿ ਜਾਗਨਾ॥¹⁰⁴

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਖੇੜਾ ਵਿਖਾਈ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਵਧੀਆ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਚੰਚਲ ਤੇ ਡਾਵਾਡੋਲ ਮਨ ਸੁਖੀ, ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਰੂਪ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਵੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਹਿੰਦਵੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਸਿੰਧੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ

ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸਮੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਵਾਚਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ-ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਣ ਗਿਆਨ ਸੀ:-

ਬਹੁ ਸਾਸਤ੍ਰ ਬਹੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਪੇਖੇ ਸਰਬ ਢਢੋਲਿ॥

ਪੂਜਸਿ ਨਾਹੀ ਹਰਿ ਹਰੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਅਮੋਲ॥¹⁰⁵

ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਅੰਸ਼ ਆ ਗਿਆ, ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਰੰਗਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਧੇਰੀ ਡੂੰਘੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਪੂਰਣ ਕਲਾ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਮ ਘਰੇਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਸ਼ੇ ਵਾਲੇ ਕਾਵਿ-ਛੰਦਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਾਰਹਮਾਹ, ਕਾਫ਼ੀ, ਵਾਰ, ਸੱਦ, ਪੱਟੀ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਛੰਦ, ਦੁਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਕਰਹਲੇ, ਆਦਿ। ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤੇ ਛੰਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਖਮਨੀ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੁਕਣ ਯੋਗ, ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਇਕਸਾਰਤਾ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਖਾਸ ਗੁਣ ਹੈ। ਜਿਹੌ ਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ, ਉਹੌ ਜਿਹੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਤੇ ਅੰਲਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ:-

ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਥੰਮਨ॥

ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮਨੁ॥

ਜਿਉ ਪਾਖਾਣੁ ਨਾਵ ਚੜਿ ਤਰੈ॥

ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਗਤੁ ਨਿਸਤਰੈ॥
 ਜਿਉ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸੁ॥
 ਗੁਰ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਮਨਿ ਹੋਇ ਬਿਗਾਸੁ॥
 ਜਿਉ ਮਹਾ ਉਦਿਆਨ ਮਹਿ ਮਾਰਗੁ ਪਾਵੈ॥
 ਤਿਉ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਮਿਲਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੈ॥
 ਤਿਨ ਸੰਤਨ ਕੀ ਬਾਛਉ ਧੂਰਿ॥
 ਨਾਨਕ ਦੀ ਹਰਿ ਲੋਚਾ ਪੂਰਿ॥¹⁰⁶
 ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਕੁਲੀਨ ਚਤੁਰ ਮੁਖਿ ਛਿਆਨੀ ਧਨਵੰਤ॥
 ਮਿਰਤਕ ਕਹੀਅਹਿ ਨਾਨਕਾ ਜਿਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਹੀ ਭਗਵੰਤ॥¹⁰⁷

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਖੜਵਾ ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨਮਈ, ਵਿਆਖਿਆ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਖ ਰੋਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਬੜੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਸ਼ਬਦ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮ, ਭਾਣੇ, ਸਹਿਜ, ਗੁਰੂ ਆਦਿ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ, ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਵਿ-ਜੁਗਤ ਅੰਲਕਾਰ, ਛੰਦ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰਸ ਆਦਿ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਵਿ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰੁਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋਕੇ ਸਾਡੇ ਸਨਮੁਖ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁੱਤ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਅਰਥ ਦੋਹਾਂ ਅੰਲਕਾਰ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੌਰ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਉਸ ਪਰਮਸੱਤਾ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਜਿਥੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੀ ਸਮਤਾ ਵਿਅਕਤ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਣ ਸਮੂਹ ਦੀ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵੇਰੀ ਆਵਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਧੁਨੀ-ਸੌਂਦਰਯ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।¹⁰⁸

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅੰਲਕਾਰ:-

ਅਨਦੋ ਅਨਦੁ ਘਣਾ ਮੈ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਡੀਠਾ ਰਾਮ॥
ਚਾਖਿਅੜਾ ਚਾਖਿਅੜਾ ਮੈ ਹਰਿ ਰਸੁ ਮੀਠਾ ਰਾਮ॥

ਸੋਹਿਅੜੇ ਸੋਹਿਅੜੇ ਮੇਰੇ ਬੰਕ ਦੁਆਰੇ ਰਾਮ॥
ਪਾਹੁਨੜੇ ਪਾਹੁਨੜੇ ਮੇਰੇ ਸੰਤ ਪਿਆਰੇ ਰਾਮ॥¹⁰⁹

ਯਮਕ ਅੰਲਕਾਰ:-

ਸੋ ਜੀਵਤ ਜਿਹਾ ਜੀਵਿਤ ਜਪਿਆ॥
ਪ੍ਰਗਟ ਭਏ ਨਾਨਕ ਨਹ ਛਪਿਆ॥¹¹⁰

ਇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਜੀਵਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਉਪਮਾ ਅੰਲਕਾਰ:-

ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਥੰਮਨੁ॥
ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮਨੁ॥
ਜਿਉ ਪਾਖਾਣੁ ਨਾਵ ਚੜਿ ਤਰੈ॥
ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਗਤੁ ਨਿਸਤਰੈ॥
ਜਿਉ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸੁ॥
ਗੁਰ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਮਨਿ ਹੋਇ ਬਿਗਾਸੁ॥¹¹¹

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅੰਲਕਾਰ:-

ਧੇਨ ਦੁਧੈ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਿਤੈ ਨ ਆਵੈ ਕਾਮ॥
ਜਲ ਬਿਨੁ ਸਾਖ ਕੁਮਲਾਵਤੀ ਉਪਜਹਿ ਨਾਹੀ ਦਾਮ॥
ਹਰਿ ਨਾਹ ਨ ਮਿਲੀਐ ਸਾਜਨੈ ਕਤ ਪਾਈਐ ਬਿਸਰਾਮ॥¹¹²
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ॥
ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਪ॥¹¹³

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਈ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦੇ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

ਸਿਮਰਨ (ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ), ਨਾਮ (ਦੂਜੀ, ਤੀਜੀ ਤੇ ਚੌਥੀ), ਭਾਣਾ (ਪੰਜਵੀਂ) ਦਾਤ (ਛੇਵੀਂ), ਸਾਧ ਮਹਿਮਾ (ਸਤਵੀਂ), ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ (ਅਠਵੀਂ), ਅਨੰਤ ਰਚਨਾ (ਦੱਸਵੀਂ), ਕਰਨ ਕਾਰਨ (ਯਾਰਵੀਂ), ਹੰਕਾਰ (ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ) ਆਦਿ ਜਟਿਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਹੋਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਉਪ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਾਵਿ-ਛੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਿਰਲੇਖ ਰਾਗ ਹਨ ਤੇ ਉਪ ਸਿਰਲੇਖ ਰਚਨਾ ਉਪਰ ਅੰਕਿਤ ਸਲੋਕ, ਪਉੜੀ, ਵਾਰ ਆਦਿ ਹਨ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਾਗ-ਬਧ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਅਲੋਪ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਫੁਨਹਾ' ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਹੇਠ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਚਨਾ ਵੀ ਫੁਨਹਾ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਛੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਲੋਕ, ਪਉੜੀ, ਛੰਤ, ਚਉਪਦਾ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਸੋਲਹਾ ਆਦਿ। ਪਰ ਵਿਵੇਚਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਦੋਹਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦ-ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਦੋਹਰੇ ਦੇ ਦੋ ਚਰਣ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਸਲੋਕ ਚਉਤੁਕਾ ਅਥਵਾ ਸਤਤੁਕਾ ਵੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਕਈ ਹੋਰ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਹਾ ਕਿ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਹੰਸਗਤੀ ਛੰਦ ਵਿਚ ਹਨ। ਚਉਪਦਾ ਇਕ ਛੰਦ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਚਉਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਚਉਪਦੇ ਛੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਉਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਅੱਠ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕੀ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਛੰਤ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਲਸ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸੋਲਹੇ ਜਿਥੇ ਸੋਲਾਂ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਰਚੇ

ਹਨ, ਉਥੇ ਨੌਂ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਵੀ ਹਨ। ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕ, ਪਉੜੀ, ਛੰਤ, ਚਉਪਦਾ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਸੋਲਹਾ ਵਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਤੁਕ ਸਿਰਲੇਖ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਤੁਕ ਅਤੇ ਚਰਣ ਪ੍ਰਯਾਇਵਾਚੀ ਹਨ। ਤੁਕ ਛੰਦ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੁਵਿਧਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪਦਿਆ ਦੀ ਅੰਕ-ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਤੁਕ-ਸੰਖਿਆ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਨਿਬਾਹਿਆ ਗਿਆ।

ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਮੁਖੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਰਾਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਛੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ :-

1. ਸਿਰੀ ਰਾਗ- ਦੋਹਰਾ,
2. ਮਾਝ ਰਾਗ- ਘਨਕਲਾ,
3. ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ- ਲਲਤਪਦ,
4. ਬਿਹਾਗੜਾ- ਛਵਿ,
5. ਗੌਂਡ- ਚੌਪਈ,
6. ਬਸੰਤ- ਕਲਸ,
7. ਸਾਰੰਗ- ਸਾਰ ਆਦਿ।

ਦੂਜੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਰਾਗ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵੰਨਸਵੰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਛੰਦ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਵਰਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਛੰਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਵਾਰਤਾ ਅਧਿਕ ਹੈ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਚੌਪਈ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਸੂਹੀ, ਗੌਂਡ, ਮਾਲੀਗਉੜਾ ਆਦਿ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਆਦਿ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਉਚੇਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੌਕਿਕ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵੀ ਵਾਕਫ਼ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਰੀਤੀ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮੱਹਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿੰਬਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਰ ਕਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬਾਖੂਬੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਗੰਮੀ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਛ, ਸ਼ਾਖ, ਸਾਗਰ, ਬੁਲਬੁਲਾ, ਸੂਤ, ਮਣੀ, ਗੰਢ ਤੇ ਪਰਬਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਤਿਅੰਤ ਢੁਕਵੇਂ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਿੰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ-ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਕਾਵਿ ਸੌਂਦਰਯ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ:-

ਤੂੰ ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ॥
 ਤੂੰ ਸੂਖਮੁ ਹੋਆ ਅਸਥੂਲੀ॥
 ਤੂੰ ਜਲਨਿਧਿ ਤੂੰ ਫੇਨੁ ਬੁਦਬੁਦਾ
 ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਭਾਲੀਐ ਜੀਉ॥
 ਤੂੰ ਸੂਤੁ ਮਣੀਏ ਭੀ ਤੂੰਹੈ॥
 ਤੂੰ ਗੰਠੀ ਮੇਰੁ ਸਿਰਿ ਤੂੰਹੈ॥
 ਆਦਿ ਮਧਿ ਅੰਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ
 ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ਦਿਖਾਲੀਐ ਜੀਉ॥¹¹⁴

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਰਾਗ ਮਾਝ ਬਾਰਹਮਾਹ’ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਬਿੰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਜੀਵ ਸ਼ਬਦ ਚਿਤਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖੀ ਰੰਗੀਨੀ ਹੈ, ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਆਕਾਰਸ਼ਣ ਹੈ, ਇਕ ਅਨੁਪਮ ਸੁਹਜ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚਾਈ ਹੈ:-

ਸਾਵਣ ਸਰਸੀ ਕਾਮਣੀ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਿਉ ਪਿਆਰੁ॥
 ਮਨੁ ਤਨੁ ਰਤਾ ਸਚ ਰੰਗਿ ਇਕੋ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੁ॥
 ਬਿਖਿਆ ਰੰਗ ਕੂੜਾਵਿਆ ਦਿਸਿਨ ਸਭੇ ਛਾਰੁ॥
 ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੁੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ਮਿਲਿ ਸਾਧੂ ਪੀਵਣਹਾਰੁ॥
 ਵਣੁ ਤ੍ਰਿਣ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗ ਮਉਲਿਆ ਸੰਮ੍ਰਥ ਪੁਰਖ ਆਪਾਰੁ॥
 ਹਰਿ ਮਿਲਣੈ ਨੋ ਮਨ ਲੋਚਦਾ ਕਰਮਿ ਮਿਲਾਵਣਹਾਰੁ॥
 ਜਿਨੀ ਸਖੀਏ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਆ ਹੰਉ ਤਿਨ ਕੈ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰੁ॥
 ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਜੀ ਮਇਆ ਕਰਿ ਸਬਦਿ ਸਵਾਰਣਹਾਰੁ॥
 ਸਾਵਣ ਤਿਨਾ ਸੁਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਉਰਿ ਹਾਰੁ॥¹¹⁵

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਕਲੀ ਮਹੱਲਾ 5, 'ਰੁਤੀ' ਵਿਚ ਸਾਵਣ- ਭਾਦੋਂ ਦੀ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ-ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹੈ:-

ਰੁਤਿ ਬਰਸੁ ਸੁਹੇਲੀਆ ਸਾਵਣ ਭਾਦਵੇ ਆਨੰਦ ਜੀਉ॥
 ਘਣ ਉਨਵਿ ਵੁਠੇ ਜਲ ਥਲ ਪੂਰਿਆ ਮਕਰੰਦ ਜੀਉ॥¹¹⁶

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਮਾਰੂ ਮਹੱਲਾ 5', ਤੇ 'ਵਾਰ ਗਉੜੀ ਮਹੱਲਾ 5', ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਬਿੰਬ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਸੌਂਦਰਯ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਸੁਗਮ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਘੋਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪ ਅਖਾੜੇ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਹਉ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ॥
 ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ॥
 ਸਭ ਹੋਈ ਛਿੰਝ ਇਕਠੀਆ
 ਦਯੁ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਆਪਿ ਜੀਉ॥
 ਵਾਤ ਵਜਨਿ ਟੰਮਕ ਭੇਰੀਆ॥

ਮਲ ਲਥੇ ਲੈਦੇ ਫੇਰੀਆ॥
ਨਿਹਤੇ ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਮੈ
ਗੁਰ ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ ਕੰਡਿ ਜੀਉ॥¹¹⁷

ਖੇਤੀ, ਬੀਜ, ਫਲ ਆਦਿ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:-

ਜਿਸਹਿ ਸਾਜਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਸਹਿ ਸਿਉ ਰੁਚ ਨਾਹਿ॥
ਆਨ ਰੂਤੀ ਆਨ ਬੋਈਐ ਫਲੁ ਨ ਫੂਲੈ ਤਾਹਿ॥
ਰੇ ਮਨ ਵੜ੍ਹ ਬੀਜਣ ਨਾਉ॥
ਬੋਇ ਖੇਤੀ ਲਾਇ ਮਨੁਆ ਭਲੋ ਸਮਉ ਸੁਆਉ॥¹¹⁸

ਬਾਣੀਏ, ਸਰਾਫ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਆਦਿ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਰੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕੀ ਪੂਰੀ ਬਾਣੀ॥
ਪੂਰੇ ਲਾਗਾ ਪੂਰੇ ਮਾਹਿ ਸਮਾਣੀ॥
ਚੜੈ ਸਵਾਇਆ ਨਿਤ ਨਿਤ ਰੰਗਾ ਘਟੈ ਨਾਹੀ ਤੋਲੀਜਾ ਹੇ॥
ਬਾਰਹਾ ਕੰਚਨੁ ਸੁਧੁ ਕਰਾਇਆ॥
ਨਦਰਿ ਸਰਾਫ ਵੰਨੀ ਸ ਚੜਾਇਆ॥
ਪਰਖਿ ਖਜ਼ਾਨੈ ਪਾਇਆ ਸਰਾਫੀ ਫਿਰਿ ਨਾਹੀਂ ਤਾਈਜਾ ਹੇ॥¹¹⁹

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਟਵਾਣੀਏ, ਜੁਆਰੀ, ਅਮਲੀ ਆਦਿ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਹਟਵਾਣੀ ਧਨ ਮਾਲ ਹਾਟੁ ਕੀਤੁ॥
ਜੁਆਰੀ ਜੂਏ ਮਾਹਿ ਚੀਤੁ॥
ਅਮਲੀ ਜੀਵੈ ਅਮਲੁ ਖਾਇ॥
ਤਿਉ ਹਰਿ ਜਨੁ ਜੀਵੈ ਹਰਿ ਧਿਆਇ॥¹²⁰

ਬਿੰਬਾਂ ਭਰੀ ਚਿਤਰਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਉਠਿ ਵੰਞੁ ਵਟਾਉੜਿਆ ਤੈ ਕਿਆ ਚਿਰੁ ਲਾਇਆ॥
ਮੁਹਲਤਿ ਪੁੰਨੜੀਆ ਕਿਤੁ ਕੂੜਿ ਲੋਭਾਇਆ॥¹²¹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਸਭਿੰਨੇ ਸੁਹਾਵਣੇ ਤੇ ਰੰਗੀਨ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਵਿਚ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਪ੍ਰਭ-ਭਗਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਅਲੌਕਿਕ ਖਿੜਾਉ ਤੇ ਸੰਤੋਸ਼ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਂਤ-ਰਸ ਦੀ ਨਿੰਮੀ ਨਿੰਮੀ ਫੁਹਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:-

ਚਿੜੀ ਚੁਹਕੀ ਪਹੁ ਫੁਟੀ ਵਗਨਿ ਬਹੁਤੁ ਤਰੰਗ॥
 ਅਚਰਜ ਰੂਪ ਸੰਤਨ ਰਚੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮਹਿ ਰੰਗ॥
 ਘਰ ਮੰਦਰ ਖੁਸੀਆ ਤਹੀ ਜਹ ਤੂ ਆਵਹਿ ਚਿਤਿ॥
 ਦੁਨੀਆਂ ਕੀਆ ਵਡਿਆਈਆ ਨਾਨਕ ਸਭਿ ਕੁਮਿਤ॥¹²²
 ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ॥
 ਜਬ ਤੇ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ॥ਰਹਾਉ॥
 ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾਨਾ
 ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ॥
 ਜੇ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੋ ਭਲ ਮਾਨਿਓ
 ਏਹੁ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ॥
 ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭ
 ਏਕੈ ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ॥¹²³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ-ਸਿੰਗਾਰ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਨ ਘੜੀ ਵਿਸਰੈ ਪਲੁ ਮੂਰਤੁ ਦਿਨ ਰਾਤੇ॥
 ਨਾਨਕ ਸਾਰਿੰਗ ਜਿਉ ਪਿਆਸੇ ਕਿਉ ਮਿਲਿਐ ਪ੍ਰਭ ਦਾਤੇ॥¹²⁴
 ਸਾਈ ਅਲਖੁ ਅਪਾਰੁ ਭੋਰੀ ਮਨਿ ਵਸੈ॥
 ਦੂਖ ਦਰਦੁ ਰੋਗੁ ਮਾਇ ਮੈਡਾ ਹਭੁ ਨਸੈ॥
 ਹਉ ਵੰਵਾਂ ਕੁਰਬਾਣੁ ਸਾਈ ਆਪਣੇ॥
 ਹੋਵੇ ਅਨਦੁ ਘਣਾ ਮਨਿ ਤਨਿ ਜਾਪਣੇ॥
 ਬਿੰਦਕ ਗਾਲਿ ਸੁਣੀ ਸਚੇ ਤਿਸੁ ਧਣੀ॥
 ਸੂਖੀ ਹੂੰ ਸੁਖੁ ਪਾਇ ਪਾਇ ਨ ਕੀਮ ਗਣੀ॥
 ਨੈਣ ਪਸੰਦੋ ਸੋਇ ਪੇਖਿ ਮੁਸਤਾਕ ਭਈ॥

ਮੈ ਨਿਰਗੁਣਿ ਮੇਰੀ ਮਾਇ ਆਪਿ ਲੜਿ ਲਾਇ ਲਈ॥

ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸੰਸਾਰ ਹਭਾ ਹੂੰ ਬਾਹਰਾ॥

ਨਾਨਕ ਕਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਦਿਸੈ ਜਾਹਰਾ॥¹²⁵

ਕਰੁਣਾ ਰਸ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:-

ਸਲੋਕ

ਧਰ ਜੀਅਰੇ ਇਕ ਟੇਕ ਤੂ ਲਾਹਿ ਬਿਡਾਨੀ ਆਸ॥

ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਐ ਕਾਰਜ ਆਵੈ ਰਾਸਿ॥¹²⁶

ਪਉੜੀ

ਧਧਾ ਧਾਵਤ ਤਉ ਮਿਟੈ ਸੰਤਸੰਗਿ ਹੋਇ ਬਾਸੁ॥

ਧੁਰ ਤੇ ਕਿਰਪਾ ਕਰਹੁ ਆਪਿ ਤਉ ਹੋਇ ਮਨਹਿ ਪਰਗਾਸੁ॥¹²⁷

ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਬਾਜੀਗਰਿ ਜੈਸੇ ਬਾਜੀ ਪਾਈ॥

ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਭੇਖ ਦਿਖਲਾਈ॥

ਸਾਂਗੁ ਉਤਾਰਿ ਸ਼ੰਮਿਓ ਪਾਸਾਰਾ॥

ਤਬ ਏਕੋ ਏਕੰਕਾਰਾ॥

ਕਵਨ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸਟਿਓ ਬਿਨਸਾਇਓ॥

ਕਤਹਿ ਗਇਓ ਉਹੁ ਕਤ ਤੇ ਆਇਓ॥¹²⁸

ਬੀਰ ਰਸ ਤੇ ਹਾਸ ਰਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਓਤ ਪ੍ਰੋਤ ਹੈ:-

ਬਿਖਮੋ ਬਿਖਮੁ ਅਖਾੜਾ ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਜੀਤਾ ਰਾਮ॥

ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਜੀਤਾ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀਤਾ ਤੂਟੀ ਭੀਤਾ ਭਰਮ ਗੜਾ॥

ਪਾਇਆ ਖਜਾਨਾ ਬਹੁਤੁ ਨਿਧਾਨਾ ਸਾਣਥ ਮੇਰੀ ਆਪਿ ਖੜਾ॥¹²⁹

ਧੋਤੀ ਖੋਲਿ ਵਿਛਾਏ ਹੇਠਿ॥

ਗਰਧਪ ਵਾਂਗੂ ਲਾਹੇ ਪੇਟਿ॥

ਬਿਨੁ ਕਰਤੂਤੀ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਈਐ॥

ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥੁ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ॥

ਪੂਜਾ ਤਿਲਕ ਕਰਤ ਇਸਨਾਨਾਂ॥

ਛੁਰੀ ਕਾਢਿ ਲੇਵੈ ਹਥਿ ਦਾਨਾ॥

ਬੇਦੁ ਪੜੈ ਮੁਖਿ ਮੀਠੀ ਬਾਣੀ॥
 ਜੀਆਂ ਕੁਹਤ ਨ ਸੰਗੈ ਪਰਾਣੀ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਸੁ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੈ॥
 ਹਿਰਦਾ ਸੁਧੁ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬੀਚਾਰੈ॥¹³⁰

ਬੀਭਤਸ ਰਸ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਮਧੁਰਤਾ, ਓਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਮੁੱਖ ਕਾਵਿ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਬਣੇ ਹਨ। ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਯਾਰ ਵੇ ਪ੍ਰਿਯ ਹਭੇ ਸਖੀਆ ਮੂ ਕਹੀ ਨ ਜੇਹੀਆ॥
 ਯਾਰ ਵੇ ਇਕ ਡੂੰ ਹਿਕਿ ਚਾੜੈ ਹਉ ਕਿਸ ਚਿਤੇਹੀਆ॥¹³¹
 ਹਉ ਗੋਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ॥
 ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ॥

 ਵਾਤ ਵਜਨਿ ਟੰਮਕ ਭੇਰੀਆ॥
 ਮਲ ਲਥੇ ਲੈਦੇ ਫੇਰੀਆ॥
 ਨਿਹਤੇ ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਮੈ ਗੁਰਿ ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ ਕੰਡਿ ਜੀਉ॥¹³²
 ਥਾਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵੀਚਾਰੋ॥
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ ਜਿਸ ਦਾ ਸਭਸੁ ਅਧਾਰੋ॥
 ਜੇ ਕੋ ਖਾਵੈ ਜੇ ਕੋ ਭੁੰਚੈ ਤਿਸ ਕਾ ਹੋਇ ਉਧਾਰੋ॥
 ਏਹ ਵਸਤੁ ਤਜੀ ਨਹ ਜਾਈ ਨਿਤ ਨਿਤ ਰਖੁ ਉਰਿ ਧਾਰੋ॥
 ਤਮ ਸੰਸਾਰੁ ਚਰਨ ਲਗਿ ਤਰੀਐ ਸਭੁ ਨਾਨਕੁ ਬ੍ਰਹਮ ਪਸਾਰੋ॥¹³³

ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਾਸਾਨੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਢੰਗ ਪਾਠਕ ਦੇ ਦਿੱਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹੁਲਾਰਾ ਜਿਹਾ ਦੇ

ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਧਿਆਤਮਕ/ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਮੁੱਲ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਨਾਨਕ ਕਾ 'ਅੰਗੁ ਕੀਆ ਕਰਤਾਰਿ' ॥ (ਅੰਗ ਕਰਨਾ)

ਤਿਉ ਹਰਿ ਜਨ 'ਰਾਖੈ ਕੰਠਿ ਲਾਇ' ॥ (ਕੰਠ ਲਾਉਣਾ)

ਕਉਡੀ ਕਉਡੀ ਕਉ 'ਖਾਕੁ ਸਿਰਿ ਛਾਨੈ' ॥ (ਖਾਕ ਛਾਨਣਾ)

'ਦੇ ਕੰਨੁ ਸੁਣਹੁ ਅਰਦਾਸਿ ਜੀਉ' ॥ (ਕੰਨੀ ਸੁਣਨਾ)

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਮ 'ਲੁਣ ਹਰਾਮੀ' ॥

ਬਖਸਿ ਲੇਹੁ ਪ੍ਰਭੁ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥

ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਜੋ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਹਾਵਤਾਂ (ਅਖਾਣਾਂ) ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਤਾਂ ਲੋਕ ਮੂੰਹਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਚੁਕੀਆ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਸੁਹਜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਸਚਾਈ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਤਕ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕਰਤੂਤ ਪਸੂ ਕੀ ਮਾਨਸ ਜਾਤਿ ॥

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੇ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤ ॥

ਪਰਮੇਸਰ ਤੇ ਭੁਲਿਆ ਵਿਆਪਨ ਸਭੇ ਰੋਗ ॥

ਪਿਤਾ ਕਾ ਜਨਮੁ ਕਿ ਜਾਨੈ ਪੂਤ ॥

ਬਿਰਖ ਕੀ ਛਾਇਆ ਸਿਉ ਰੰਗ ਲਾਵੈ ॥

ਉਹ ਬਿਨਸੈ ਉਹ ਮਨ ਪਛਤਾਵੈ ॥

ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕਿਆ ਕਰਹਿ ਜਿਨਿ ਦੀਆ ਸੋ ਪ੍ਰਭ ਲੋੜਿ ॥

ਸਰਪਰ ਉਠਿ ਚਲਣਾ ਛਡਿ ਜਾਸੀ ਲਖ ਕਰੋੜਿ ॥

ਸੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਸੰਜਮ, ਠਰੰਮਾ, ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ੈਲੀ ਉਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੀ ਮੁਹਰ ਛਾਪ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੋਢਤਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕੌਮਲਤਾ, ਸੁਕੁਮਾਰਤਾ ਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਦੀ ਝਲਕ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਖ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਖਾਂਵਾਪਨ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 97
- 2 ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਪੰਨਾ
- 3 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਸਾ ਮ.5 ਘਰ 7, ਪੰਨਾ 394
- 4 ਉਹੀ, ਤਿਲੰਗ ਮ.4, ਪੰਨਾ 726
- 5 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 280
- 6 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਮ.5 ਦੁਪਦੇ ਘਰ 5, ਪੰਨਾ 817
- 7 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 288
- 8 ਉਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਮ.5, ਪੰਨਾ 813
- 9 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੁਆਚੇਰੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 186
- 10 ਉਹੀ, ਤਿਲੰਗ ਮ.5 ਘਰ 1, ਪੰਨਾ 724
- 11 ਉਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਮ.5, ਪੰਨਾ 824
- 12 ਉਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਮ.5, ਪੰਨਾ 804
- 13 ਉਹੀ, ਸਾਰੰਗ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1219
- 14 ਉਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਮ.5, ਪੰਨਾ 826
- 15 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 319
- 16 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 219
- 17 ਉਹੀ, ਸੂਹੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 779
- 18 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 892
- 19 ਉਹੀ, ਸਾਰੰਗ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1207
- 20 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 180
- 21 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5, ਪੰਨਾ 372
- 22 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1097
- 23 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮ.5, ਪੰਨਾ 70

- 24 ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 97
- 25 ਉਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਮ.5, ਪੰਨਾ 824
- 26 ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 102
- 27 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 277
- 28 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 206
- 29 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ, ਪੰਨਾ 707
- 30 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ, ਪੰਨਾ 709
- 31 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ, ਪੰਨਾ 707
- 32 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ, ਪੰਨਾ 709
- 33 ਸਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ, ਪੰਨਾ 706
- 34 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮ.5 ਮਾਝ, ਪੰਨਾ 218
- 35 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਸਲੋਕ ਮ.5, ਪੰਨਾ 959
- 36 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ.5 ਛੰਤ, ਪੰਨਾ 924
- 37 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5 ਦੁਪਦੇ, ਪੰਨਾ 378
- 38 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 279
- 39 ਉਹੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ.5 ਛੰਤ ਘਰ 1, ਪੰਨਾ 543
- 40 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5 ਘਰ 4, ਪੰਨਾ 454
- 41 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ ਮ.5 ਪੰਨਾ 52
- 42 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 287
- 43 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ ਕੇ ਛੰਤ ਮ.5 ਡਖਣਾ, ਪੰਨਾ 81
- 44 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 282
- 45 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 964
- 46 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 966
- 47 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਪਹਰੇ ਮ.5, ਪੰਨਾ 77
- 48 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 104
- 49 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 208

- 50 ਉਹੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 532
- 51 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ.5, 897
- 52 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 254
- 53 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਮ.5 ਸੋਹਲੇ, ਪੰਨਾ 1075
- 54 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਮ.5 ਸੋਹਲੇ, ਪੰਨਾ 1076
- 55 ਉਹੀ, ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 523
- 56 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 283
- 57 ਗਿ.ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਪੰਨਾ 22
- 58 ਉਹੀ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮ.5, ਪੰਨਾ 44
- 59 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5, ਪੰਨਾ 383
- 60 ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 54
- 61 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 283
- 62 ਉਹੀ, ਸਲੋਕ ਡਖਣੇ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1102
- 63 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 249
- 64 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ.5 ਡਖਣੇ, ਪੰਨਾ 1085
- 65 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮ.5. ਪੰਨਾ 47
- 66 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 278
- 67 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਮ.5, ਪੰਨਾ 620
- 68 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਘਰੁ 2 ਛੰਤ, ਪੰਨਾ 706
- 69 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲ ਮ.5 ਘਰੁ 2, ਪੰਨਾ 803
- 70 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲ ਮ.5 ਘਰੁ 5 ਚਉਪਦੇ, ਪੰਨਾ 808
- 71 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮ.5, ਪੰਨਾ 74
- 72 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗੁ ਮ.5, ਪੰਨਾ 50
- 73 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਮ.5 ਘਰੁ 13 ਪੜਤਾਲ, ਪੰਨਾ 830
- 74 ਉਹੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ ਮ.5 ਘਰ 2, ਪੰਨਾ 544
- 75 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5 ਛੰਤ ਘਰੁ 1, ਪੰਨਾ 452

- 76 ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮ.3, ਪੰਨਾ 129
- 77 ਉਹੀ, ਗੁਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਪੰਨਾ 509
- 78 ਉਹੀ, ਸੂਹੀ ਮ.4 ਘਰ 7, ਪੰਨਾ 735
- 79 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5, ਪੰਨਾ 394
- 80 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮ.5 ਘਰ 7, ਪੰਨਾ 747
- 81 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.4, ਪੰਨਾ 451
- 82 ਉਹੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ.1 ਦਖਣੀ, ਪੰਨਾ 1344
- 83 ਉਹੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮ.1 ਦਖਣੀ, ਪੰਨਾ 1344
- 84 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1079
- 85 ਉਹੀ, ਗੁਜਰੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 500
- 86 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1082
- 87 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5, ਪੰਨਾ 401
- 88 ਉਹੀ, ਬਸੰਤ ਮ.5 ਘਰ 1 ਦੁਤੁਕੀਆ, ਪੰਨਾ 1192
- 89 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5 ਛੰਤ ਘਰ 7, ਪੰਨਾ 460
- 90 ਉਹੀ, ਧਨਾਸਰੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 673
- 91 ਉਹੀ, ਆਸਾ ਮ.5, ਪੰਨਾ 392
- 92 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ ਮ.5, ਪੰਨਾ 52
- 93 ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 108
- 94 ਵਿਕਰੇ ਜੋਨ ਬੀ., ਮਿਥ ਐਂਡ ਲਿਟਰੇਚਰ, ਪੰਨਾ 72
- 95 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਸਾ ਮ.5 ਸ਼ਲੋਕ, ਪੰਨਾ 465
- 96 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ.3 ਅਨੰਦੁ, ਪੰਨਾ 920
- 97 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਮ.5 ਸੋਲਹੇ, ਪੰਨਾ 1075
- 98 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਵਾਰ ਸ਼ਲੋਕ ਮ.5, ਪੰਨਾ 958
- 99 ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ,
ਪੰਨਾ 60-61
- 100 ਡਾ: ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 79

- 101 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਸੂਹੀ ਮ.4 ਘਰ 7, ਪੰਨਾ 735
- 102 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 885
- 103 ਡਾ: ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਲੋਕਯਾਨ ਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 53
- 104 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਾਰੂ ਮ.5 ਘਰ 4 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਪੰਨਾ 1018
- 105 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 265
- 106 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 282
- 107 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 253
- 108 ਆਸ਼ਾ ਨੰਦ ਵੋਹਰਾ, ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਅੰਲਕਾਰਿਕ ਸੌਂਦਰਯ, ਪੰਨਾ 107
- 109 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਗ ਆਸ਼ਾ ਮ.5 ਛੰਤ ਘਰ 1, ਪੰਨਾ 452
- 110 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਛੰਤ ਘਰ 1, ਪੰਨਾ 254
- 111 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 282
- 112 ਉਹੀ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਂਝ ਮ.5 ਘਰ 4, ਪੰਨਾ 133
- 113 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 272
- 114 ਉਹੀ, ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 102
- 115 ਉਹੀ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਂਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 928
- 116 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਮ.5 ਰੁਤੀ ਸਲੋਕ, ਪੰਨਾ 928
- 117 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ ਮ.5, ਪੰਨਾ 74
- 118 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1002
- 119 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1074
- 120 ਉਹੀ, ਬਸੰਤ ਮ.5 ਘਰ 1 ਦੁਤੁਕੇ, ਪੰਨਾ 1180
- 121 ਉਹੀ, ਆਸ਼ਾ ਮ.5 ਛੰਤ ਘਰ 7, ਪੰਨਾ 459
- 122 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5 ਸਲੋਕ, ਪੰਨਾ 319
- 123 ਉਹੀ, ਕਾਨੜਾ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1299
- 124 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਛੰਤ ਮ.5, ਪੰਨਾ 247
- 125 ਉਹੀ, ਆਸ਼ਾ ਘਰ 8 ਕਾਫੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 397
- 126 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮ.5 ਸਲੋਕ, ਪੰਨਾ 257

- 127 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮ.5, ਪਉੜੀ, ਪੰਨਾ 257
- 128 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮ.5 ਘਰ 1, ਪੰਨਾ 736
- 129 ਉਹੀ, ਰਾਗ ਆਸਾ ਮ.5 ਛੰਤ ਘਰ1, ਪੰਨਾ 453
- 130 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਮ.5, ਪੰਨਾ 201
- 131 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਛੰਤ ਘਰ 1, ਪੰਨਾ 703
- 132 ਉਹੀ, ਸਿਰੀਰਾਗ ਮ.5, ਪੰਨਾ 74
- 133 ਉਹੀ, ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮ.5. ਪੰਨਾ 1429

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ' ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਪੰਨਾ 262 ਤੋਂ 296 ਤੱਕ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ, ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਕਲਾ-ਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਸਾਰੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ "ਸੰਖੇਪ" ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ "ਤਤਸਾਰ" ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਅਤੇ ਗੌਣ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਛੋਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਖਰ ਛੂਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਆਤਮਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸਮੁੱਚਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਘੜ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਉਸ ਨਕਸ਼ੇ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਿਕ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਭ ਬਾਣੀਆਂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਭ ਉੱਤਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਸੁੱਖ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਉਹ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਹੀ ਹੈ:-

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ॥

ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ੍ਰਾਮ॥1

ਸਾਰੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾਮ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨਾਮੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਇੱਕ ਤਿਕੋਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸਾਧਾਰਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਨੁੱਖਾਂ, ਬੌਧਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬੇਹੱਦ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਾਠਕ ਬਣ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਰਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਧਰਮ ਵਿਸ਼ਵਾਰਥੀ (ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪਕ) ਹੈ। ਤਦੇ ਉਹ ਦੇਸ਼, ਕਾਲ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤਕ ਬੜੀ ਸੁਗਮਤਾ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਮੀਰ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਤਰਲਤਾ ਨਾਲ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲੁਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਖਮ ਜਜ਼ਬਾ ਉਸ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਆਪੇ ਨੂੰ ਗਰਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆਂ “ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਧਾਰੀ ਸਭ ਧਰਨਾ” ਵਰਗੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਪਾਠ ਕਰੋ ਤਾਂ ਇਹ ਝੁਮਣ ਲਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਿਉਂਤ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੋਵੇਂ ਉਪਜਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਪਾਠਕ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਆਤਮਿਕ ਝਲਕਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਦੀਆਂ ਏਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਤੇ ਕਿਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਪਲਟੇ ਦੇ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਅਧਿਆਤਮਕ, ਆਦਿਕ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਤੀਰੇ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਵੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅੰਲਕਾਰਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਵਤੀਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ। ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ, ਮਨੋਭਾਵੁਕ ਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾ ਕੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਵਧਾਉਣਾ ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਰਥੀ ਏਕਤਾ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰੀ ਅਲਾਪੀ ਗਈ ਹੈ:-

ਏਕੇ ਏਕੁ ਏਕੁ ਹਰਿ ਆਪਿ॥
 ਪੂਰਨ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਪ੍ਰਭੁ ਬਿਆਪਿ॥²
 ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਨਾਹੀ ਕੋਇ॥
 ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਏਕੋ ਸੋਇ॥³
 ਜੀਅ ਜੰਤ ਕੇ ਠਾਕੁਰਾ ਆਪੇ ਵਰਤਣਹਾਰ॥
 ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਪਸਰਿਆ ਦੂਜਾ ਕਹ ਦ੍ਰਿਸਟਾਰ॥⁴॥ਸ਼ਲੋਕ॥

ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਭੋਗ ਉਚਿਤ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਮਾਤਰ ਉਦੇਸ਼ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਤੱਤ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਜੋ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ, ਜੀਵਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਸੁੱਖ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਜੀਵਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਣ ਬਿਸਰਾਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਵਾਗਮਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਅਤੇ ਬੰਧਨ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਗੌਰਵ ਮਈ ਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ।

(ੳ) ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ:-

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸ਼ਾਤ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਹੈ ਜੋ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 2017 ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 24 ਸ਼ਲੋਕ ਜੋ ਹਰ ਅਸਟਪਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਹਰ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਹਨ, ਸਿਰਫ਼ ਇਕ 17ਵੀਂ ਅਸਟਪਦੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾਂ ਹਨ। ਸੋ $24 \times 80 + 23 \times 4 + 3 = 2017$ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਸੁਚੱਜੀ ਵਿਉਂਤ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰਤ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਵਿਸਥਾਰ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦ ਪ੍ਰਬੰਧਗਤ ਕਥਾ ਵਰਣਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਦਾ ਤੋੜ ਤੱਕ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਬਣਿਆਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪਦ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਸ ਵਿਚ ਡੋਬਣ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।⁵

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਡਾ: ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਅਨੁਸਾਰ:

ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਈ ਹੋਈ ਉਹ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।⁶

ਸੋ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤੱਤ ਵਜੋਂ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਆਦਿ ਗੁਰਏ ਨਮਹ॥

ਜੁਗਾਦਿ ਗੁਰਏ ਨਮਹ॥

ਸਤਿਗੁਰਏ ਨਮਹ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੇਵਏ ਨਮਹ॥⁷

‘ਪਰਮਾਤਮਾ’ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਨਾਇਕ ਹੈ। ਜਿਸਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਲਈ ਕਈ ਰਸਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਇਸ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਗੁਰਮੱਤ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਥਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਨ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਵ ਉੱਛਲ ਉੱਛਲ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਰਤਿ ਦਾ ਉਮਾਹ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਰਤਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤ ਕੁਦਰਤ, ਆਪਣੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸਚਰਜ਼ਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਕ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਆਤਮਕ ਅਹਿਲਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਰਸਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਗੁੱਥੀ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਸੁਖੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਆਉਣ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਿਸ ਸਿੱਧੀ ਸਰਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਣ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਤਮ ਪਰਮਾਤਮ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਮਧੁਰ ਗੁਣ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦੋਹਰੇ, ਚੌਪਈ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ, ਚੌਪਈ ਵਿਚ ਵਾਕ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੱਲ ਸੋਖੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਚਰਣ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਤਨਾ ਸਰਲ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਖਿਆਲ ਦੀ ਤੰਦ ਪਕੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਵਾਨੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਹ ਇਕ ਸਹਿਜ ਬੋਧ ਬਾਣੀ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰਸਦਾਇਕ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਵਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਦਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਛੂਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ

ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਆਦਿ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਨੋਹਰਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਭ ਦਇਆ ਤੇ ਮਤਿ ਉਤਮ ਹੋਇ॥⁸
ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਤਿਨ ਆਤਮੁ ਜੀਤਾ॥
ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਤਿਨ ਨਿਰਮਲ ਰੀਤਾ॥⁹
ਹਉ ਮੈਲਾ ਮਲੁ ਕਬਹੁ ਨ ਧੋਵੈ॥
ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਕੋਟਿ ਪਾਪ ਖੋਵੈ॥¹⁰

ਇਹ ਬਾਣੀ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਤਨੀ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਉਥੇ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਪਉੜੀਆਂ। ਹਰ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਦਸ ਤੁਕਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਹਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਤੱਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:-

ਮਨ ਕਾਮਨਾ ਤੀਰਥ ਦੇਹ ਛੁਟੈ॥
ਗਰਬੁ ਗੁਮਾਨੁ ਨ ਮਨ ਤੇ ਹੁਟੈ॥
ਸੋਚ ਕਰੈ ਦਿਨਸੁ ਅਰੁ ਰਾਤਿ॥
ਮਨ ਕੀ ਮੈਲੁ ਨ ਤਨ ਤੇ ਜਾਤਿ॥
ਇਸੁ ਦੇਹੀ ਕਉ ਬਹੁ ਸਾਧਨਾ ਕਰੈ॥
ਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂ ਨ ਬਿਖਿਆ ਟਰੈ॥¹¹

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਹੀ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੁਖਮਨੀ

ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਤਨੀ ਹੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਸੂਝ ਬੂਝ ਤੇ ਸਿਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਇਸਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ ਵੇਗ ਉਸ ਚਸ਼ਮੇ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਠਾਕ/ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ; ਇਹ ਸਭ ਸੁਚੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਜਨ ਤੇ ਰੂਪ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦੀਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੂਪ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੰਵੇਦਨ ਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਇਸਦੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਜਟਿਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਇਹ ਰੂਪ ਅਤੇ ਆਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਇਕ ਕਾਵਿਕ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਸੰਗੀਤਮਕਤਾ, ਲੈਅ, ਰਿਦਮ ਅਥਵਾ ਸੁਰ ਤਾਲ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸਾਸ਼ਤਰੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਉਸਦੇ ਰਸ, ਅੰਲਕਾਰ, ਭਾਵ, ਕਲਪਨਾ, ਬੁਧੀ, ਰੀਤੀ, ਧੁਨੀ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇਤਨੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਇਸਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅੱਜ ਵੀ ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਕੰਠ ਕਰਕੇ ਨਿਤਨੇਮ ਵਜੋਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਚਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਬੁੱਧੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ॥

ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸੁਆ॥ ਰਹਾਓ॥¹²

ਰਹਾਓ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੁਖ ਕਰਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨੀ

ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਥੋੜੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਣ। ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਈ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਬ੍ਰਿਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ:-

ਤਨ, ਰਕਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਰਸ, ਕੀਟ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਸੰਗਤਿ, ਤਰਾਸ, ਹਸਤਿ, ਨਵਨਿਦ, ਸਿਮਰਣ, ਕੁੰਭਕ, ਪਾਤਾਲ, ਸਵਰਗ, ਅਰਾਮ, ਅਗਿਆਨ, ਤਜਨਾ, ਬਿਸਮਨ ਆਦਿ।

ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦ:-

ਤਖ਼ਤ, ਦਿਲ, ਬਾਗ, ਬੀਨਾ, ਦੇਵਾਨਿਆ, ਰਜਾਇ, ਮਿਹਰ, ਪਾਕ, ਸਾਹ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਕਰਮ, ਅਰਦਾਸ, ਕਰੀਮ, ਸੇਖ, ਗਰੀਬ ਆਦਿ।

ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ:-

ਵਥ, ਜਾਸਾਂ, ਸਰਪਰ, ਜਾਤਾ, ਵਰਤੀਜਾ, ਬਿਆਈ, ਵਖਰ, ਥੀਓ, ਥੀਵੇ, ਛੁਟਸਿ, ਅਤੇ ਹਭਿ ਆਦਿ।

ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ:-

ਦੂਖ, ਭੂਖ, ਨੀਸਾਣੀ, ਰਾਤੇ, ਜਾਪੀਐ, ਬਿਸਰੇ, ਗੁਰਮੁਖਿ, ਆਦਿ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜਾਏ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ:-

ਕਰਤੂਤਿ ਪਸੂ ਕੀ ਮਾਨਸ ਜਾਤਿ॥¹³

ਸੁਨਿ ਅੰਧਾ ਕੈਸੇ ਮਾਰਗੁ ਪਾਵੈ॥¹⁴

ਕਹਾ ਬੁਝਾਰਤ ਬੁਝੈ ਡੋਰਾ॥

ਨਿਸਿ ਕਹੀਐ ਤਉ ਸਮਝੈ ਭੋਰਾ॥¹⁵

ਸਗਲੁ ਸਿਸਟ ਕੋ ਰਾਜਾ ਦੁਖੀਆ॥¹⁶

ਲਾਖ ਕਰੋਰੀ ਬੰਧੁ ਨ ਪਰੈ॥¹⁷

ਅਪਨੀ ਪਰਤੀਤਿ ਆਪ ਹੀ ਖੋਵੈ॥

ਬਹੁਰਿ ਉਸ ਕਾ ਬਿਸਵਾਸੁ ਨ ਹੋਵੈ॥¹⁸

ਦੇਵਨ ਕਉ ਏਕੈ ਭਗਵਾਨੁ॥¹⁹

ਮਾਨੁਖ ਕੀ ਟੇਕ ਬ੍ਰਿਥੀ ਸਭ ਜਾਨੁ॥²⁰

ਅਨੇਕਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸੁਭਾਵਕ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਖਾਣ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਾਣਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰੁਚੀ ਦੀ ਚੌਖੀ ਝਲਕ ਹੈ:-

ਕਰਤੂਤ ਪਸੂ ਕੀ ਮਾਨਸ ਜਾਤਿ॥²¹

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੂਣੈ ਕਰਮਾਂ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤ॥²²

ਪਿਤਾ ਕਾ ਜਨਮੁ ਕਿ ਜਾਨੈ ਪੂਤੁ॥²³

ਬਿਰਖ ਕੀ ਛਾਇਆ ਸਿਉ ਰੰਗ ਲਾਵੈ॥

ਓਹ ਬਿਨਸੈ ਉਹੁ ਮਨਿ ਪਛੁਤਾਵੈ॥²⁴

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਝੁੰਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਿਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾਵਟ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸੁਹਾਵਣਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਲਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਇਤਨੀ ਸੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਚਾਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਰਥਾਂ

ਦਾ, ਇਹ ਚਮਤਕਾਰ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਂਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:-

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅੰਲਕਾਰ:-

ਸਿਮਰਉ ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵਉ॥²⁵

ਉਪਮਾ ਅੰਲਕਾਰ:-

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ॥

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਪ॥²⁶

ਰੂਪਕ ਅੰਲਕਾਰ:-

ਅਨਿਕ ਭਗਤ ਬੰਦਨ ਨਿਤ ਕਰਹਿ॥

ਚਰਨ ਕਮਲ ਹਿਰਦੈ ਸਿਮਰਹਿ॥²⁷

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅੰਲਕਾਰ:-

ਸੰਤ ਕਾ ਦੋਖੀ ਭੂਖਾ ਨਹੀ ਰਾਜੈ॥

ਜਿਉ ਪਾਵਕੁ ਈਧਨਿ ਨਹੀ ਧ੍ਰਾਪੈ॥

ਸੰਤ ਕਾ ਦੋਖੀ ਛੁਟੈ ਇਕੇਲਾ॥

ਜਿਉ ਬੁਆੜੁ ਤਿਲੁ ਖੇਤ ਮਾਹਿ ਦੁਹੇਲਾ॥²⁸

ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਆਈ ਉਥੇ ਕਾਵਿ ਰਸ ਵੀ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਉਪਜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਆਤਮਕ ਪਸਾਰਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੁਆਦ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦਿਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਸਿ੍ਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਪਜ ਸਾਡੀ ਅਕਲ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਉੱਪਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ:-

ਕਈ ਕੋਟਿ ਸਿਧ ਜਤੀ ਜੋਗੀ॥

ਕਈ ਕੋਟਿ ਰਾਜੇ ਰਸ ਭੋਗੀ॥

ਕਈ ਕੋਟਿ ਪੱਖੀ ਸਰਪ ਉਪਾਏ॥
 ਕਈ ਕੋਟਿ ਪਾਥਰ ਬਿਰਖ ਨਿਪਜਾਏ॥
 ਕਈ ਕੋਟਿ ਪਵਣ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰ॥
 ਕਈ ਕੋਟਿ ਦੇਸ ਭੂ ਮੰਡਲ॥
 ਕਈ ਸਸੀਅਰ ਸੂਰ ਨਖੁੜ੍ਹ॥
 ਕਈ ਕੋਟਿ ਦੇਵ ਦਾਨਵ ਇੰਦ੍ਰ ਸਿਰਿ ਛੁੜ੍ਹ॥
 ਸਗਲ ਸਮਗ੍ਰੀ ਅਪਨੈ ਸੂਤਿ ਧਾਰੈ॥
 ਨਾਨਕ ਜਿਸੁ ਜਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਸੁ ਤਿਸੁ ਨਿਸਤਾਰੈ॥²⁹

ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀ ਝਲਕ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ‘ਸਾਧ ਜਨਾ ਕੀ ਅਚਰਜ ਕਥਾ’ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਸਮਾਦ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ:-

ਤੂ ਠਾਕੁਰੁ ਤੁਮ ਪਹਿ ਅਰਦਾਸਿ॥
 ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਸਭੁ ਤੇਰੀ ਰਾਸਿ॥
 ਤੁਮ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੇਰੇ॥
 ਤੁਮਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਮਹਿ ਸੂਖ ਘਨੇਰੇ॥³⁰

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਿੰਬ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਰੁਝਾਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਰਪਣ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਕਸ ਦਿੱਖ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਧੁਰ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਾ ਰੰਕ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਹੋਈ ਹੈ:-

ਬਿਨੁ ਸਿਮਰਨ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਬ੍ਰਿਥਾ ਬਿਹਾਇ॥

ਮੇਘ ਬਿਨਾ ਜਿਉ ਖੇਤੀ ਜਾਇ॥

ਗੋਬਿਦ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਬ੍ਰਿਥੇ ਸਭ ਕਾਮ॥

ਜਿਉ ਕਿਰਪਨ ਕੇ ਨਿਰਾਰਥ ਦਾਮ॥³¹

ਸੰਤਨ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਕਾਗ ਜਿਉ ਲਵੈ॥

ਸੰਤਨ ਕੈ ਦੂਖਨਿ ਸਰਪ ਜੋਨਿ ਪਾਇ॥³²

ਸੰਤ ਕਾ ਦੋਖੀ ਅੰਤਰ ਤੇ ਥੋਥਾ॥

ਜਿਉ ਸਾਸ ਬਿਨਾ ਮਿਰਤਕ ਕੀ ਲੋਥਾ॥³³

ਸੰਤ ਕਾ ਦੋਖੀ ਇਉ ਬਿਲਲਾਇ॥

ਜਿਉ ਜਲ ਬਿਹੂਨ ਮਛਲੀ ਤੜਫੜਾਇ॥³⁴

ਸੰਤ ਕੇ ਦੋਖੀ ਲਈ ਕਾਂ, ਸੱਪ, ਲਾਸ਼, ਮੱਛੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਜਿਵੇਂ, ਥੰਮ, ਬੇੜੀ, ਦੀਵੇ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਲਈ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਉਤਮ ਰਚਨਾ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਆਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੁਕਵੀਂ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਕਰਕੇ ਅਤਿ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ ਉਪਮਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:-

ਬਿਨ ਸਿਮਰਨ ਦਿਨੁ ਰੈਨਿ ਬ੍ਰਿਥਾ ਬਿਹਾਇ॥

ਮੇਘ ਬਿਨਾ ਜਿਉ ਖੇਤੀ ਜਾਇ॥

ਗੋਬਿਦ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਬ੍ਰਿਥੇ ਸਭ ਕਾਮ॥

ਜਿਉ ਕਿਰਪਨ ਕੇ ਨਿਰਾਰਥ ਦਾਮ॥³⁵

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 15ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਾ ਠੱਟ ਜਿਹਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਉਪਮਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ:-

ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਥੰਮਨੁ॥

ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮਨੁ॥

ਜਿਉ ਪਾਖਾਣੁ ਨਾਵ ਚੜਿ ਤਰੈ॥

ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਗਤੁ ਨਿਸਤਰੈ॥

ਜਿਉ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸੁ॥
 ਗੁਰ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਮਨਿ ਹੋਇ ਬਿਗਾਸੁ॥
 ਜਿਉ ਮਹਾ ਉਦਿਆਨ ਮਹਿ ਮਾਰਗੁ ਪਾਵੈ॥
 ਤਿਉ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਮਿਲਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੈ॥
 ਤਿਨ ਸੰਤਨ ਕੀ ਬਾਛਉ ਧੂਰਿ॥
 ਨਾਨਕ ਕੀ ਹਰਿ ਲੋਚਾ ਪੂਰਿ॥³⁶

ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਚੌਪਈ ਜਾਂ ਮਸਨਵੀਂ ਵਾਂਗ ਹਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਪੂਰਨ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ। ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਲੈਅ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਗੀਤਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾ ਕੇ ਉਪਜਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰੋਚਕਤਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਇਸੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂਗ ਇਹ ਹਨ:-

ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਸਿਮਰਨਿ-----

ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮ-----

ਮਿਥਿਆ-----

ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ-----

ਸਾਧ ਕੈ ਸੰਗ-----

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ-----

ਕਈ ਕੋਟਿ-----

ਜਬ ਲਗ-----

ਸੰਤ ਕੈ ਦੁਖਨ-----

ਸੰਤ ਕਾ ਨਿੰਦਕ-----

ਸੰਤ ਕਾ ਦੋਖੀ-----

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ-----

ਸੋ ਕਿਉ ਬਿਸਰੈ--

ਜਬ--

ਤਬ---

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਗਿਣੀਆਂ ਮਿਥੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਨੇਤਰਹੀਣ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਬੋਲਾ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਗੂੰਗਾ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਪਰ ਜੇ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਕਾਵਿ ਰਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸਹਿਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ੇ-ਸੱਮਗਰੀ ਪੱਖੋ, ਵਿਚਾਰ-ਉੱਚਤਾ ਪੱਖੋ, ਸਰੋਦੀ ਅੰਸ਼, ਸਰਲਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀਰਘਤਾ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸ਼ਲਤਾ ਪੱਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਵੰਨਗੀ ਹੈ।

(ਅ) ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ

‘ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ’ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਤਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੂਤਰ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਹਨ:-

ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ॥

ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸ੍ਰਾਮ॥ਰਹਾਉ॥³⁷

‘ਰਹਾਉ’ ਦੀਆਂ ਇਹ ਤੁਕਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਦੱਸ ਕੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਸੁਝਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਤ ਆਸ਼ੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦਾ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਸੇਧ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਆਨੰਦ ਦਾ ਸਮਭਾਵੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਖਮਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਜੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਮਨੀ ਭਾਵ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਨ ਦੇ ਸੁਖ ਦਾ ਵੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਸੁਖ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਧਰਮ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਸ ਧਰਮ ਕਰਮ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨ ਨਾੜੀ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਚੇਰੀ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਆਨੰਦ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਾਮ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਬੜੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਨ ਲਈ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੈਆਤਮਕਤਾ, ਮਧੁਰਤਾ, ਸੰਗੀਤਾਮਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਮਧੁਰ ਰਸ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਵੀ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਗਰਭਿ ਨ ਬਸੈ॥

ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੁਖੁ ਜਮੁ ਨਸੈ॥

ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਕਾਲੁ ਪਰਹਰੈ॥

ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੁਸਮਨੁ ਟਰੈ॥³⁸

ਸਾਧ ਕੀ ਸੋਭਾ ਕਾ ਨਾਹੀ ਅੰਤ॥

ਸਾਧ ਕੀ ਸੋਭਾ ਸਦਾ ਬੇਅੰਤ॥

ਸਾਧ ਕੀ ਸੋਭਾ ਉਚ ਤੇ ਉਚੀ॥

ਸਾਧ ਕੀ ਸੋਭਾ ਮੂਚ ਤੇ ਮੂਚੀ॥³⁹

ਕਈ ਕੋਟਿ ਭਏ ਅਭਿਮਾਨੀ॥

ਕਈ ਕੋਟਿ ਅੰਧ ਅਗਿਆਨੀ॥

ਕਈ ਕੋਟਿ ਕਿਰਪਨ ਕਠੋਰ॥

ਕਈ ਕੋਟਿ ਅਭਿਗ ਆਤਮ ਨਿਕੋਰ॥⁴⁰

ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਬਖੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਢੰਗ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਦਾ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਸੂਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮਤਾ ਵੱਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਧਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਘੱਟ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਰੰਤਰ ਸੂਖਮਤਾ ਵੱਲ ਵੱਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਰਹੱਸਮਈ ਸੂਖਮਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਕੀਓ ਸਗਲ ਅਕਾਰਾ॥

ਹਰਿ ਸਿਮਰਨ ਮਹਿ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰਾ॥⁴¹

ਸੂਖਮਨੀ ਵਿਚ ਲਏ ਗਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਅਗਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਵਰਣਨ ਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਵਧੇਰੇ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ 18ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਿਖ ਕੀ ਕਰੈ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ॥

ਸੇਵਕ ਕਉ ਗੁਰੁ ਸਦਾ ਦਇਆਲ॥

ਸਿਖ ਕੀ ਗੁਰੁ ਦੁਰਮਤਿ ਮਲੁ ਹਿਰੇ॥

ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਉਚਰੈ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਿਖ ਕੇ ਬੰਧਨ ਕਾਟੈ॥

ਗੁਰ ਕਾ ਸਿਖੁ ਬਿਕਾਰ ਤੇ ਹਾਟੈ॥⁴²

ਸੂਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦੱਸਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਜਮਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਕਿਵੇਂ ਬਿਤਾਇਆ ਜਾਏ? ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਨਾਲ ਬੜੇ ਹੀ ਸੰਜਮਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆਦਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਸਦ ਜਾਗਤ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਹੰਬੁਧਿ ਤਿਆਗਤ॥⁴³

ਅਗਲੀ ਜੁਗਤ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸੱਚ, ਹੁਕਮ, ਨਾਮ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚਲਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਰਣਨ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 17ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ:-

ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ॥

ਹੈ ਭਿ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭਿ ਸਚੁ॥⁴⁴

ਇਸੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਸੱਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਖਾ ਫੈਲਾਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਚਰਨ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪਰਸਨਹਾਰ॥

ਪੂਜਾ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸੇਵਦਾਰ॥

ਦਰਸਨੁ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪੇਖਨਹਾਰ॥

ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਸਤਿ ਧਿਆਵਨਹਾਰ॥

ਆਪਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਭ ਧਾਰੀ॥

ਆਪੇ ਗੁਣ ਆਪੇ ਗੁਣਕਾਰੀ॥

ਸਬਦੁ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਬਕਤਾ॥

ਸੁਰਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਜਸੁ ਸੁਨਤਾ॥

ਬੁਝਨਹਾਰ ਕਉ ਸਤਿ ਸਭ ਹੋਇ॥

ਨਾਨਕ ਸਤਿ ਸਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਇ॥⁴⁵

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਣ ਸੱਚ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਣਤਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਤਾ ਹੀ ਕੇਵਲ ਅਠਾਦੀ ਹੈ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ, ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਇਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਅਗਮ ਹੈ, ਅਗੋਚਰ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਤਿਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਜੁਗਤ ਦਾ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੋਣ, ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਹੋਣ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਦਵੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਾਪ-ਪੁੰਨ, ਵੈਰ-ਬਿਰੋਧ; ਹਰਖ ਸੋਗ, ਮੋਹ-ਭਰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕੇਵਲ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਬਰਕਰਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਜੀਅ ਜੰਤ ਕੇ ਠਾਕੁਰਾ ਆਪੇ ਵਰਤਣਹਾਰ॥

ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਪਸਰਿਆ ਦੂਜਾ ਕਹ ਦ੍ਰਿਸਟਾਰ॥⁴⁶

ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ॥

ਹੈ ਭਿ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭਿ ਸਚੁ॥⁴⁷

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਅਰਥਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸ਼ੀਲ, ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਅਤੇ ਝੂਠ ਹੈ, ਇਸ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਈਏ, ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਿਚ ਖੁੱਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੈ:-

ਗੁਰ ਕੀ ਮਤਿ ਤੂੰ ਲੇਹਿ ਇਆਨੇ॥

ਭਗਤਿ ਬਿਨਾ ਬਹੁ ਡੂਬੇ ਸਿਆਨੇ॥

ਹਰਿ ਕੀ ਭਗਤਿ ਕਰਹੁ ਮਨ ਮੀਤ॥

ਨਿਰਮਲ ਹੋਇ ਤੁਮਾਰੋ ਚੀਤ॥

ਚਰਨ ਕਮਲ ਰਾਖਹੁ ਮਨ ਮਾਹਿ॥

ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਿਲਬਿਖ ਜਾਹਿ॥⁴⁸

ਅਰਥਾਤ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਇਸ ਦਾਤ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤੋਖ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਅਰਥਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:-

ਧਨ ਭੂਮਿ ਕਾ ਜੋ ਕਰੈ ਗੁਮਾਨੁ॥
 ਸੋ ਮੂਰਖੁ ਅੰਧਾ ਅਗਿਆਨੁ॥
 ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਜਿਸ ਕੈ ਹਿਰਦੈ ਗਰੀਬੀ ਬਸਾਵੈ॥
 ਨਾਨਕ ਈਹਾ ਮੁਕਤੁ ਆਗੈ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ॥⁴⁹
 ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਕੈ ਗਰੀਬੀ ਸਮਾਹਾ॥
 ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਮਾਹਾ॥⁵⁰

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਖੂਬੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਝੂਠ ਅਤੇ ਮਿਥਿਆ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿਤਰਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਝੂਠ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਜ਼ਬਾਨ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲਾ, ਦੂਜਾ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ:-

ਮਿਥਿਆ ਨਾਹੀ ਰਸਨਾ ਪਰਸ॥
 ਮਨ ਮਹਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਿਰੰਜਨ ਦਰਸ॥⁵¹
 ਸੰਤ ਕਾ ਦੋਖੀ ਧਰਮ ਤੇ ਰਹਤ॥
 ਸੰਤ ਕਾ ਦੋਖੀ ਸਦ ਮਿਥਿਆ ਕਹਤ॥⁵²
 ਬੈਰ ਬਿਰੋਧਿ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮੋਹ॥
 ਝੂਠ ਬਿਕਾਰ ਮਹਾ ਲੋਭ ਧ੍ਰੋਹ॥⁵³
 ਅਸੁ ਹਸਤੀ ਰਥ ਅਸਵਾਰੀ॥
 ਝੂਠਾ ਡੰਫੁ ਝੂਠੁ ਪਾਸਾਰੀ॥⁵⁴
 ਰਤਨੁ ਤਿਆਗਿ ਕਉਡੀ ਸੰਗਿ ਰਚੈ॥
 ਸਾਚਿ ਛੋਡਿ ਝੂਠੁ ਸੰਗਿ ਮਚੈ॥⁵⁵
 ਬਿਨੁ ਬੂਝੇ ਮਿਥਿਆ ਸਭ ਭਏ॥
 ਸਫਲ ਦੇਹ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮ ਲਏ॥⁵⁶

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ, ਸੁੱਖਾਂ, ਮਾਨ-ਅਪਮਾਨ, ਨੇਕੀ-ਬਦੀ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਦਸਿਆ ਹੈ:-

ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਕਰਨੈ ਜੋਗੁ॥
 ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੋਈ ਹੋਗੁ॥
 ਖਿਨ ਮਹਿ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਨਹਾਰਾ॥
 ਅੰਤੁ ਨਹੀਂ ਕਿਛੁ ਪਾਰਾਵਾਰਾ॥
 ਹੁਕਮੇ ਧਾਰਿ ਅਧਰ ਰਹਾਵੈ॥
 ਹੁਕਮੇ ਉਪਜੈ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਵੈ॥
 ਹੁਕਮੇ ਉਚ ਨੀਚ ਬਿਉਹਾਰ॥
 ਹੁਕਮੇ ਅਨਿਕ ਰੰਗ ਪਰਕਾਰ॥
 ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਅਪਨੀ ਵਡਿਆਈ॥
 ਨਾਨਕ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ॥⁵⁷

ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹਰ ਥਾਂ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰਬੱਗਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਲਪੱਗਤਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਨ ਭਾਉਂਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। 12ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖੋ ਕਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਤੂੰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੁੱਖ ਪਾਵੇਗਾ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਹਉਮੈ ਹੀ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਝਾਕੀ ਜਿਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਜਬ ਲਗੁ ਜਾਨੈ ਮੁਝ ਤੇ ਕਛੁ ਹੋਇ॥
 ਤਬ ਇਸ ਕਉ ਸੁਖੁ ਨਾਹੀ ਕੋਇ॥
 ਜਬ ਇਹ ਜਾਨੈ ਮੈਂ ਕਿਛੁ ਕਰਤਾ॥
 ਤਬੁ ਲਗੁ ਗਰਭ ਜੋਨਿ ਮਹਿ ਫਿਰਤਾ॥⁵⁸
 ਜਿਸਕੇ ਅੰਤਰਿ ਰਾਜ ਅਭਿਮਾਨੁ॥
 ਸੋ ਨਰਕਪਾਤੀ ਹੋਵਤ ਸੁਆਨੁ॥
 ਜੋ ਜਾਨੈ ਮੈ ਜੋਬਨਵੰਤ॥
 ਸੋ ਹੋਵਤ ਬਿਸਟਾ ਕਾ ਜੰਤ॥⁵⁹
 ਧਨਵੰਤਾ ਹੋਇ ਕਰਿ ਗਰਬਾਵੈ॥
 ਤ੍ਰਿਣ ਸਮਾਨਿ ਕਛੁ ਸੰਗਿ ਨ ਜਾਵੈ॥
 ਬਹੁ ਲਸਕਰ ਮਾਨੁਖ ਉਪਰਿ ਕਰੇ ਆਸ॥

ਪਲ ਭੀਤਰਿ ਤਾ ਕਾ ਹੋਇ ਬਿਨਾਸ॥

ਸਭ ਤੇ ਆਪ ਜਾਨੈ ਬਲਵੰਤ॥

ਖਿਨ ਮਹਿ ਹੋਇ ਜਾਇ ਭਸਮੰਤੁ॥⁶⁰

ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸੁੱਖ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਕਰਾਰ ਦੁਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਮ ਜਪਣ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਖੋਮ ਕੁਸਲ ਸਹਜ ਆਨੰਦ॥

ਸਾਧਸੰਗਿ ਭਜੁ ਪਰਮਾਨੰਦ॥⁶¹

ਸਫਲ ਜੀਵਨੁ ਸਫਲੁ ਤਾ ਕਾ ਸੰਗੁ॥

ਜਾ ਕੈ ਮਨਿ ਲਾਗਾ ਹਰਿ ਰੰਗਿ॥

ਜੈ ਜੈ ਸਬਦੁ ਅਨਾਹਦੁ ਵਾਜੈ॥

ਸੁਨਿ ਸੁਨਿ ਅਨਦ ਕਰੈ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਜੈ॥

ਪ੍ਰਗਟੇ ਗੁਪਾਲ ਮਹਾਂਤ ਕੈ ਮਾਥੈ॥

ਨਾਨਕ ਉਧਰੇ ਤਿਨ ਕੈ ਸਾਥੇ॥⁶²

ਦੂਜੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਧਨਵੰਤੇ॥

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਪਤਿਵੰਤੇ॥

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਜਨ ਪਰਵਾਨੁ॥

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਧਾਨ॥

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸਿ ਬੇਮੁਹਤਾਜੈ॥

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸਿ ਸਰਬ ਕੇ ਰਾਜੈ॥

ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਸਿਮਰਹਿ ਸੇ ਸੁਖਵਾਸੀ॥⁶³

ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹਵੇ ਉਵੇਂ ਹੀ ਨਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਆਪਸ ਕਉ ਕਰਮਵੰਤ ਕਹਾਵੈ॥

ਜਨਮਿ ਮਰੈ ਬਹੁ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਵੈ॥⁶⁴

ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ ਤਾ ਪਾਥਰ ਤਰਾਵੈ॥

ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ ਬਿਨੁ ਸਾਸ ਤੇ ਰਾਖੈ॥⁶⁵

ਅਰਥਾਤ ਉਸਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋ ਬਿਨਾ ਤਾਂ ਪੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀ ਹਿੱਲਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਬੇਕਾਰ ਵਿਚ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਚੱਕਰਾ ਵਿਚ ਖੁੱਭਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ:-

ਜਬ ਲਗੁ ਮੋਹ ਮਗਨ ਸੰਗਿ ਮਾਇ॥

ਤਬ ਲਗੁ ਧਰਮ ਰਾਇ ਦੇਇ ਸਜਾਇ॥⁶⁶

ਬਹੁਤ ਧਨ ਕਮਾ ਕੇ, ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁੱਖ ਸੁਵਿਧਾ ਮਾਣਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਸੁਖਮਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵਧੀਆ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਤਨੇ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਕੌੜੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਜੁਅਰਤ ਸਿਰਫ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਜਿਸ ਜੁਗਤੀ ਪੂਰਵਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਪਾਠਕ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਗ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਸੰਗਿ ਨ ਚਾਲਸਿ ਤੇਰੈ ਧਨਾ॥

ਤੂੰ ਕਿਆ ਲਪਟਾਵਹਿ ਮੂਰਖ ਮਨਾ॥

ਸੁਤ ਮੀਤ ਕੁਟੰਬ ਅਰੁ ਬਨਿਤਾ॥

ਇਨ ਤੇ ਕਹਹੁ ਤੁਮ ਕਵਨ ਸਨਾਥਾ॥

ਰਾਜ ਰੰਗ ਮਾਇਆ ਬਿਸਥਾਰ॥

ਇਨ ਤੇ ਕਹਹੁ ਕਵਨ ਛੁਟਕਾਰ॥

ਅਸੁ ਹਸਤੀ ਰਥ ਅਸਵਾਰੀ॥

ਝੁਠਾ ਡੰਫੁ ਝੁਠੁ ਪਾਸਾਰੀ॥⁶⁷

ਧਨ ਭੂਮਿ ਕਾ ਜੋ ਕਰੇ ਗੁਮਾਨੁ॥

ਸੋ ਮੂਰਖੁ ਅੰਧਾ ਅਗਿਆਨੁ॥

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਜਿਸ ਕੈ ਹਿਰਦੈ ਗਰੀਬੀ ਬਸਾਵੈ॥

ਨਾਨਕ ਈਹਾ ਮੁਕਤੁ ਆਗੈ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ॥⁶⁸

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਗਰੀਬੀ ਸਮਾਹਾ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਮਾਹਾ॥⁶⁹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੈਆਤਮਕਤਾ, ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਸੰਗੀਤਾਮਿਕਤਾ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆ ਸੁਣਦਿਆ ਅਜਿਹੀ ਲਿਵ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕਾ ਸੁਨਿ ਉਪਦੇਸੁ॥

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਕਟਿ ਕਰਿ ਪੇਖੁ॥

ਸਾਸਿ ਸਾਸਿ ਸਿਮਰਹੁ ਗੋਬਿੰਦ॥

ਮਨ ਅੰਤਰ ਕੀ ਉਤਰੈ ਚਿੰਦ॥⁷⁰

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਵਿਧਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜੀਆਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਅਗਲੀ ਤੁਕ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ:-

ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਹਿ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮੁ॥

ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ॥

ਸਗਲ ਕ੍ਰਿਆ ਮਹਿ ਉਤਮ ਕਿਰਿਆ॥

ਸਾਧਸੰਗਿ ਦੁਰਮਤਿ ਮਲੁ ਹਿਰਿਆ॥

ਸਗਲ ਉਦਮ ਮਹਿ ਉਦਮੁ ਭਲਾ॥

ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਜੀਅ ਸਦ॥⁷¹

ਇਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤ੍ਰੀਆਂ ਵੀ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਜੋ ਕੋ ਮਾਗੈ॥

ਸਾਧ ਜਨਾ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਾਗੈ॥

ਜੇ ਕੋ ਆਪੁਨਾ ਦੂਖੁ ਮਿਟਾਵੈ॥

ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਸਦ ਗਾਵੈ॥

ਜੇ ਕੇ ਆਪੁਨੀ ਸੋਭਾ ਲੋਚੈ॥

ਸਾਧਸੰਗਿ ਇਹ ਹਉਮੈ ਛੋਚੈ॥⁷²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜੋ ਹੁਕਮ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਕਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਨਾਮ ਜਪਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹਨਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਦੁਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਫਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਕਟ ਟਾਲਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:-

ਜਿਹ ਮੁਸਕਲ ਹੋਵੈ ਅਤਿ ਭਾਰੀ॥

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਖਿਨ ਮਾਹਿ ਉਧਾਰੀ॥⁷³

ਅਨਿਕ ਬਿਘਨ ਜਹ ਆਇ ਸੰਘਾਰੇ॥

ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਤਤਕਾਲ ਉਧਾਰੈ॥⁷⁴

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਸ਼ਲੋਕ ਲਿਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਲਿਆ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਸ ਪੂਰੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। 24 ਦੇ 24 ਸ਼ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਛਿਪਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿਰਜਣ ਵਾਲੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਇਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

(ੲ) ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨ ਦੇ ਪੈਟਰਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸਾਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਠੱਤੀ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਉਥੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ 24 ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ 24 ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ 24 ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਪਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਪਦੇ ਵਿਚ 10

ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਲੋਕ ਹੈ। ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਰਹਾਓ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਦਰਜ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਲੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ 40 ਹੈ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ 216 ਹੈ। ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ 1920 ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 95 ਪੰਕਤੀਆਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ, 2 ਪੰਕਤੀਆਂ ਰਹਾਓ ਦੀਆਂ ਹੋ ਕੇ ਕੁਲ 2017 ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਜੋ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ। ਸਾਰੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਹਲੂਣਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਰਥਿਕ, ਪਰਮਾਰਥਿਕ, ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਆਤਮਿਕ, ਆਦਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਗਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਆਪ ਇੰਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਰੰਗਤ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਚੀ ਨਿਰੀ ਸੂਚੀ ਨਾ ਹੋਕੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜਜ਼ਬੇ ਭਰਪੂਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਸਾਰੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਤੇਜ਼ ਵਹਾ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲੈਅ ਇਸ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਾਵਿ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ, ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਨਾਮੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੋਨਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਉੜੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਬੱਝਵਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਨਾਮ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਵਾਸਾ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ

ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਅਗੇ ਲੜੀਵਾਰ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਭਾਵ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਲੋਕ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਅਲਗ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਵ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇ:-

ਦੀਨ ਦਰਦ ਦੁਖ ਭੰਜਨਾ
ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾਥ ਅਨਾਥ॥
ਸਰਣਿ ਤੁਮਾਰੀ ਆਇਓ
ਨਾਨਕ ਕੇ ਪ੍ਰਭ ਸਾਥ॥⁷⁵

ਦੂਜੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੱਕ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਬਿਆਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। 6ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਭਿੰਨ ਹੈ। 7ਵੀਂ ਤੇ 8ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਇਕਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪਰਤੂੰ 9ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਛੋਹੇ ਗਏ ਹਨ। 10ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 24ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਣਤਰ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਬੱਝ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜੋ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪਾਠਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਸਗਲ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਕੋ ਰਾਜਾ ਦੁਖੀਆ॥
ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਹੋਇ ਸੁਖੀਆ॥⁷⁶

ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਉਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਖਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਮ ਹੈ। ਚੌਥੀ, ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ 6ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹਰ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜੀਵ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖਿੱਚ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦੀ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 7ਵੀਂ ਤੇ 8ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਿਹਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਮਾਨਵ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਤਮਿਕ ਉਚਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਾਧੂ ਸੰਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 9ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿੱਚ ਬੈਸਨੋ ਪੰਡਤ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਮੰਤਰ 'ਨਾਮ' ਦਾ ਜੋ ਜਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਖੱਤਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੁਦਰ ਆਦਿ ਜਾਤਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 10ਵੀਂ, 11ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਸੀ ਜੀਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਜੀਵ ਉਸਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। 12ਵੀਂ ਤੋਂ 15ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਮਰਨ ਅਭਿਆਸੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਣ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕਿਸੇ ਜੀਵ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਆਸ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਉਹ ਦਿਆਲ ਦਾਤਾ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। 16ਵੀਂ ਤੋਂ 18ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੋਇਆ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ, ਅਮਰ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਹੈ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਦੋਂ ਜੀਵ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਮਾਲ ਧਨ ਇਥੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ

ਹੈ। ਜੀਵ ਦੇ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦਾ ਧਨ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਮਰਨ ਕਰਕੇ ਸੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਦਾਤ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਆਪਣੇ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਦਿਆਲ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਸੁਣਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜੀਵ ਉਸਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। 19ਵੀਂ ਤੇ 20ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਰੰਗ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਸਭ ਥਾਂ, ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਸ ਜਿਹਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। 21ਵੀਂ ਅਤੇ 22ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਉੱਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਹੋਣਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 23ਵੀਂ ਅਤੇ 24ਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਭ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਨਾਲ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ, ਲੋਕ ਸੁਖੀਏ ਪਰਲੋਕ ਸੁਹੇਲੇ, ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਖਜਾਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰਤੂੰ ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦਇਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਥਾਂ ਸ਼ੋਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ, ਸਦੀਵਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸਰਬੱਗਤਾ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਅਲਗ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਝਕੜੋਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਬਣ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹੀ ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਛਾਬੇ ਵਿਚ ਤੋਲਣ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਕੁਆਰੀ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਦੇ

ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਜੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਮਾਂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵੀ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਚੇ ਦਰਜਿਆ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਧੇਰੇ ਤਿੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾ ਨੂੰ ਇੰਜ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ:-

ਜੋ ਜਾਨੈ ਤਿਸੁ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਹੋਇ॥
ਆਪਿ ਮਿਲਾਇ ਲਏ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਇ॥
ਓਹ ਧਨਵੰਤੁ ਕੁਲਵੰਤੁ ਪਤਿਵੰਤੁ॥
ਜੀਵਨੁ ਮੁਕਤਿ ਜਿਸੁ ਰਿਦੈ ਭਗਵੰਤੁ॥⁷⁷

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਣਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਿਰਫ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਦਇਆ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਤਨਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਪੈਂਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤਿ ਡੂੰਘਾ ਹੈ। ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸਫਲ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ:-

ਕਰਤੂਤਿ ਪਸੂ ਕੀ ਮਾਨਸ ਜਾਤਿ॥
ਲੋਕ ਪਚਾਰਾ ਕਰੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ॥
ਬਾਹਰਿ ਭੇਖਿ ਅੰਤਰਿ ਮਲੁ ਮਾਇਆ॥
ਛਪਸਿ ਨਾਹਿ ਕਛੁ ਕਰੈ ਛਪਾਇਆ॥
ਬਾਹਰਿ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਇਸਨਾਨ॥
ਅੰਤਰਿ ਬਿਆਪੈ ਲੋਭ ਸੁਆਨੁ॥
ਅੰਤਰਿ ਅਗਨਿ ਬਾਹਰਿ ਤਨੁ ਸੁਆਹੁ॥
ਗਲ ਪਾਥਰ ਕੈਸੇ ਤਰੈ ਅਥਾਹ॥
ਜਾ ਕੈ ਅੰਤਰਿ ਬਸੈ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਿ॥
ਨਾਨਕ ਤੇ ਜਨ ਸਹਿਜ ਸਮਾਤਿ॥⁷⁸

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਚੌਪਈ ਜਾਂ ਮਸਨਵੀ ਵਾਂਗ ਹਰ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਪੂਰਨ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਜਹ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਮੀਤ ਨ ਭਾਈ॥

ਮਨ ਊਹਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੈ ਸੰਗਿ ਸਹਾਈ॥⁷⁹

ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਸੰਗੀਤਕਤਾ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾ ਦੇ ਨਾਲ ਉਪਜੀ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਹੈ:-

ਭਲਾ ਭਲਾ ਭਲਾ ਤੇਰਾ ਰੂਪ॥

ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਅਪਾਰ ਅਨੂਪ॥

ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਮਲ ਤੇਰੀ ਬਾਣੀ॥

ਘਟਿ ਘਟਿ ਸੁਨੀ ਸੁਵਨ ਬਖੁਾਣੀ॥

ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪਵਿਤ੍ਰ ਪੁਨੀਤ॥

ਨਾਮੁ ਜਪੈ ਨਾਨਕ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ॥⁸⁰

ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਬੋਲੀ ਦੁਆਰਾ ਡੂੰਘੇ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਚੀ ਗਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਤਮਾਨੰਦ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਵਡਿਆਈ ਮੰਨੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਇਕਾਗਰ ਪਾਠ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਾਨੰਦ ਦਾ ਕੁਝ ਅੰਸ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਕਰਨੈ ਜੋਗ॥

ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੋਈ ਹੋਗੁ॥

ਖਿਨ ਮਹਿ ਥਾਪਿ ਉਥਾਪਨਹਾਰਾ॥

ਅੰਤ ਨਹੀ ਕਿਛੁ ਪਾਰਾਵਾਰਾ॥

ਹੁਕਮੇ ਧਾਰਿ ਅਧਰ ਰਹਾਵੈ॥

ਹੁਕਮੇ ਉਪਜੈ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਵੈ॥

ਹੁਕਮੇ ਉਚ ਨੀਚ ਬਿਉਹਾਰ॥

ਹੁਕਮੇ ਅਨਿਕ ਰੰਗ ਪਰਕਾਰ॥

ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ਅਪੁਨੀ ਵਡਿਆਈ॥

ਨਾਨਕ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ॥⁸¹

ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਸ ਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਵਾਏ ਇਕ ਹੁਕਮ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਰ ਗੱਲ ਪਾਠਕ ਤੱਕ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਬੜੀ ਸਾਦ ਮੁਰਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਿਆ ਅਜਿਹੇ ਸਰੂਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਗੱਲ ਦੇ ਅਰਥ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਕੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਉਸਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਸਮਦਰਸੀ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਬਰਸੀ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬੰਧਨ ਤੇ ਮੁਕਤਾ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਜੁਗਤਾ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਭੋਜਨੁ ਗਿਆਨ॥

ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਬ੍ਰਹਮ ਧਿਆਨੁ॥⁸²

ਇਹ ਅਰਥ ਭਾਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਦੀ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਹਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅਰਥ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂ ਜਾਂਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ

ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੰਨੀ ਸਾਦੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਉਸਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

ਦਸ ਬਸਤੂ ਲੇ ਪਾਛੈ ਪਾਵੈ॥
 ਏਕ ਬਸਤੁ ਕਾਰਨਿ ਬਿਖੋਟਿ ਗਵਾਵੈ॥
 ਏਕ ਭੀ ਨ ਦੇਇ ਦਸ ਭੀ ਹਿਰਿ ਲੇਇ॥
 ਤਉ ਮੂੜਾ ਕਹੁ ਕਹਾ ਕਰੇਇ॥
 ਜਿਸੁ ਠਾਕੁਰ ਸਿਉ ਨਾਹੀ ਚਾਰਾ॥
 ਤਾ ਕਉ ਕੀਜੈ ਸਦ ਨਮਸਕਾਰਾ॥⁸³

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਅੰਗ ਖੇਮ, ਸਾਂਤਿ, ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ, ਬੁਧੀ, ਗਿਆਨ, ਵਿਦਿਆ, ਤਪ, ਜੋਗ, ਧਿਆਨ, ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਚਤੁਰਾਈ, ਸੂਝ ਆਦਿ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰਸ, ਰੰਗ, ਵਿਸਮਾਦ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੁਖਮਨੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੈ:-

ਜਿਸੁ ਮਨਿ ਬਸੈ ਸੁਨੈ ਲਾਇ ਪ੍ਰੀਤਿ॥
 ਤਿਸੁ ਜਨ ਆਵੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਚੀਤਿ॥
 ਜਨਮ ਮਰਨ ਤਾਕਾ ਦੂਖੁ ਨਿਵਾਰੈ॥
 ਦੁਲਭ ਦੇਹ ਤਤਕਾਲ ਉਧਾਰੈ॥
 ਨਿਰਮਲ ਸੋਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਾ ਕੀ ਬਾਨੀ॥
 ਏਕੁ ਨਾਮੁ ਮਨ ਮਾਹਿ ਸਮਾਨੀ॥
 ਦੂਖ ਰੋਗ ਬਿਨਸੇ ਭੈ ਭਰਮ॥
 ਸਾਧ ਨਾਮ ਨਿਰਮਲ ਤਾ ਕੇ ਕਰਮ॥
 ਸਭ ਤੇ ਊਚ ਤਾ ਕੀ ਸੋਭਾ ਬਾਨੀ॥
 ਨਾਨਕ ਇਹ ਗੁਣਿ ਨਾਮ ਸੁਖਮਨੀ॥⁸⁴

ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਸੱਚ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਕਿ

ਸੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਣਤਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਤਨੀ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਪਾਠਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰੌਅ ਵਿੱਚ ਵਹਿੰਦਾ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ ਕਿ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਰਚਨਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੰਨ ਲਿਆ। ਸੋ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਇੱਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ।

(ਸ) ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ' ਬਿਲਕੁਲ ਇਕ ਨਵੀਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਯੋਗ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੁਖਮਨਾ ਇਕ ਨਾੜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ 'ਸੁਖਮਨਿ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸੁਖਮਨਾ' ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾੜੀ ਹੈ। ਮੇਰੂਦੰਡ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਨਾੜੀਆਂ ਹਨ- ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਤੇ ਸੁਖਮਨਾ, ਇੜਾ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਹੈ ਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਜਦ ਖੱਬੀ ਨਸ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੜਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਸੱਜੀ ਨਸ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੰਗਲਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਜੋ ਨਾੜੀ ਸੁਤੀ ਪਈ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਸੁਖਮਨਾ, ਇਸ ਸੁਖਮਨਾ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ 'ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ' ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਨਾੜੀ ਯੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੜਾ ਪਿੰਗਲਾ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਵਾਸ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਚਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਮਿਟ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਯੋਗ ਮਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਜਿਸਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕਈ ਥਾਂ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਪਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹਾ ਹਵਾਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

ਇੜਾ ਪਿੰਗਲਾ ਅਉਰ ਸੁਖਮਨਾ ਤੀਨਿ ਬਸਹਿ ਇਕ ਠਾਈ॥

ਬੋਣੀ ਸੰਗਮ ਤਹ ਪਿਰਾਗ ਮਨੁ ਮਜਨੁ ਕਰੇ ਤਿਥਾਈ॥⁸⁵

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਮੰਨਿਆਂ ਗਿਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਥਾ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਬਾਕਾਇਦਾ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦੀ ਗੁੱਥੀ ਸੁਲਝਾਉਣ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾ ਕੇ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਰਾਂ, ਜੰਜਾਲਾਂ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਾ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਪਰਮ ਧਾਮ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਵਰਤੀ ਬੌਧਿਕ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਸੁਭਾਵਕ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਰਸਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉੱਪਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਬਝਦਾ ਸਗੋਂ ਕੋਈ ਉਚੇਰਾ ਆਦਰਸ਼ ਵੀ ਇਹ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਜੱਪਣ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਹੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨੇਕ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਹਾਇਤ ਹੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੌਖੀ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਜਿਸ ਸੂਝ ਬੂਝ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਭਾਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਹ ਮਈ ਵੇਗ ਉਮਲ ਰਹੇ ਚਸ਼ਮੇ ਵਰਗਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਠਾਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ, ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਉਸਦੀ ਕਾਵਿ ਸੰਰਚਨਾ ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ

ਸਮੂਰਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾਕਾਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋ ਨਿਬੜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕ੍ਰਿਤ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਡੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਆਵਸ਼ਕ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਜਗਤ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਾਵਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਸੰਯੋਜਿਤ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ ਆਦਿ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧੂਰੇਪਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਖਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਰਸਦਾਇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਭਾਰੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਕੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਖੋ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਲਾਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉੱਚੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਹਰਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਛਬਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਰਸੀਲਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚਮਕ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦਾ ਗੌਰਵ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜੋ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਅਨੋਖਾ ਸੰਗਮ ਹੈ ਜੋ ਅਨੰਤ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਵਿਚ੍ਰਿਤਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨੇਮਾਵਲੀ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਗੁਨ ਗਾਵਤ ਤੇਰੀ ਉਤਰਸਿ ਮੈਲੁ॥

ਬਿਨਸਿ ਜਾਇ ਹਉਮੈ ਬਿਖੁ ਫੈਲਿ॥

ਹੋਹਿ ਅਚਿੰਤੁ ਬਸੈ ਸੁਖ ਨਾਲਿ॥
 ਸਾਸਿ ਗ੍ਰਾਸਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ॥
 ਛਾਡਿ ਸਿਆਨਪ ਸਗਲੀ ਮਨਾ॥
 ਸਾਧਸੰਗਿ ਪਾਵਹਿ ਸਚੁ ਧਨਾ॥⁸⁶

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਵੇਦਾਂਤ ਵਾਂਗ ਇੱਕਲੀ, ਨੀਰਸ ਅਤੇ ਅਕਰਮਕ ਅਦਵੈਤ, ਸੁੰਨੀ ਸੁੰਨੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ, ਇਕਲਵਾਂਝੇ ਹੋ ਕੇ, ਬੈਠਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਸਾਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਜੂਝਣ ਅਤੇ ਕਰਮਯੋਗੀ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰਨ ਘਾਲ ਘਾਲਣ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸੌਂਦਰਯ ਨੂੰ ਦੂਣ ਸਵਾਇਆ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਟਕਸਾਲੀ, ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ, ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਖੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਲਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸਹਿਜ-ਬੋਧ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਾਹਰਲੇ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਰਬ ਪ੍ਰਿਯ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਵਾਂਗ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਮਾਗ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਘੁੰਤਰਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਬੜੇ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਧਾਰਣੀਕਰਣ ਕਰਕੇ, ਉਪਦੇਸ਼ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਦਾਇਤਾਂ ਬੋਝਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਅਤਿ ਦੀਆਂ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਉਹਨਾਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਥੰਮਨੁ॥
 ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਥੰਮਨੁ॥
 ਜਿਉ ਪਾਖਾਣੁ ਨਾਵ ਚੜਿ ਤਰੈ॥
 ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਗਤੁ ਨਿਸਤਰੈ॥⁸⁷
 ਓਹੁ ਧਨਵੰਤੁ ਕੁਲਵੰਤੁ ਪਤਿਵੰਤੁ॥
 ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਜਿਸੁ ਰਿਦੈ ਭਗਵੰਤੁ॥⁸⁸

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭੇਤ ਨੂੰ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਵਾਲੀ ਸਹਜ-ਸੁੰਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਨਉ ਨਿਧਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਨਾਮੁ॥
 ਦੇਹੀ ਮਹਿ ਇਸ ਕਾ ਬਿਸਮਾਮ॥
 ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਅਨਹਤ ਤਹ ਨਾਦ॥
 ਕਹਨੁ ਨ ਜਾਈ ਅਚਰਜ ਬਿਸਮਾਦ॥⁸⁹
 ਸੁਖਮਨੀ ਸੁਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਭਨਾਮੁ॥
 ਭਗਤ ਜਨਾ ਕੈ ਮਨਿ ਬਿਸਮਾਮ॥⁹⁰
 ਨਿਰਮਲ ਸੋਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਾਂ ਕੀ ਬਾਨੀ॥
 ਏਕ ਨਾਮੁ ਮਨ ਮਾਹਿ ਸਮਾਨੀ॥
 ਦੂਖ ਰੋਗ ਬਿਨਸੇ ਭੈ ਭਰਮ॥
 ਸਾਧ ਨਾਮ ਨਿਰਮਲ ਤਾ ਕੇ ਕਰਮ॥
 ਸਭ ਤੇ ਉਚ ਤਾ ਕੀ ਸੋਭਾ ਬਨੀ॥
 ਨਾਨਕ ਇਹ ਗੁਣਿ ਨਾਮ ਸੁਖਮਨੀ॥⁹¹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਸੁਖਮਨੀ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਧਰਮ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸਰਬ ਧਰਮ ਮਾਹਿ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਧਰਮੁ॥
 ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ॥⁹²

ਇਸ ਤੱਤ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣਿ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ ਗਿਆ ਦਸਿਆ ਹੈ:-

ਅਨਿਕ ਬਿਸਥਾਰ ਏਕ ਤੇ ਭਏ॥
 ਏਕੁ ਅਰਾਧਿ ਪਰਾਛੁਤ ਗਏ॥⁹³
 ਨਾਨਾ ਬਿਧਿ ਕੀਨੋ ਬਿਸਥਾਰੁ॥
 ਪ੍ਰਭ ਅਬਿਨਾਸੀ ਏਕੰਕਾਰੁ॥⁹⁴

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਰਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸੁਗਮ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ ਰੋਅ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਮੇਲ ਦੀ ਸੁਖਾਵੀਂ ਜਿਹੀ ਪੱਧਰ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪਰਪੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਜੱਗ ਸਨ:-

ਜੈਸਾ ਸਾ ਤੈਸਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਇਆ॥
 ਆਪਨੇ ਕਾਰਜ ਮਹਿ ਆਪਿ ਸਮਾਇਆ॥
 ਸੋਧਤ ਸੋਧਤ ਸੋਧਤ ਸੀਝਿਆ॥
 ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਤਤੁ ਸਭੁ ਬੁਝਿਆ॥⁹⁵
 ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰੈ ਸੁ ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਰੰਗਿ॥
 ਸਦਾ ਸਦਾ ਬਸੈ ਹਰਿ ਸੰਗਿ॥
 ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਹੋਵੇ ਸੋ ਹੋਇ॥
 ਕਰਣੈਹਾਰ ਪਛਾਣੈ ਸੋਇ॥⁹⁶

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਕ, ਬੌਧਿਕ, ਮਾਨਸਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਤਮਿਕ ਅਪੂਰਣਤਾ ਮਾਨਵੀ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੁੜ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਕਸਕ ਜਿਹੀ ਉਠਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਸਕ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਕ ਭੋਗ ਵੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਕਸਕ ਅਸਹਿ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਤੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਬੜੀ ਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਸਿਮਰਉ ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵਉ॥
 ਕਲਿ ਕਲੇਸ ਤਨ ਮਾਹਿ ਮਿਟਾਵਉ॥⁹⁷

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਾਨੰਦ ਉਪਜਾਉਣ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੇ ਜ਼ਰੇ ਜ਼ਰੇ ਵਿਚੋਂ ਸੁੱਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਇਤਨਾ ਕਾਰਾਗਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਤਨਾ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਪਾਠਕ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਇਕਦਮ ਹਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦਾ ਦਿੱਲ ਇਕ ਦਮ ਹੋਲਾ ਫੁੱਲ ਵਰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲੋਕ ਛੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਨਿਭਾਅ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5 ਅਸ਼ਟਪਦੀ 1 ਰਹਾਉ, ਪੰਨਾ 262
- 2 ਉਹੀ, ਅਸ਼ਟਪਦੀ 19 ਪਉੜੀ 8, ਪੰਨਾ 289
- 3 ਉਹੀ, ਅ.18 ਪ.8, ਪੰਨਾ 287
- 4 ਉਹੀ, ਅ.22 ਸ਼ਲੋਕ, ਪੰਨਾ 292
- 5 ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 435
- 6 ਡਾ: ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਠੂਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ 55-56
- 7 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5 ਅ.1 ਸ਼ਲੋਕ, ਪੰਨਾ 262
- 8 ਉਹੀ, ਅ.6 ਪ.8, ਪੰਨਾ 271
- 9 ਉਹੀ, ਅ.1 ਪ.6, ਪੰਨਾ 263
- 10 ਉਹੀ, ਅ.2 ਪ.3, ਪੰਨਾ 264
- 11 ਉਹੀ, ਅ.3 ਪ.3, ਪੰਨਾ 265
- 12 ਉਹੀ, ਅ.1 ਰਹਾਉ, ਪੰਨਾ 262
- 13 ਉਹੀ, ਅ.4 ਪ.5, ਪੰਨਾ 267
- 14 ਉਹੀ, ਅ.4 ਪ.6, ਪੰਨਾ 267
- 15 ਉਹੀ, ਅ.4 ਪ.6, ਪੰਨਾ 267
- 16 ਉਹੀ, ਅ.2 ਪ.2, ਪੰਨਾ 264
- 17 ਉਹੀ, ਅ.2 ਪ.2, ਪੰਨਾ 264
- 18 ਉਹੀ, ਅ.5 ਪ.2, ਪੰਨਾ 268
- 19 ਉਹੀ, ਅ.14 ਪ.1, ਪੰਨਾ 281
- 20 ਉਹੀ, ਅ.14 ਪ.1, ਪੰਨਾ 281
- 21 ਉਹੀ, ਅ.4 ਪ.5, ਪੰਨਾ 267
- 22 ਉਹੀ,
- 23 ਉਹੀ, ਅ.16 ਪ.3, ਪੰਨਾ 284
- 24 ਉਹੀ, ਅ.5 ਪ.3, ਪੰਨਾ 268
- 25 ਉਹੀ, ਅ.1 ਪ.1, ਪੰਨਾ 262

- 26 ਉਹੀ, ਅ.8 ਪ.1, ਪੰਨਾ 272
- 27 ਉਹੀ, ਅ.18 ਪ.5, ਪੰਨਾ 287
- 28 ਉਹੀ, ਅ.13 ਪ.6, ਪੰਨਾ 280
- 29 ਉਹੀ, ਅ.10 ਪ.3, ਪੰਨਾ 275-276
- 30 ਉਹੀ, ਅ.4 ਪ.8, ਪੰਨਾ 268
- 31 ਉਹੀ, ਅ.5 ਪ.6, ਪੰਨਾ 269
- 32 ਉਹੀ, ਅ.13 ਪ.2, ਪੰਨਾ 279
- 33 ਉਹੀ, ਅ.13 ਪ.5, ਪੰਨਾ 280
- 34 ਉਹੀ, ਅ.13 ਪ.6, ਪੰਨਾ 280
- 35 ਉਹੀ, ਅ.5 ਪ.6, ਪੰਨਾ 269
- 36 ਉਹੀ, ਅ.15 ਪ.3, ਪੰਨਾ 282
- 37 ਉਹੀ, ਅ.1 ਰਹਾਉ, ਪੰਨਾ 262
- 38 ਉਹੀ, ਅ.1 ਪ.2, ਪੰਨਾ 262
- 39 ਉਹੀ, ਅ.7 ਪ.8, ਪੰਨਾ 272
- 40 ਉਹੀ, ਅ.10 ਪ.2, ਪੰਨਾ 275
- 41 ਉਹੀ, ਅ.1 ਪ.8, ਪੰਨਾ 263
- 42 ਉਹੀ, ਅ.18 ਪ.1, ਪੰਨਾ 286
- 43 ਉਹੀ, ਅ.8 ਪ.5, ਪੰਨਾ 273
- 44 ਉਹੀ, ਅ.17 ਸਲੋਕ, ਪੰਨਾ 285
- 45 ਉਹੀ, ਅ.17 ਪ.1, ਪੰਨਾ 285
- 46 ਉਹੀ, ਅ.22 ਸਲੋਕ, ਪੰਨਾ 292
- 47 ਉਹੀ, ਅ.17 ਸਲੋਕ, ਪੰਨਾ 285
- 48 ਉਹੀ, ਅ.19 ਪ.6, ਪੰਨਾ 288-289
- 49 ਉਹੀ, ਅ.12 ਪ.1, ਪੰਨਾ 278
- 50 ਉਹੀ, ਅ.8 ਪ.4, ਪੰਨਾ 273
- 51 ਉਹੀ, ਅ.9 ਪ.1, ਪੰਨਾ 274
- 52 ਉਹੀ, ਅ.13 ਪ.6, ਪੰਨਾ 280

- 53 ਉਹੀ, ਅ.4 ਪ.7, ਪੰਨਾ 267
- 54 ਉਹੀ, ਅ.19 ਪ.5, ਪੰਨਾ 288
- 55 ਉਹੀ, ਅ.4 ਪ.4, ਪੰਨਾ 267
- 56 ਉਹੀ, ਅ.5 ਪ.5, ਪੰਨਾ 269
- 57 ਉਹੀ, ਅ.11 ਪ.1, ਪੰਨਾ 276-277
- 58 ਉਹੀ, ਅ.12 ਪ.4, ਪੰਨਾ 278
- 59 ਉਹੀ, ਅ.12 ਪ.1, ਪੰਨਾ 278
- 60 ਉਹੀ, ਅ.12 ਪ.2, ਪੰਨਾ 278
- 61 ਉਹੀ, ਅ.24 ਪ.2, ਪੰਨਾ 295
- 62 ਉਹੀ, ਅ.24 ਪ.3, ਪੰਨਾ 295
- 63 ਉਹੀ, ਅ.1 ਪ.5, ਪੰਨਾ 263
- 64 ਉਹੀ, ਅ.12 ਪ.1, ਪੰਨਾ 278
- 65 ਉਹੀ, ਅ.11 ਪ.2, ਪੰਨਾ 277
- 66 ਉਹੀ, ਅ.12 ਪ.4, ਪੰਨਾ 278
- 67 ਉਹੀ, ਅ.19 ਪ.5, ਪੰਨਾ 289
- 68 ਉਹੀ, ਅ.12 ਪ.1, ਪੰਨਾ 278
- 69 ਉਹੀ, ਅ.8 ਪ.4, ਪੰਨਾ 273
- 70 ਉਹੀ, ਅ.24 ਪ.1, ਪੰਨਾ 295
- 71 ਉਹੀ, ਅ.3 ਪ.8, ਪੰਨਾ 266
- 72 ਉਹੀ, ਅ.3 ਪ.5, ਪੰਨਾ 266
- 73 ਉਹੀ, ਅ.2 ਪ.1, ਪੰਨਾ 264
- 74 ਉਹੀ, ਅ.2 ਪ.3, ਪੰਨਾ 264
- 75 ਉਹੀ, ਅ.2 ਸਲੋਕ, ਪੰਨਾ 263-264
- 76 ਉਹੀ, ਅ.2 ਪ.2, ਪੰਨਾ 264
- 77 ਉਹੀ, ਅ.23 ਪ.8, ਪੰਨਾ 294
- 78 ਉਹੀ, ਅ.4 ਪ.5, ਪੰਨਾ 267
- 79 ਉਹੀ, ਅ.2 ਪ.1, ਪੰਨਾ 264

- 80 ਉਹੀ, ਅ.12 ਪ.8, ਪੰਨਾ 279
- 81 ਉਹੀ, ਅ.11 ਪ.1, ਪੰਨਾ 276-277
- 82 ਉਹੀ, ਅ.8 ਪ.3, ਪੰਨਾ 272-273
- 83 ਉਹੀ, ਅ.5 ਪ.1, ਪੰਨਾ 268
- 84 ਉਹੀ, ਅ.24 ਪ.8, ਪੰਨਾ 296
- 85 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਬਾਣੀ ਬੋਣੀ ਜੀਉ ਦੀ, ਪੰਨਾ 974
- 86 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮ.5, ਅ.19 ਪ.7, ਪੰਨਾ 289
- 87 ਉਹੀ, ਅ.15 ਪ.3, ਪੰਨਾ 282
- 88 ਉਹੀ, ਅ.23 ਪ.8, ਪੰਨਾ 294
- 89 ਉਹੀ, ਅ.23 ਪ.2, ਪੰਨਾ 293
- 90 ਉਹੀ, ਅ.1 ਪ.1, ਪੰਨਾ 262
- 91 ਉਹੀ, ਅ.24 ਪ.8, ਪੰਨਾ 296
- 92 ਉਹੀ, ਅ.3 ਪ.8, ਪੰਨਾ 266
- 93 ਉਹੀ, ਅ.19 ਪ.8, ਪੰਨਾ 289
- 94 ਉਹੀ, ਅ.16 ਪ.4, ਪੰਨਾ 284
- 95 ਉਹੀ, ਅ.14 ਪ.5, ਪੰਨਾ 281
- 96 ਉਹੀ, ਅ.14 ਪ.8, ਪੰਨਾ 282
- 97 ਉਹੀ, ਅ.1 ਪ.1, ਪੰਨਾ 262

ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਬਾਰਹਮਾਹ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਇਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲ ਰਹੇ ਮੌਸਮ ਨੂੰ ਪਿਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਬਿਰਹਣ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦੂਸਰੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਲੋਕ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪੁੰਗਰੀਆਂ ਹਨ:-

ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਤਰਜ਼ਾਂ ਤੇ ਧੁਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲੋਕ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਮਿਲ ਸਕੇ।¹

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਬਾਰਹਮਾਹ ਉਹ ਪਦ ਜਾਂ ਗੀਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਿਸੇ ਵਿਰਹੀ ਜਾਂ ਵਿਰਹਣੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੋਗ ਹੋਵੇ।²

ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨ ਹੈ:-

ਬਾਰਹਮਾਹ ਲੋਕਗੀਤਾਂ ਦੀ ਉਹ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਿਰਹਣ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸਾਲ ਦੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀਆਂ ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।³

ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਬਾਰਹਮਾਹ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਵਿਯੋਗ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹੋਇਆ ਸੰਯੋਗ ਵਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲੇ 11 ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸੰਯੋਗ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।⁴

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਉਹ ਕਾਵਯ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋਵੇ।⁵

ਸੌ ਬਾਰਹਮਾਹ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੁੱਤ ਵਰਣਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ 12 ਦੇਸੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਗੀਤ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਯੋਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਮਨੋ-ਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੀਤ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ “ਖੱਟ ਰਿਤੂ” ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ‘ਰਿਤੂ ਸੰਹਾਰ’ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਖਟ ਰਿਤੂ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੋ-ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਜੁੱਟ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਚੇਤ ਵਿਸਾਖ-ਬਸੰਤ

ਜੇਠ ਹਾੜ- ਗ੍ਰੀਖਮ

ਸਾਵਣ ਭਾਦੋਂ- ਪਾਵਸ

ਅਸੂ ਕਤੱਕ- ਸਰਦ

ਮਘਰ ਪੋਹ- ਹੇਮੰਤ

ਮਾਘ ਫਗਣ- ਸ਼ਿਸ਼ਰ ⁶

ਸਾਲ ਦੀਆਂ ਛੇ ਰੁੱਤਾਂ ਬਸੰਤ, ਗ੍ਰੀਖਮ, ਬਰਸਾਤ (ਪਾਵਸ), ਸਰਦ, ਹੇਮੰਤ ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਮਗਰੋਂ ਇਹੀ ਗਾਇਨ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਦਿਨ ਗਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੋ ਖਟ ਰਿਤੂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਰਹਮਾਹ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਡਾ: ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਪੈਂਸਰ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'Shepherd's Calander' ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 1576ਈ: ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਬਾਰਹਮਾਹ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਾਵਿ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਤੇ ਬਚਾ ਲਈ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ। ਗੀਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੁਚੇਤਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿਤਾ।⁷

ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਮਾਨਸਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਵਿਸਥਾਰ ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੁੱਤ ਵਰਣਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿਧਰੇ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਖਟ ਰਿਤੂ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ

ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ:-

ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਤ ਪਹਿਲਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਨਯ ਚੰਦ ਸੂਰੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ 1200ਈ: ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।⁸

ਡਾ: ਗਿਆਨ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ:-

ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤਕ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾਉਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਬਿਰਹੋਂ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਨਾਰੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਬਾਨ ਦਿਤੀ।⁹

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਰੂਪ ਜਾਇਸੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪਦਮਾਂਵਤ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਸਉਨ ਸਾਅਦ ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਦਾ ਫ਼ਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਬਾਰਹਮਾਹ (1047-1122) ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ‘ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ’ ਨੂੰ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ, ਅਜੋਕੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਸਿੰਗਾਰ ਕਾਵਿ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮੌਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਆਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਖਾਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਪਦੀ ਹੋਈ, ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਸਮੇਂ ਸਦੀਵੀਂ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਧਨ ਪਿਰ ਦੇ ਰੂਪਕ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

‘ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ’ ਰਚਨਾ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਕਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਸਿਸਟ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ‘ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ’ ਇਸੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦੀ ਅਗਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਬਾਰਹਮਾਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੋ: ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਿਤ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ 100 ਬਾਰਹਮਾਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 212 ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕੇ:-

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਰੇ ਭਰੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਬੂਟਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਵੱਧ ਫੁੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।¹⁰

ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਜੁਗਤੀਆਂ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਆਵਾਗਮਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਬਿਹਬਲ ਵੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ।

ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਅੱਖ ਦੇ 15 ਫੋਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; 15 ਵਿਸਿਆ ਦਾ ਇਕ ਚਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; 30 ਚਸਿਆ ਦਾ ਇਕ ਪਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; 60 ਪਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਘੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਘੜੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; 8 ਪਹਿਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 15 ਥਿਤਾਂ, 7 ਵਾਰ, 12 ਮਹੀਨੇ, 6 ਰੁੱਤਾਂ, ਬੇਅੰਤ ਸਾਲ, ਸਦੀਆ ਤੇ ਯੁੱਗ ਬਣਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।¹¹

ਅਰਥਾਤ ਜੀਵ ਅਜੀਵ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹਨ ਇਸ ਖਟ ਰਿਤੂ ਵਰਣਨ ਜਾ ਰੁਤੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਾਰਹਮਾਹ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲ ਨੁਹੰ ਮਾਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦੇ ਮੋਤੀ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਜੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:-

ਕਾਵਿ-ਪੰਰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਬਿਰਹਾ-ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹²

ਬਾਰਹਮਾਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਜਲੋਅ ਨੂੰ, ਮਨੁੱਖੀ ਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਅਲੌਕਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਇਕ ਭਾਵ ਭਿੰਨੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ, ਸਮਾਜਿਕ, ਬਹਾਦਰੀ ਆਦਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ

ਵਿਚ ਛੋਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੰਨਗੀਆ ਮਿਲਦੀਆ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਛੰਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਭਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਬਾਰਹਮਾਹ ਨੂੰ ਦੂਹਰੇ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤ ਕੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਮਨ ਵਿਚ ਝਾਤ ਪੁਆਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵੰਨਗੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਪ੍ਰਗੀਤ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਗੀਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿੱਜ ਪੀੜਾ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਨਿੱਜ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤ ਕਾਵਿ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ‘ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ’ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 1107 ਉਤੇ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਬਾਣੀ ‘ਚੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦਾ ਉਚਤਮ ਰੂਪ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਿੜ ਵਿਚ ਪਾਈ ਹੋਈ ਪੈੜ ਨੂੰ ਉਲੀਕਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦਾ ਸਿਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਲੋਸਿਆ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬਾਣੀ ਰਚਕੇ ਗੁਰਮੱਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਰੂਪੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਂਗ ‘ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 133 ਤੋਂ 136 ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕਾਵਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਿਚ ਰਚੀ ਜੋ ਦਰਦ ਅਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਭਟਕਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲਈ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਸਤਿਸੰਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨ ਵੀ ਦੱਸੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਰਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹਾਰਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਇਕ ਸੁਚੱਜੀ ਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਸਰਲ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਜਿਥੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗਲਵਕਤੀ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬੈਠਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ, ਰਹੱਸ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ, ਦਾ ਇਕ ਬਿਹਤਰੀਨ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।¹³

(ੳ) ਬਾਰਹਮਾਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਆਧਾਰ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪੰਨਾ 133 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 136 ਤੱਕ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਅਨੂਠਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਤਿੰਨ ਪੱਖੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਿੰਤਨ, ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਗਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਵੇਗਮਈ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਅਤੇ ਰਸਭਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਗੂੜ੍ਹ ਰਹੱਸ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਝਾਉਣਾ ਇਤਨਾ ਆਸਾਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਖਾਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਇਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਔਖੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ

ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਆਮ ਸਮਝ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸੰਕੇਤ ਅਤੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਸਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧ ਭਾਖਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਘੱਟ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਵਰਗ ਦੀ ਸਮਝ ਗੋਚਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਅਖਾਣ ਬਣ ਸਕਣ ਦੇ ਸੱਮਰਥ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਜਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ:-

ਛਡਿ ਖੜੋਤੇ ਖਿਨੈ ਮਾਹਿ ਜਿਨ ਸਿਉ ਲਗਾ ਹੇਤੁ॥¹⁴

ਸਚੈ ਮਾਰਗਿ ਚਲਦਿਆ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨ॥¹⁵

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਮਥੈ ਜੋ ਲਿਖਿਆਸੁ॥¹⁶

ਸਰਮ ਪਈ ਨਾਰਾਇਣੈ ਨਾਨਕ ਦਰਿ ਪਈਆਹੁ॥¹⁷

ਜੋ ਪ੍ਰਭਿ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਸੋਈ ਕਹੀਅਹਿ ਧੰਨਿ॥¹⁸

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੱਹਸਵਾਦ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਝਲਕਾਰੇ ਮਾਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭੂਤੀ ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉਚੇਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਇਸੇ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਗਮ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ:-

ਪ੍ਰਭ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਦੂਜਾ ਕੋ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਕੀ ਅਰਦਾਸਿ॥¹⁹

ਜੋ ਹਰਿ ਲੋੜੇ ਸੋ ਕਰੇ ਸੋਈ ਜੀਅ ਕਰੰਨਿ।

ਜੋ ਪ੍ਰਭਿ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ, ਸੋਈ ਕਹੀਅਹਿ ਧੰਨਿ॥²⁰

ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਪੂਰਿਆ ਰਵਿਆ ਵਿਚਿ ਵਣਾ॥²¹

ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਆਨੰਦ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ

ਸਰਲ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਡਾ: ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਅਮੀਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ, ਕਬੀਰ ਜੈ ਦੇਵ, ਨਾਮ ਦੇਵ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਧਾਰਾ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਿਵਿਧਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਕ ਅਜੀਬ ਸੰਮਿਸ਼੍ਰਣ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।²²

ਅਤੇ

ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਭਾਵੇਂ ਅਧੂਰਾ ਹੈ ਤੇ ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣਾ ਦੂਸਰਿਆਂ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਨ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਤਿ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੱਚ ਸਾਧਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਝਰਨਾ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਤਿ ਦੇ ਮਰਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਖਾ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਉਤਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਉਧਾਰਕ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।²³

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਰਾਹੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਆਧਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਰੀਬ ਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਰੂਪੀ ਪਤਨੀ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਕੇ ਪੁਕਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਭ ਸੁਆਮੀ ਕੰਤ ਵਿਹੁਣੀਆ ਮੀਤ ਸਜਣ ਸਭਿ ਜਾਮ॥

ਨਾਨਕ ਕੀ ਬੇਨੰਤੀਆ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਦੀਜੈ ਨਾਮ॥

ਹਰਿ ਮੇਲਹੁ ਸੁਆਮੀ ਸੰਗਿ ਪ੍ਰਭ ਜਿਸ ਕਾ ਨਿਹਚਲ ਧਾਮ॥²⁴

ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ, ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਦਾ ਅਸਲ ਮਨੋਰਥ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਮਲਾਹ ਰੂਪੀ ਸੱਚਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਥਾਂਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਹਰਿ ਗੁਰੂ ਪੂਰਾ ਅਰਾਧਿਆ ਦਰਗਹ ਸਚਿ ਖਰੇ॥

ਸਰਬ ਸੁਖਾ ਨਿਧਿ ਚਰਣ ਹਰਿ ਭਉਜਲੁ ਬਿਖਮ ਤਰੈ॥²⁵

ਡਾ: ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਯੋਗ-ਵਿਦਿਆ, ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸੰਗੀਤ-ਵਿਦਿਆ, ਵੈਦਗੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰੋਅਬਦਾਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਉੱਤੇ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਮਿਲਟਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਜਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।²⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸੂਖਮ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਛੂਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜਾਤ ਪਾਉਣ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ

ਮੈਲ ਖਤਮ ਹੋ ਕੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਜਨਮ ਕਰਮ ਮਲੁ ਉਤਰੈ ਮਨ ਤੇ ਜਾਇ ਗੁਮਾਨੁ॥

ਕਾਮਿ ਕਰੋਧਿ ਨ ਮੋਹਿਐ ਬਿਨਸੈ ਲੋਭੁ ਸੁਆਨੁ॥²⁷

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮੱਹਤਵ ਬੜੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਬੰਧਨ ਕੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਕਤਿਕ ਹੋਵੈ ਸਾਧਸੰਗੁ ਬਿਨਸਹਿ ਸਭੇ ਸੋਚ॥²⁸

ਸੰਤ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਚਿਤ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਖੇੜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਤਨੁ ਮਨੁ ਮਉਲਿਆ ਰਾਮ ਸਿਉ ਸੰਗਿ ਸਾਧ ਸਹੇਲੜੀਆਹ॥²⁹

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਸਾਧਨਾ ਮਾਰਗ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉੱਚੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬੜੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ:-

ਸਚੈ ਮਾਰਗਿ ਚਲਦਿਆ ਉਸਤਤਿ ਕਰੇ ਜਹਾਨੁ॥

ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਸਗਲ ਪੁੰਨ ਜੀਅ ਦਇਆ ਪਰਵਾਨੁ॥³⁰

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਹੀ ਸਹਿਜਮਈ ਅਤੇ ਸਾਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅੰਲਕਾਰ, ਰੂਪਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਲੋਕੋਕਤੀ ਆਦਿ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਤੁਕਾ ਤੋਂ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:-

ਕਿਰਤਿ ਕਰਮ ਕੇ ਵੀਛੁੜੇ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਮੇਲਹੁ ਰਾਮ॥³¹

ਹਰਿ ਜੇਠਿ ਜੁੜਦਾ ਲੋੜੀਐ ਜਿਸੁ ਅਗੈ ਸਭਿ ਨਿਵੰਨਿ॥³²

ਸਾਵਣੁ ਤਿਨਾ ਸੁਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਉਰਿ ਹਾਰੁ॥³³

ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੇ ਰਖੀਅਨੁ ਬਹੁੜਿ ਨ ਜਨਮੈ ਧਾਇ॥³⁴

ਧੇਨੁ ਦੁਧੈ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਿਤੈ ਨ ਆਵੈ ਕਾਮ॥³⁵

ਪ੍ਰਭ ਸੁਆਮੀ ਕੰਤ ਵਿਹੂਣੀਆਂ ਮੀਤ ਸਜਣ ਸਭਿ ਜਾਮ॥³⁶

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਮਥੈ ਜੋ ਲਿਖਿਆਸੁ॥³⁷

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ॥³⁸

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਜਮਤਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਸਹਿਜ ਹੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਰਚਨਾ ਰੌਚਕਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਨੰਦ ਦਾਇਕ ਹੋ ਕੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਛੂਹ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਨਾਮੁ ਪ੍ਰਭ ਉਨ ਲਗੈ ਨਾਹੀ ਸੰਨਿ॥

ਰੰਗ ਸਭੇ ਨਾਰਾਇਣੈ ਜੇਤੇ ਮਨਿ ਭਾਵੰਨਿ॥³⁹

ਧੇਨੁ ਦੁਧੈ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਿਤੈ ਨ ਆਵੈ ਕਾਮਿ॥

ਜਲ ਬਿਨੁ ਸਾਖ ਕੁਮਲਾਵਤੀ ਉਪਜਹਿ ਨਾਹੀ ਦਾਮ॥⁴⁰

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੌਧਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

ਹਥ ਮਰੋੜੈ ਤਨੁ ਕਪੇ ਸਿਆਹਹੁ ਹੋਆ ਸੇਤੁ॥

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ॥⁴¹

ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਲਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਗਈ ਪ੍ਰਾਂਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਤਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਤਨੀ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕੇ ਹਾਂ ।

(ਅ) ਬਾਰਹਮਾਹ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ

ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਇਕ ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਲਾਹੀ ਰੰਗ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਸਿਮਟੇ ਹੋਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਉੱਪਰ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਨਿਜ ਪੀੜਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨਿਜ-ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦੇ। ਉਹਨਾਂ ਪਾਸ ਦਲੀਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਿਅ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਖੀ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

ਅਸਾੜੁ ਤਪੰਦਾ ਤਿਸੁ ਲਗੈ ਹਰਿ ਨਾਹੁ ਨ ਜਿੰਨਾ ਪਾਸ॥⁴²

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਰ ਸਾਥ ਵਿਹੁਣੀ ਸੇਜ ਉਤੇ ਪਾਲੇ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮਾਰਮਿਕ ਹੈ:-

ਪੋਖ ਤੁਖਾਰੁ ਨ ਵਿਆਪਈ ਕੰਠਿ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਨਾਹੁ॥⁴³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਣ ਲਭਦੇ ਹੋਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰ-ਪੀੜਾ ਵਿਚ ਵਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਅਣਜਾਣ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਹਿਜ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਢੰਗ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ ਭਾਵ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਲੈ ਸਕੇ।

ਡਾ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਲਾਲ ਪਾਲ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਪ੍ਰੇਮਾਤਮਕ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਚਿਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਮ, ਕਲਾਤਮਕ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਉਪਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ।⁴⁴

ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਿਥੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੁਹਜਮਈ ਕਾਵਿ ਚੇਤਨਾ, ਪਾਠ ਦੀ

ਰਵਾਨਗੀ, ਸਥੂਲ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਉਠਾ ਕੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਅਲੌਕਿਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਹਰ ਧੁਨੀ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵੀਂ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ ਸਮੱਗਰੀ, ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਮੱਹਤਵ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਸਵਿਸਤਾਰ, ਨਿਆਇਪੂਰਵਕ ਤੇ ਵਿਵੇਕਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਤ ਹਨ। ਬੌਧਿਕ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਭਾਵ ਤੀਬਰਤਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲਗਡ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਕਾਵਿ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦੀ ਅਗਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਰਾਗ-ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਹੀ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਸਨਾਤਨੀ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਲਈ ਕਈ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਖਰੂਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ, ਸਗੋਂ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵੀਆਂ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧੁਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲਗਭਗ ਹਰ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ (ਵਕ੍ਰੋਕਤੀ) ਛੰਦ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਇਕ ਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮੇਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਆਚਾਰੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਹਰ ਗੱਲ ਬੜੇ ਸੁਹਣੇ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਵਿਚ ਦੋਹਰਾ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਦੋਹਰਾ ਇਕ ਮਾਤਰਿਕ ਛੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 24 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਬਿਸਰਾਮ 13 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਉਤੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ 11 ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹਅਲਿ ਪੁਰਿਆ ਰਵਿਆ ਵਿਚਿ ਵਣਾ॥ (13)

ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਈ ਕਿਤੜਾ ਦੁਖੁ ਗਣਾ॥(11) 27

(13+11=24 ਮਾਤਰਾਵਾਂ)⁴⁵

ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਥਾਂਈ ਕਾਵਿਕ ਖੁਲ੍ਹ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਤੁਕਾਂਤ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਇਕ, ਦੋ ਮਾਤਰਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਪਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦੱਸ ਕੇ ਅਗਲੀਆ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਅਗਲੀ ਵਿਧੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਖੀਰਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਰਚਿਤ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਵਿਚ ਕੁਲ 14 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਹੈ, ਅਗਲੀ ਪਉੜੀ 2, ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 12, ਤਕ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਂ-ਨੌਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। 13ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਫਿਰ 10, ਸਤਰਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਅੱਠ ਸਤਰਾਂ ਹਨ।⁴⁶

ਕਾਵਿ ਅੰਲਕਾਰਾ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਹੁਤ ਕੁਸ਼ਲ ਸਨ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਕਾਫੀ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿੱਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਬਿੰਬਾਂ, ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਸੰਘਣਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਧਨ ਜਾਂ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ, ਲਕਸ਼ਣਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਅਭਿਧਾ ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਚੇਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ

ਵਿਚ ਅਸੱਮਰਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਾਵਿ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਦ ਲਾਉਣ ਹਿਤ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆਂ:-

ਸੇ ਭਾਦੁਇ ਨਰਕਿ ਨ ਪਾਈਅਹਿ ਗੁਰੁ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਹੇਤੁ॥⁴⁷
ਕਤਿਕਿ ਕਰਮ ਕਮਾਵਣੇ ਦੋਸੁ ਨ ਕਾਹੂ ਜੋਗ॥
ਪਰਮੇਸਰ ਤੇ ਭੁਲਿਆ ਵਿਆਪਨਿ ਸਭੇ ਰੋਗ॥
ਵੇਮੁਖ ਹੋਏ ਰਾਮ ਤੇ ਲਗਨਿ ਜਨਮ ਵਿਜੋਗ॥⁴⁸
ਮੰਘਿਰਿ ਮਾਹਿ ਸੋਹੰਦੀਆ ਹਰਿ ਪਿਰ ਸੰਗਿ ਬੈਠੜੀਆਹ॥
ਤਿਨ ਕੀ ਸੋਭਾ ਕਿਆ ਗਣੀ ਜਿ ਸਾਹਿਬਿ ਮੇਲੜੀਆਹ॥
ਤਨੁ ਮਨੁ ਮਉਲਿਆ ਰਾਮ ਸਿਉ ਸੰਗਿ ਸਾਧ ਸਹੇਲੜੀਆਹ॥⁴⁹

ਇਹ ਬਿੰਬ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਦਿਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਬਾਖੂਬੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਪਮਾਵਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਘਰੋਗੀ ਪਰ ਢੁਕਵੀਆਂ ਹਨ, ‘ਜਲ ਬਿਨੁ ਸਾਖ ਕੁਮਾਲਵਤੀ’ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਆਈ ਕੁਮਲਾਹਟ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕਿੰਨੀ ਸੁਚੱਜੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਹਥ ਮਰੋੜੇ ਤਨ ਕਪੇ’, ‘ਜੇਹਾ ਬੀਜੇ ਸੋ ਲੁਣੇ’, ‘ਮਨ ਮੋਲਿਆ ਰਾਮ ਸਿਉ’, ‘ਸਹਿਜ ਸੁਹਾਵੀ ਸਰਬ ਸੁਖ’, ਵਿੱਚ ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਢੁੱਕਵੇਂ ਨਕਸ਼ੇ ਖਿੱਚੇ ਹਨ।

ਕਵੀ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਕਵੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿੰਬ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤੀਬਰਤਾ ਆ ਗਈ ਹੈ:-

ਇਛੁ ਪੁਨੀ ਵਡਭਾਗਣੀ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਰਾਇ॥
ਮਿਲਿ ਸਹੀਆ ਮੰਗਲੁ ਗਾਵਹੀ ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ ਅਲਾਇ॥⁵⁰
ਜਿਤੁ ਦਿਨਿ ਦੇਹ ਬਿਨਸਸੀ ਤਿਤੁ ਵੇਲੈ ਕਹਸਨਿ ਪ੍ਰੇਤੁ॥
ਪਕੜਿ ਚਲਾਇਨਿ ਦੂਤ ਜਮ ਕਿਸੈ ਨ ਦੇਨੀ ਭੇਤੁ॥
ਛਡਿ ਖੜੋਤੇ ਖਿਨੈ ਮਾਹਿ ਜਿਉ ਸਿਉ ਲਗਾ ਹੇਤੁ॥
ਹਥ ਮਰੋੜੇ ਤਨੁ ਕਪੇ ਸਿਆਹਹੁ ਹੋਆ ਸੇਤੁ॥⁵¹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੰਗਾਰ ਤੇ ਸਜਾਵਟ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਘਰੇਲੂ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਤੀਖਣ ਕਰਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਵਧੀਆਂ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਉਸਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅੰਲਕਾਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸੁਗਮ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਢੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਹੈ:-

ਜਿਤੁ ਘਰਿ ਹਰਿ ਕੰਤੁ ਨ ਪ੍ਰਗਟਈ ਭਠਿ ਨਗਰ ਸੇ ਗ੍ਰਾਮ॥⁵²

(ਉਪਮਾ ਅੰਲਕਾਰ)

ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ਨਾਮੁ ਪ੍ਰਭੁ ਉਨ ਲਗੈ ਨਾਹੀ ਸੰਨਿ॥⁵³

ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੁੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ਮਿਲਿ ਸਾਧੂ ਪੀਵਣਹਾਰ॥⁵⁴

ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤੇ ਰਖਿਅਨੁ ਬਹੁੜਿ ਨ ਜਨਮੈ ਧਾਇ॥⁵⁵

ਮਨੁ ਬੇਧਿਆ ਚਰਨਾਰਬਿੰਦ ਦਰਸਨਿ ਲਗੜਾ ਸਾਹੁ॥⁵⁶

(ਰੂਪਕ ਅੰਲਕਾਰ)

ਕਿਰਤਿ ਕਰਮ ਕੇ ਵੀਛੁੜੇ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਮੇਲਹੁ ਰਾਮ॥

ਚਾਰਿ ਕੁੰਟ ਦਹ ਦਿਸ ਭ੍ਰਮੇ ਥਕਿ ਆਏ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਸਾਮ॥

ਧੇਨੁ ਦੁਧੈ ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਕਿਤੈ ਨ ਆਵੈ ਕਾਮ॥

ਜਲ ਬਿਨੁ ਸਾਖ ਕੁਮਲਾਵਤੀ ਉਪਜਹਿ ਨਾਹੀ ਦਾਮ॥⁵⁷

(ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅੰਲਕਾਰ)

ਸਾਧੂ ਸੰਗ ਪਰਾਪਤੇ ਨਾਨਕ ਰੰਗ ਮਾਣੰਨਿ॥

ਹਰਿ ਜੇਨੁ ਰੰਗੀਲਾ ਤਿਸੁ ਧਣੀ ਜਿਸ ਕੈ ਭਾਗੁ ਮਥੰਨਿ॥⁵⁸

(ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅੰਲਕਾਰ)

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਮਥੈ ਜੋ ਲਿਖਿਆਸੁ॥⁵⁹

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮਾ ਸੰਦੜਾ ਖੇਤੁ॥⁶⁰

(ਲਕੋਕਤੀ ਅੰਲਕਾਰ)

ਸੋ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਾਣੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ

ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤਕ ਅਤੇ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਉਪਰਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਅ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿੱਜ-ਪੀੜ ਤੋਂ ਨਿੱਜ-ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਦੋ-ਧਿਰੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਧਿਰ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਲੌਕਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਨਾਇਕਾ ਬਿਰਹੁੰ-ਕੁਠੀ ਕਾਮਨੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੌਕਿਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਆਤਮਿਕ ਧਿਰ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ 'ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ' ਇਕ ਅਨਮੋਲ ਰਚਨਾ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।

(ੲ) ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਯੋਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਸਿਰਫ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸੰਕਲਪਗਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਬੋਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 14 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਪਉੜੀ ਉਪਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਉਪਸੰਹਾਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਆਲੌਕਿਕ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ, ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮੌਸਮ, ਰੁਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਰੁਣਾਰਸ ਦੀ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਇਸ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਲੱਛਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ

ਅਸਲ ਆਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮਿਥਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਭਾਵ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਬਾਰਮਾਹ ਮਾਝ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੇਨਤੀ ਕਰਕੇ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਦਿਨ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੀ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕੇ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਬਾਰਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਰਮਾਹ ਮਾਝ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜੋ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖੀ ਅਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਰਥਾਤ ਸੰਗਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸੌਂਹ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸੰਗਰਾਂਦ ਦੇ ਅਵਸਰ 'ਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁶¹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਬਾਰਮਾਹ ਦੇ ਰਚਨਾ ਪਾਠ ਤੋਂ ਇਹ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਇਕਾ ਕੋਈ ਬਿਰਹੁੰ ਕੁਠੀ ਕਾਮਨੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਇਕਾ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੜਪ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਦੁਨੀਆਵੀਂ ਮੋਹ ਮਮਤਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਫਸ ਚੁਕੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਮੋਹ ਪਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੱਝਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੌੜੀ ਸਚਾਈ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਲੁਕਾਉਣ ਦੀ ਫਿਰਾਕ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਕੌੜੀ ਸਚਾਈ ਬਾਰੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਿਛੇ ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਨ ਸੁਕਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਸਾਕ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਿਨਸਦਿਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਤ ਪ੍ਰੇਤ ਆਖ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਰਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਇਸ ਮਾਇਆ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ

ਜਾਣਾ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਕੀਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ:-

ਪੁਤ੍ਰ ਕਲਤ੍ਰ ਨ ਸੰਗਿ ਧਨਾ ਹਰਿ ਅਵਿਨਾਸੀ ਓਹੁ॥

ਪਲਚਿ ਪਲਚਿ ਸਗਲੀ ਮੁਈ ਤੂਠੈ ਧੰਧੈ ਮੋਹੁ॥⁶²

ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਮੌਸਮ, ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕੁਦਰਤੀ ਚੰਗ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਨ ਉਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਨਾਮ ਦੂਹਰੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੰਕਤੀ ਸੰਕੇਤ ਪੂਰਣ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਬਾਕੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਚੇਤਿ ਗੋਵਿੰਦੁ ਅਰਾਧੀਐ ਹੋਵੈ ਅਨੰਦੁ ਘਣਾ॥

ਵੈਸਾਖਿ ਧੀਰਨਿ ਕਿਉ ਵਾਢੀਆ ਜਿਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਛੋਹੁ॥

ਹਰਿ ਜੇਠਿ ਜੁੜੰਦਾ ਲੋੜੀਐ ਜਿਸੁ ਅਗੈ ਸਭਿ ਨਿਵੰਨਿ॥

ਆਸਾਤੁ ਤਪੰਦਾ ਤਿਸੁ ਲਗੈ ਹਰਿ ਨਾਹੁ ਨ ਜਿੰਨਾ ਪਾਸਿ॥

ਸਾਵਣਿ ਸਰਸੀ ਕਾਮਣੀ ਚਰਨ ਕਮਲ ਸਿਉ ਪਿਆਰੁ॥

ਭਾਦੁਇ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਣੀਆ ਦੂਜੈ ਲਗਾ ਹੇਤੁ॥

ਅਸੁਨਿ ਪ੍ਰੇਮ ਉਮਾਹੜਾ ਕਿਉ ਮਿਲੀਐ ਹਰਿ ਜਾਇ॥

ਕਤਿਕਿ ਕਰਮ ਕਮਾਵਣੈ ਦੋਸੁ ਨ ਕਾਹੂ ਜੋਗ॥

ਮੰਘਿਰਿ ਮਾਹਿ ਸੋਹੰਦੀਆ ਹਰਿ ਪਿਰ ਸੰਗਿ ਬੈਠੜੀਆਹ॥

ਪੋਖਿ ਤੁਖਾਰੁ ਨ ਵਿਆਪਈ ਕੰਠਿ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਨਾਹੁ॥

ਮਾਘਿ ਮਜਨੁ ਸੰਗਿ ਸਾਧੂਆ ਧੂੜੀ ਕਰਿ ਇਸਨਾਨੁ॥

ਫਲਗੁਣਿ ਅਨੰਦ ਉਪਾਰਜਨਾ ਹਰਿ ਸਜਣ ਪ੍ਰਗਟੇ ਆਇ॥⁶³

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਉਸ ਆਨੰਦ ਵਰਧਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੜਪ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰਹਮਾਹ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਚੇਰੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ 'ਸਹਿਜ

ਪੁੰਨ' ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਸੰਗੀਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸਹਿਜ ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਜਗਜੀਵਨ ਪੁਰਖੁ ਤਿਆਗਿ ਕੈ ਮਾਣਸ ਸੰਦੀ ਆਸ॥

ਦੁਯੈ ਭਾਇ ਵਿਗੁਚੀਐ ਗਲ ਪਈਸੁ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸ॥⁶⁴

ਪ੍ਰਭ ਵਿਣੁ ਦੂਜਾ ਕੋ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਸਰਣਾਇ॥⁶⁵

ਹਰਿ ਜੇਹਾ ਅਵਰੁ ਨਾ ਦਿਸਈ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਲਵੈ ਨ ਲਾਇ॥⁶⁶

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਅਮੋਲਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੋਰੀ ਜਾਂ ਡਾਕੇ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਮਾਨਸਕ ਆਨੰਦ ਦਾ ਸਰੋਤ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਘਰੋਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਿੰਬਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ:-

ਇਛੁ ਪੁਨੀ ਵਡਭਾਗਣੀ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਰਾਇ॥

ਮਿਲਿ ਸਹੀਆ ਮੰਗਲ ਗਾਵਹੀ ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ ਅਲਾਇ॥⁶⁷

ਵਿਚੁ ਨ ਕੋਈ ਕਰਿ ਸਕੈ ਕਿਸ ਥੈ ਰੋਵਹਿ ਰੋਜ॥

ਕੀਤਾ ਕਿਛੁ ਨ ਹੋਵਈ ਲਿਖਿਆ ਧੁਰਿ ਸੰਜੋਗ॥⁶⁸

ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਇਹ ਇਕ ਯਤਨ ਹੈ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ, ਆਪਣੇ ਸੋਮੇ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰਨ ਦਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਦਾ, ਸੀਮਤ ਤੋਂ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰ ਅਤੇ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰ ਤੋਂ ਅਨੰਤ ਹੋਣ ਦਾ।⁶⁹

ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ 'ਚੋ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸੰਚਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਅਥਵਾ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਤਿ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਕੇ ਸੱਚੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪੁਜਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਰਮ ਤੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਵੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੱਸੀ ਹੈ।

ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇ ਸੁਣਿ ਸਭਨਾ ਨੋ ਕਰਿ ਦਾਨੁ॥⁷⁰

ਜਿਨ ਕੋ ਸਾਧੂ ਭੇਟਿਐ ਸੋ ਦਰਗਹ ਹੋਇ ਖਲਾਸੁ॥⁷¹

ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੁੰਦ ਸੁਹਾਵਣੀ ਮਿਲਿ ਸਾਧੂ ਪੀਵਣਹਾਰ॥⁷²

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਪ੍ਰੰਪਚ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਅਤੇ 'ਹੈਂ ਹੈਂ' ਕਰਦੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਧਰਮ ਧਾਮ ਭ੍ਰਮਣ ਤੇ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕ ਦੱਸ ਕੇ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਨੇਕ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮੱਹਤਤਾ ਦੀ ਜੁਗਤ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਿੜ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ।⁷³

ਦੂਯੈ ਭਾਇ ਵਿਗੁਚੀਐ ਗਲਿ ਪਈਸੁ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸ॥

ਜੇਹਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਮਥੈ ਜੋ ਲਿਖਿਆਸੁ॥⁷⁴

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਸਦਕਾ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਤੇ ਸੁਹਜ ਦੀ ਦੈਵੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇਤਨਾ ਸੌਖਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ:-

ਵਡਭਾਗੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲੈ ਤਾਂ ਉਤਰਹਿ ਸਭਿ ਬਿਓਗ॥⁷⁵

ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਫਰਸ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਅਰਸ਼ੀ ਹੈ ਜੋ ਸਪਸ਼ਟ, ਪਰ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ। ਲੋਕ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣ ਦਾ ਇਹਲਾਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਬਾਰਥੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੁਨੇਹੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਲੋਕਵੇਦੀ ਜਾਂ ਲੋਕਿਕ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਲੋਚਦੇ ਪਰ ਦੁਖ ਸੁਖ ਭੋਗਦੇ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕਿਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕਿਕ ਹੈ, ਸਮੂਰਤ ਲੋਕਵੇਦ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਸੁਧ ਚਿਹਨ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਜੋ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਫਰਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਨੇਹਾ ਅਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਤਮਾ

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦਾ ਚਿਹਨ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਚਿਹਨ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਰਥ ਹੈ। ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਰਮ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਨੰਦ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਲਾਸ਼ ਦਾ ਅੰਤ ਉਸ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਅਨੰਦ (ਲੋਚਾ) ਤੋਂ ਅਨੰਦ (ਪ੍ਰਾਪਤੀ) ਤਕ ਦੀ ਇਸ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਚੇਤ: ਆਏ ਤਿਸਹਿ ਗਣਾ, ਕਿਤੜਾ ਦੁਖ ਘਣਾ, ਮਨੁ ਲੋਚਦਾ, ਪਿਆਸ ਮਨਾ।

ਵੈਸਾਖ: ਧੀਰਨਿ ਕਿਉ ਧੋਹੁ, ਪਲਚਿ ਪਲਿਚ, ਵਿਗੁਚਣਾ, ਸੁਹਾਵਾ, ਲਗੈ।

ਜੇਠ: ਮਨ ਭਾਵੰਨਿ, ਵਿਛੁੜਿ, ਰੋਵੰਨਿ, ਰੰਗ ਮਾਣੰਨਿ।

ਹਾੜ: ਤਪੰਦਾ, ਲਗੈ, ਵਿਗੁਚੀਐ, ਪਛੁਤਾਣੀ, ਨਿਰਾਸ, ਪਿਆਸ।

ਸਾਵਣ: ਮਨੁ ਤਨੁ ਰਤਾ, ਦਿਸਨਿ ਸਭੇ ਛਾਰੁ, ਮਉਲਿਆ, ਮਨੁ ਲੋਚਦਾ।

ਭਾਦੁਰਿ: ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਣੀਆ, ਕਾਰਜਿ ਨਾਹੀ ਕੇਤੁ, ਦੇਹ ਬਿਨਸਸੀ, ਛਡਿ ਖੜੋਤੇ,
ਹਥ ਮਰੋੜੇ ਤਨੁ ਕਪੇ।

ਅਸੂ: ਮਨਿ, ਤਨਿ ਪਿਆਸ, ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ, ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਰਹੇ, ਸੁਖੀ ਵਸੰਦੀਆ।

ਕਤਿਕ: ਵਿਆਪਨਿ ਸਭੇ ਰੋਗ, ਜਨਮ ਵਿਜੋਗ, ਕਉੜੇ ਹੋਇ ਗਏ,

ਉਤਰਹਿ ਸਭਿ ਬਿਓਗ, ਬਿਨਸਹਿ ਸਭੇ ਸੋਚ।

ਮੱਘਰ: ਸੋਹੰਦੀਆਂ, ਮਉਲਿਆ, ਰਹਿਨ ਇਕੋਲੜੀਆਹ, ਬਾਂਛੈ।

ਪੋਹ: ਮਨੁ ਬੋਧਿਆ, ਸੋਹੰਦਾ, ਬਖਸੇ।

ਮਾਘ: ਮਨ ਤੇ ਜਾਇ ਗੁਮਾਨੁ, ਬਿਨਸੈ, ਕੁਰਬਾਨੁ।

ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਬਿਰਹੋਂ ਦੁਖ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤਿਮ ਪੰਕਤੀ ਮਿਲਨ ਦੀ ਆਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ:-

ਚੇਤਿ ਮਿਲਾਏ ਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤਿਸ ਕੈ ਪਾਇ ਲਗਾ॥

ਵੈਸਾਖੁ ਸੁਹਾਵਾ ਤਾਂ ਲਗੈ ਜਾ ਸੰਤੁ ਭੇਟੈ ਹਰਿ ਸੋਇ॥

ਹਰਿ ਜੇਠੁ ਰੰਗੀਲਾ ਤਿਸੁ ਧਣੀ ਜਿਸ ਕੈ ਭਾਗੁ ਮਥੰਨਿ॥
 ਆਸਾਤੁ ਸੁਹੰਦਾ ਤਿਸੁ ਲਗੈ ਜਿਸੁ ਮਨਿ ਹਰਿ ਚਰਣ ਨਿਵਾਸ॥
 ਸਾਵਣੁ ਤਿਨਾ ਸੁਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਉਚਿ ਹਾਰੁ॥
 ਸੇ ਭਾਦੁਇ ਨਰਕਿ ਨ ਪਾਇਅਹਿ ਗੁਰੁ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਹੇਤੁ॥
 ਅਸੂ ਸੁਖੀ ਵਸੰਦੀਆ ਜਿਨਾ ਮਇਆ ਹਰਿ ਰਾਇ॥
 ਕਤਿਕ ਹੋਵੈ ਸਾਧਸੰਗੁ ਬਿਨਸਹਿ ਸਭੇ ਸੋਚ॥
 ਮੰਘਿਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਅਰਾਧਣਾ ਬਹੁੜਿ ਨ ਜਨਮੜੀਆਹਿ॥
 ਪੋਖੁ ਸੁਹੰਦਾ ਸਰਬ ਸੁਖ ਜਿਸੁ ਬਖਸੇ ਵੇਪਰਵਾਹੁ॥
 ਮਾਘਿ ਸੁਚੇ ਸੇ ਕਾਂਢੀਅਹਿ ਜਿਨੁ ਪੂਰਾ ਗੁਰੁ ਮਿਹਰਵਾਨੁ॥
 ਫਲਗੁਣਿ ਨਿਤ ਸੁਲਾਹੀਐ ਜਿਸ ਨੋ ਤਿਲੁ ਨ ਤਮਾਇ॥

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਰੂਵੇਂ ਮਹੀਨੇ ਫੱਗਣ ਵਿਚ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ:-

ਫਲਗੁਣ ਅਨੰਦ ਉਪਾਰਜਨਾ ਹਰਿ ਸਜਣ ਪ੍ਰਗਟੇ ਆਇ॥⁷⁶

ਸੋ ਬਾਰਹਮਾਹ ਸੁਚਿੰਤਤ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਪਤਾ ਇਸਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਾਰਾਂ ਬੰਦਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਚੌਦਾਂ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਰੰਭਕ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਬੰਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਅਰੰਭਕ ਬੰਦ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਬੰਦ ਮਿਲਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ। ਪਹਿਲੇ ਬੰਦ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਰੰਗ ਦੁਖਾਤਮਕ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਬੰਦ ਦਾ ਸੁਖਾਤਮਕ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਹਨ:-

ਮਾਹ ਦਿਵਸ ਮੂਰਤ ਭਲੇ ਜਿਸ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ॥

ਨਾਨਕੁ ਮੰਗੈ ਦਰਸ ਦਾਨੁ ਕਿਰਪਾ ਕਰਹੁ ਹਰੇ॥⁷⁷

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਅੰਤਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਪਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਹਰ ਵਾਰੀ ਨਾਮ ਜਪਣ ਦਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸੰਗ੍ਰਹ ਦਾ ਦਿਨ ਹੀ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਦਿਨ ਹੀ ਭਲਾ ਹੈ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਜਿਨਿ ਜਿਨਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਰੇ॥

ਹਰਿ ਗੁਰੂ ਪੂਰਾ ਆਰਾਧਿਆ ਦਰਗਹ ਸਚਿ ਖਰੇ॥
 ਸਰਬ ਸੁਖਾ ਨਿਧਿ ਚਰਣ ਹਰਿ ਭਉਜਲੁ ਬਿਖਮ ਤਰੇ॥
 ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਤਿਨ ਪਾਈਆ ਬਿਖਿਆ ਨਾਹਿ ਜਰੇ॥
 ਕੂੜ ਗਏ ਦੁਬਿਧਾ ਨਸੀ ਪੂਰਨ ਸਚਿ ਭਰੇ॥
 ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਭ ਸੇਵਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰਿ ਏਕੁ ਧਰੇ॥
 ਮਾਹ ਦਿਵਸ ਮੂਰਤ ਭਲੇ ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ॥
 ਨਾਨਕ ਮੰਗੈ ਦਰਸ ਦਾਨੁ ਕਿਰਪਾ ਕਰਹੁ ਹਰੇ॥⁷⁸

ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਸਫਲ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਕ ਸੰਗੀਤ ਆਚਾਰੀਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗਾਇਣ ਯੋਗ ਬਣ ਸਕੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਕੜ ਢਿੱਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਸਰੋਦੀ ਕਾਵਿ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਸਮੁੱਚਾ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

- 1 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ, ਪੰਨਾ 10
- 2 ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਪੰਨਾ 2447
- 3 ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 556
- 4 ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 60
- 5 ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 640
- 6 ਡਾ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪੰਨਾ 3
- 7 ਡਾ: ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ, ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ 166
- 8 ਡਾ: ਰਵੀਂਦ੍ਰ ਭਵਰ, ਹਿੰਦੀ ਭਕਤਿ ਸਾਹਿਤਯ ਮੇਂ ਲੋਕ ਤਤਵ, ਪੰਨਾ 149
- 9 ਡਾ: ਗਿਆਨ ਚੰਦ ਸ਼ਰਮਾ, ਚੰਦ੍ਰਾਯਨ: ਰਚਨਾ ਤਥਾ ਸ਼ਿਲਪ, ਪੰਨਾ 160
- 10 ਡਾ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਲਾਲ ਪਾਲ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 56
- 11 ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ 3
- 12 ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 60
- 13 ਡਾ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਲਾਲ ਪਾਲ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 54
- 14 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 134
- 15 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 16 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 17 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 18 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 19 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 20 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 21 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133
- 22 ਡਾ: ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 39
- 23 ਡਾ: ਪੀਤਾਂਬਰ ਬੜਥਵਾਲ, ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਪੰਨਾ 375
- 24 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਮ.5, ਪੰਨਾ 133
- 25 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136

- 26 ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਬਾਹਰੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 103-104
- 27 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 136
- 28 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 29 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 30 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 31 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133
- 32 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 33 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 34 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 35 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133
- 36 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133
- 37 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 38 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 39 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 40 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133
- 41 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 42 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 43 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 44 ਡਾ: ਅੰਮ੍ਰਿਤਲਾਲ ਪਾਲ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਪੰਨਾ 54
- 45 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 133
- 46 ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਤੇ ਮਾਝ:
ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰ, ਪੰਨਾ 44
- 47 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 134
- 48 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 49 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 50 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 51 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134

- 52 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133
- 53 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 54 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 55 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 56 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 57 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133
- 58 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 59 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 60 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 61 ਸ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸੌਂਹ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਸੰਦੇਸ਼, ਪੰਨਾ 9
- 62 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 133
- 63 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 133-136
- 64 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 65 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 66 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 67 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 68 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 69 ਡਾ: ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਸੂਫੀਵਾਦ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਪੰਨਾ 133
- 70 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 135
- 71 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 72 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 134
- 73 ਸ: ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਬਾਰਹਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ; ਪ੍ਰਵਚਨ ਤੇ ਪਾਠ ਵਿਚਾਰ, ਪੰਨਾ 6
- 74 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 134
- 75 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 135
- 76 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 77 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136
- 78 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 136

ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ

‘ਵਾਰ’ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਪੰਰਪਰਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਯਾਨ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ ਪਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਪੰਰਪਰਾ ਇੱਕ ਮੱਹਤਵ ਪੂਰਨ ਸਮਰਿਧ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪਾਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜੁਝਾਰੂ ਆਤਮਾ ਦਾ ਉਦਬੋਧਿਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ। ‘ਵਾਰ’ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ, ‘ਹੱਲਾ ਬੋਲਣਾ’, ‘ਧਾਵਾ ਬੋਲਣਾ’, ‘ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਣਾ’, ‘ਪਰੇ ਹਟਾਣਾ’ ਅਤੇ ‘ਰੋਕਣਾ’। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ:-

‘ਵਾਰ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪਤੀ ‘ਵਿ’ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਉਸਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿੱਚ ‘ਵਾਰ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇੱਕਤੀ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਇਹ ਹਨ:-ਘੇਰਾ, ਯੁੱਧ, ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਵਿ, ਅੰਤ, ਓੜਕ, ਵਾੜ, ਉਹਲਾ, ਕਿਨਾਰਾ, ਰੋਹੀ, ਜੰਗਲ, ਪ੍ਰਹਾਰ, ਅਵਸਰ, ਕ੍ਰਮ, ਆਦਿਕ।¹

ਅਤੇ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖੋਜੀ ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ, ਜੰਗੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨਜ਼ੂਮ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਵਾਰ ਆਖਦਾ ਹੈ।²

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਵਾਰ ਨੂੰ ‘ਵਾਰਤਾ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਰਤਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੱਲ ਜਾਂ ਟੱਕਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਰੱਖਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਜਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ‘ਵਾਰ’ ਹੈ। ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਥੂਲ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ

ਵਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਥੂਲ ਪੱਖ ਦੀ ਟੱਕਰ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।³

ਸੋ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਅਜਿਹਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਹਿਤ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ, ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਚਿਤਰਣ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਜਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ ਅਥਵਾ ਸਰੋਤੇ ਦਾ ਠੰਡਾ ਖੂਨ ਖੌਲ ਉੱਠੇ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋਵੇ।

ਵਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਸਰਬ-ਸਮਰੱਥਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਕੀਰਤੀ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰ ਕੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਧਿਆਇ॥
ਫਿਰਿ ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ ਤੇ ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਮਦਾਸ ਹੋਇ ਸਹਾਇ॥
ਅਰਜਨ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਨੋ ਸਿਮਰੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਰਾਇ॥
ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਧਿਆਈਐ ਜਿਸ ਡਿਠੈ ਸਭਿ ਦੁਖ ਜਾਇ॥
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਿਮਰੀਐ ਘਰ ਨਉ ਨਿਧ ਆਵੈ ਧਾਇ॥⁴

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਤੋ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਥਮ ਭਾਗ ਸੰਕਾ ਪੱਖ, ਦੂਸਰਾ ਭਾਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਪੱਖ, ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਭਾਗ ਸਮਾਧਾਨ ਪੱਖ ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮ ਜਾਂ ਸਿੱਟਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਟਕਰਾਉ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਤਣਾਓ ਤੋਂ ਸੁਲਝਾਉ ਵਲ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਟਕਰਾਓ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਸੂਲ ਟੱਕਰ ਤੇ ਦੁਵੱਲੇ ਤਣਾਉ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਦੁਪੱਖਤਾ ਇਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਲਛਣ ਹੈ।

ਜੱਸ ਤੇ ਕੀਰਤੀ ਵਾਰ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਲਛਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਦੀ ਜੱਸ ਕੀਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਡੇਰਾ ਨਾਇਕ ਕੌਣ ਹੈ? ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੱਸ ਕੀਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਵਾਰ ਦਾ ਪਿੜ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਵਾਰ ਦਾ ਨਾਇਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ।
 ਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਵਾਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾਦਾਇਕ
 ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਆਤਮ ਪਛਾਣ ਹੈ। ਵਾਰ
 ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਜਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਮਾਨਵਤਾ ਤੋਂ
 ਵਾਰਨੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।⁵

ਚੌਥਾ ਲੱਛਣ ਵਾਰ ਵਿਚਲਾ ਰਸ ਹੈ। ਆਮ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ
 ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

ਉਦਮੁ ਕਰੇਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਦਿਆ ਸੁਖ ਭੁੰਚ॥

ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭ ਮਿਲ ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੰਤ॥⁶

ਵਾਰ ਦਾ ਅਗਲਾ ਲੱਛਣ ਪਉੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਨੇ
 ‘ਵਾਰ ਦਾ ਪਿੰਡਾ’ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਪਉੜੀ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦਾ
 ਕਲੇਵਰ ਆਖਿਆ ਹੈ।

ਅਗਲਾ ਲੱਛਣ ਵਾਰ ਦੀ ‘ਬੋਲੀ’ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਢੁਕਵੀਂ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਦੀ
 ਸਮਝ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਗ ਅਤੇ ਲੈਅ ਦਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਬਣਾਉਣ
 ਲਈ ਛਣਕਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰਾਂ ਦੀ
 ਬੋਲੀ ਧਮਾਕੇ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ
 ਦੀ ਬੋਲੀ ਮਧੁਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਠੋਰ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ
 ਅਲਪ ਸਥਾਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਵਿਚ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਂਤਰਿਕ ਸਰੋਦ
 ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ
 ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ
 ਮਹਾਨ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ
 ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ
 ਖੜਾ ਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਪਰਾਲੌਕਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੇਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਦਿ
 ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਰੂਆ ਦੀਆਂ 22 ਵਾਰਾਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ:-

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ-- ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ਮਾਝ ਅਤੇ
 ਆਸਾ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵਾਰਾਂ-- ਵਾਰ ਗੁਜਰੀ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਅਤੇ ਮਾਰੂ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅੱਠ ਵਾਰਾਂ-- ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗੁ, ਗਉੜੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸੁ, ਬਿਲਾਵਲ, ਸਾਰਗ, ਕਾਨੜਾ ਅਤੇ ਸੋਰਠਿ ਹਨ।

ਇਕ ਵਾਰ ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡੇ ਦੀ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਛੇ ਵਾਰਾਂ ਹਨ-- ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ਗੁਜਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 39 ਵਾਰਾਂ ਰਚ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਵਾਰਕਾਰ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਉੜੀ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਪੰਕਤੀ ਅੱਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸਾਰ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਇਕੋ ਇਕ ਬੀਰ ਰਸੀ ਵਾਰ 'ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਇਸਤਰੀ ਨਾਇਕਾ ਲਿਆ ਕੇ ਧਰਮ ਯੁੱਧ ਦਾ ਚਾਅ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਜਿਹੀ ਖੜਕੇਦਾਰ ਹੈ ਕਿ ਖੂਨ ਖੌਲ ਉਠਦਾ ਹੈ:-

ਦੈਵੀ ਦਸਤ ਨਚਾਈ ਸੀਹਣ ਸਾਰ ਦੀ।

ਪੇਟ ਮਲੰਦੇ ਲਾਈ ਮਹਿਖੇ ਦੈਂਤ ਨੂੰ।

ਗੁਰਦੇ ਆਂਦਾ ਖਾਈ ਨਾਲ ਰੁਕੜੇ।

ਜੇਹੀ ਦਿਲ ਆਈ ਕਹੀ ਸੁਣਾਇ ਕੇ।⁷

ਮੱਧਕਾਲ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਾਰਾਂ ਹਨ, ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕੀ, ਵਾਰ (ਸੁਥਰਾ), ਲਵ ਕੁਸ਼ ਦੀ ਵਾਰ (ਜਸ਼ੋਧਾ ਨੰਦਨ), ਲਊ ਕੁਸ਼ ਦੀ ਵਾਰ (ਦੇਵੀ ਦਾਸ), ਵਾਰ ਕਾਹਨ ਕੰਸ ਕੀ (ਤੇਜ ਭਾਨ), ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਕੀ ਵਾਰ (ਸਦਾ ਰੰਗ), ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਕੀ (ਰਮਾਇਣ), ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਕੀ ਰਮਾਇਣ (ਪੰਡਤ ਪੂਰਨ), ਗੁਰੂ ਖਾਲਸੇ ਕੀ ਵਾਰ (ਗੁਰਦਾਸ ਦੂਜਾ), ਬੰਦੇ ਦੀ ਵਾਰ (ਹਾਕਮ ਰਾਇ), ਜੱਟਾਂ ਦੀ

ਵਾਰ (ਸਿੱਧ ਜੀਣ, ਮਰਾਸੀ), ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਾਰ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਾਰ (ਨਜ਼ਾਬਤ), ਹਕੀਕਤ ਰਾਇ ਦੀ ਵਾਰ (ਅਗਰਾ), ਚੱਠਿਆ ਦੀ ਵਾਰ (ਪੀਰ ਮਹੰਮਦ), ਸੋਢੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰ (ਰਾਮ ਸਿੰਘ), ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ (ਦਰਸ਼ਨ), ਚਮਕੌਰ ਕੀ ਵਾਰ, ਭੰਗਾਣੀ ਕੀ ਵਾਰ, ਦਾਉਦ ਕੀ ਵਾਰ, ਮੁਲਤਾਨ ਕੀ ਵਾਰ, ਗਦਰ ਕੀ ਵਾਰ ਇਤਿਆਦਿ ਵਾਰਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਲੋੜ ਮੁਤਾਬਕ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਇਹ ਰੂਪ ਜਿੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਾਅ ਆਇਆ ਹੈ। ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਦੀ ਲੜਾਈ, ਅਤਿਆਚਾਰ, ਲੁੱਟ ਖਸੁੱਟ, ਦਬਾਅ ਅਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਇਕ ਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਮਰਜੀਵੜੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਵਾਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਾਂਦੇ ਬਲਕਿ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੜਾਕੇਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲੇਵਰ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ। ‘ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ’ ਦੀ (ਤਿਲੰਗਨਾ ਦੀ ਵਾਰ) ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ:-

ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵੀਰ ਰਸ ਦੁਆਰਾ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲੜਨ ਲਈ ਯੋਧਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪੇਟ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਛੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਲਈ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਉਹ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਾਰ ਸਕਦੀਆਂ ਜੋ ਵਾਰ ਦੀ ਘੁਕਰ ਜਾਂ ਤਲਖ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਕੌਮਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ ਦਾ ਨਾਇਕ ਬਣਾਉਣ। ਆਰਥਕ

ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵੈਰੀ ਮਿੱਥ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭੁੱਖ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਫਿਰ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਸਕੇ।⁸

(ੳ) ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ

ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਉਂਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਹਰ ਬਿਰਤਾਂਤਕਾਰ ਨੂੰ ਮੂਲ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਅਮਲ ਦੌਰਾਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਤਰਤੀਬ ਕਾਲਕ੍ਰਮਿਕ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਘਟਣ ਲਈ ਪਾਤਰ ਆਵਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਰਚਨਾ ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਰੋਤਾ, ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਕਤਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਕਾਰਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਤੱਥ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੇ। ਵਕਤਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਸਰੋਤਾ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਕਤੇ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਤੱਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਦੀਮੀ ਕਾਰਜ ਵੀ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਿਧੀ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼ਿੱਖਲਾਂ ਦੀ ਹੀ ਇਕ ਕੜੀ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਚਰਚਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਅਸੀਂ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਸਤੂਗਤ ਆਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੀਆਂ 22 ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 6 ਵਾਰਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਨੂੰ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਬੀਰ ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਆਈ ਹੈ:-

ਪਉੜੀ ਵਾਰ ਲਈ ਇਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਛੰਦ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਵਾਰ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਹੈ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਥਾ ਇਸ ਦੀ ਰੂਹ।⁹

ਅਤੇ

ਵਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਛੰਦ ਜਾਂ ਸਿਰਖੰਡੀ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹⁰

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੈ। ਗਉੜੀ ਤੇ ਗੁਜਰੀ ਵਾਰ ਵਿਚ 21,21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ, ਜੈਤਸਰੀ ਵਾਰ ਵਿਚ 20 ਪਉੜੀਆਂ, ਰਾਮਕਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ 22 ਪਉੜੀਆਂ, ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਵਿਚ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 3 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਬਸੰਤ ਵਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਹਰੇਕ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜਿੱਥੇ ਅਲਗ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਗਉੜੀ ਵਾਰ ਕੁੱਲ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਰਚਨਾ, ਪੰਨਾ 318 ਤੋਂ 323 ਵਿਚ ਸੰਮਲਿਤ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਕੁਲ 42 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ ਅਤੇ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਪਉੜੀ ਅੰਕ 1 9, 16 ਅਤੇ 20 ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਦੋ ਤੁਕੇ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ 'ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਮੌਜ ਦੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ ਉਪਰਿ ਗਾਵਣੀ' ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ 'ਸੁਧੁ ਕੀਚੈ' ਹਿਦਾਇਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ। ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਲਗਭਗ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦਸ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ

ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਉਹ ਸੁਖੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਭੂ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਹੈ, ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਤੋਟ ਨਹੀਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਕਾਰ ਗਿੱਧ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਾਕ ਲਾਈ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਪ੍ਰਭੂ ਕਰਮ, ਪ੍ਰੇਤ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਕਰਨਾ, ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਰਾਸ ਕਰਨਾ, ਨਿੰਦਕਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨਾ, ਸਰਣਾਗਤ ਉਪਰ ਬੇਅੰਤ ਰਹਿਮਤਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਤੇ ਨਾਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨਾਲ ਬੇਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਪੰਨਾ 517-524, ਵਿਚ ਵੀ 21 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ, ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਭਾਵ ਕੁਲ 42 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਪਉੜੀ ਅੰਕ 2 ਨਾਲ ਦਰਜ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਲੋਕ ਚਉਤੁਕਾ ਹੈ। ਵਾਰ ਦੀ ਪਉੜੀ 20 ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ 8-8 ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕੁਝ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਪਉੜੀਆਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮਹਿਮਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ਉਥੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਜੀਵ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਤੇ ਨਾਮ ਜੱਪਣ ਅਤੇ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਰਬੱਗਤਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਗਤ ਜੀਵ ਦੀ ਅਲਪਗਤਾ ਹੈ। ਪਉੜੀਆਂ 1, 2, 3, 4, 11, 12, 13, 14, 15 ਅਤੇ 16 ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਨੇ ਕੁਲ ਕਾਇਨਾਤ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਰੂਪੀ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰਜਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜੀਵ ਕਾਮਾਦਿਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਖੁਆਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਨਾਮ ਨਿਧਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਉੜੀ ਅੰਕ: 5, 6, 7, 8, 9, 10, 17, 18, 19, 20 ਅਤੇ 21 ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਸੀਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੁਰਮਤ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਲੌਕਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਲੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਮਨ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਖੇੜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾਮ ਹੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਪੰਨਾ 705-710, ਵਿਚ 20 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਇਸਦੀ ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੋ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਲੋਕ ਪੁਰਾਣੀ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ, ਦੂਜਾ ਸ਼ਲੋਕ ਮੁਲਤਾਨੀ ਅਰਥਾਤ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਖਿਆਲ ਅਰਥਾਤ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਟਕਸਾਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪਉੜੀ ਰਾਹੀਂ ਬਿਆਨ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਗਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਲ 40 ਸ਼ਲੋਕ ਬਣਦੇ ਹਨ, 12ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਤਿਤੁਕਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੁਤੁਕੇ ਹਨ। ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕ ਹੀ ਆਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਇਕ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਾਥਾ ਜੀਵ ਸਿਵਾਏ ਛੁਟਪਟਾਉਣ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਿਰਫ ਨਾਮ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵ ਨੂੰ ਇਸ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਸ਼ਲੋਕ:-

ਆਦਿ ਪੂਰਨ ਮਧਿ ਪੂਰਨ ਅੰਤਿ ਪੂਰਨ ਪਰਮੇਸੁਰਹੁ॥

ਸਿਮਰੰਤਿ ਸੰਤ ਸਰਬਤ੍ਰ ਰਮਣੰ ਨਾਨਕ ਅਘਨਾਸਨ ਜਗਦੀਸੁਰਹੁ॥¹¹

ਸ਼ਲੋਕ:-

ਦ੍ਰਿਸਟੰਤ ਏਕੋ ਸੁਨੀਅੰਤ ਏਕੋ ਵਰਤੰਤ ਏਕੋ ਨਰਹਰਹੁ॥

ਨਾਮ ਦਾਨੁ ਜਾਚੰਤਿ ਨਾਨਕ ਦਇਆਲ ਪੁਰਖ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਹੁ॥¹²

ਇਹ ਵਾਰ ਦੁਖੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਰੁੱਝਾ ਜੀਵ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਮੁਕਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੁਪਾਸੀ ਘੋਲ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ 5-5 ਤੁਕਾਂ ਹਨ । ‘ਜੈਤਸਰੀ ਮਹਲਾ 5 ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ’ ਸਲੋਕਾ ਦੇ ਕਰਤਾ-ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ।

ਰਾਮਕਲੀ ਵਾਰ 22 ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪੰਨਾ 947 ਤੋਂ 957 ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ 44 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਸ਼ਲੋਕ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਹਨ।

ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ 8-8 ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਲੋਕ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਹਨ। 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਸ਼ਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਪਰਥਾਇ ਅਤੇ 21ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਅੰਕਿਤ ਸ਼ਲੋਕ ਫਰੀਦ ਜੀ ਪਰਥਾਇ ਪੰਚਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਲੋਂ ਹੀ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਉੜੀ ਬਣਤਰ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਲੋਕ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਤੁੱਛਤਾ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾਤਾਰ ਤੇ ਜੀਵ ਜਾਚਕ, ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਰੱਥ ਤੇ ਜੀਵ ਅਸਮਰੱਥ, ਪ੍ਰਭੂ ਸਥਿਰ ਤੇ ਜੀਵ ਅਸਥਿਰ, ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਤੇ ਜੀਵ ਵਿਆਕੁਲ, ਪ੍ਰਭੂ ਆਨੰਦੀ ਤੇ ਜੀਵ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਲੂ, ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰੀ ਤੇ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਮਤਾ ਮੂੜ, ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਸਾਰਹਿਤ ਤੇ ਜੀਵ ਸੰਸਾਰ ਮਲੀਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਸੁਮਤੀਆ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦੁਰਮੱਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਸਿਰਫ ਗੁਣਾਂ ਮੱਤੇ ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਆਏ ਜੀਵ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਵਿਚ 23 ਪਉੜੀਆਂ ਪੰਨਾ 1094 ਤੋਂ 1102 ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਲ 69 ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਦੀਆਂ 8-8 ਤੁਕਾਂ ਹਨ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਪਉੜੀ 21 ਤੇ 22 ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋ ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਡੱਖਣੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਿਰਹੋ ਕੁਠੀ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਉਥੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗੁਣ ਅਥਵਾ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਅਤੇ ਖਲਨਾਇਕ ਮਾਇਆ ਰਤਿਆ ਜੀਵ ਇਕ ਬ੍ਰਿਹਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਾਇਆ ਉਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਹਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਡੱਖਣੇ' ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸ਼ਲੋਕ ਨੂੰ ਡੱਖਣਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹³

ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਨੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬ੍ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਪਾਰ ਸੁਖ। ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਕਸਕ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਉਮਾਹ ਹੈ। ਪਿਰ ਨੂੰ ਰਿਝਾਉਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਿੰਗਾਰ ਹਨ ਪਰ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ

ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਿਰਫ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਮਲਾਹ ਹੀ ਪਾਰ ਉਤਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਨਾਨਕ ਬਿਜੁਲੀਆ ਚਮਕੰਨਿ ਘੁਰਨਿ ਘਟਾ ਅਤਿ ਕਾਲੀਆ॥

ਬਰਸਨਿ ਮੇਘ ਅਪਾਰ ਨਾਨਕ ਸੰਗਮਿ ਪਿਰੀ ਸੁਹੰਦੀਆ॥¹⁴

ਸੋ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਸਭ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ, ਅਟਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਰਹਿਮਤ ਮੰਗਣੀ, ਸ਼ਰਨੀ ਜਾਣਾ, ਦਇਆ ਧਰਮ ਕਮਾਉਣਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਲੋਚਾ ਰੱਖਣੀ, ਨਾਮ, ਦਾਨ ਅਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਰਮਿਆ ਤੱਕਣਾ ਆਦਿ।

ਬਸੰਤ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਿਰਫ 3 ਪਉੜੀਆਂ ਪੰਨਾ 1193 ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ 5-5 ਤੁਕਾਂ ਹਨ। ਸੋ ਕੇਵਲ 15 ਤੁਕਾਂ ਵਾਲੀ ਇਹ ਵਾਰ ਪੂਰੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਮਲਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਵਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖੀ ਹੈ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਜੀਵ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ। ਸੋ ਵਾਰ ਨਾਇਕ ਦਾ ਪਲੜਾ ਹੀ ਭਾਰੀ ਹੈ। ਸੋ ਤੁੱਛ ਬੁਧੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਗਮ, ਅਗੋਚਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੀਮਤ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਲ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਲ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਮਾਨਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਵ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ

ਚਰਿਤਰ ਉਪਲੱਬਧ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਅਥਵਾ ਸਰਬ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਨਾ ਗਰੀਬ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਜਗਤ ਅਸਥਿਰ ਹੈ ਇਸ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਖੀ, ਸੁਚੱਜਾ, ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਜੁਟਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ, ਜਾਇਜ਼ ਨਜਾਇਜ਼ ਵਸੀਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ, ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਅਤੇ ਹਉਮੈਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਤਿਸੰਗੀ, ਹੁਕਮ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਇਕ ਸੁਹਿਰਦ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਜਗਤ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸੰਕਲਪਗਤ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੁਵੱਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੀ ਸਹਿਜਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਧੀਆ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਗਿਆਸੂ ਦੀ ਤੜਪ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਚਾਅ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਜਾਲ, ਭਰਮਾਂ ਦੀ ਕੰਧ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਪੰਚ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਲਈ ਸਵੈ-ਜਾਬਤੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ, ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਇਛਿਤ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਲ ਲਿਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਨਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਵਿਗਸਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਦੀ ਅਲਪਗਤਾ ਉਸ ਦੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸਣ ਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਗਰ ਤੇ ਲਹਿਰ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਤਾਂ ਰਹਿ ਹੀ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਣ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਤਰਜੀਹ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਖਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਿਰਫ ਜੀਵਨ ਸੁਨੇਹਾ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਹੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਅੰਲਕਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇੱਤਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਸਮਰੱਥ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਵਿਧ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਲੋਕ:

ਤਿਅਕਤ ਜਲੰ ਨਹ ਜੀਵ ਮੀਨੰ ਨਹ ਤਿਆਗਿ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਮੇਘ
ਮੰਡਲਹ॥

ਬਾਣ ਬੇਧੰ ਚ ਕੁਰੰਕ ਨਾਦੰ ਅਲਿ ਬੰਧਨ ਕੁਸਮ ਬਾਸਨਹ॥

ਚਰਨ ਕਮਲ ਰਚੰਤਿ ਸੰਤਹ ਨਾਨਕ ਆਨ ਨ ਰੁਚਤੇ॥¹⁵

ਇਸ ਦਾ ਉਲਥਾ ਵੀ ਕਿਤਨਾ ਸੁੰਦਰ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਜਿਉ ਮਛਲੀ ਬਿਨੁ ਪਾਣੀਐ ਕਿਉ ਜੀਵਣ ਪਾਵੈ॥

ਬੂੰਦ ਵਿਹੁਣਾ ਚਾਤ੍ਰਿਕੋ ਕਿਉਂ ਕਰਿ ਤ੍ਰਿਪਤਾਵੈ॥

ਨਾਦ ਕੁਰੰਕਹਿ ਬੋਧਿਆ ਸਨਮੁਖ ਉਠਿ ਧਾਵੈ॥

ਭਵਰੁ ਲੋਭੀ ਕੁਸਮ ਬਾਸੁ ਕਾ ਮਿਲਿ ਆਪ ਬੰਧਾਵੈ॥

ਤਿਉ ਸੰਤ ਜਨਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹੈ ਦੇਖਿ ਦਰਸੁ ਅਘਾਵੈ॥¹⁶

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਵੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕੇਵਲ ਉਹ ਰੂਪ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਸਕੇ। ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ:-

ਦਇਆ ਕਰਣੰ ਦੁਖ ਹਰਣੰ ਉਚਰਣੰ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨਹ॥

ਦਇਆਲ ਪੁਰਖ ਭਗਵਾਨਹ ਨਾਨਕ ਲਿਪਤ ਨ ਮਾਇਆ॥¹⁷

ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਪਾਲ ਗੁਰ ਗੁਰ ਪੂਰਨ ਨਾਰਾਇਣਹ॥

ਗੁਰ ਦਇਆਲ ਸਮਰਥ ਗੁਰ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣਹ॥¹⁸

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਵੀਆਂ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ:- ਰਵਾਲਾ (ਪੂੜ), ਵੂਠਾ (ਵਸਿਆ), ਘੋਖੇ (ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੇ), ਪਿਰਹੜੀ (ਪ੍ਰੀਤੀ) ਆਦਿ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਮਰਉ, ਪਰਹਰੈ, ਪਰਬੋਧੈ, ਅਰਪੈ, ਭ੍ਰਮਹਿ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੈ, ਬਿਨਸੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਧਾਤੂਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਾਰਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਕੀਤਾ:-

ਅਠੇ ਪਹਰ ਭਉਦਾ ਫਿਰੈ ਖਾਵਣ ਸੰਦੜੈ ਮੁਲਿ॥

ਦੋਜਿਕ ਪਉਂਦਾ ਕਿਉਂ ਰਹੈ ਜਾ ਚਿਤਿ ਨ ਹੋਇ ਰਸੂਲ॥¹⁹

ਸਹੀ ਤੇਰਾ ਫੁਰਮਾਨੁ ਕਿਨੈ ਨ ਫੇਰੀਐ॥

ਕਾਰਣਿ ਕਰਣ ਕਰੀਮ ਕੁਦਰਤਿ ਤੇਰੀਐ॥²⁰

ਜਿਥੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਨਦਰੀ, ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ, ਮਸਕੀਨੀਆ, ਲਸਕਰ, ਕਤੇਬ, ਜ਼ੋਰ ਜੁਲਮ, ਪੀਰ ਪੈਕਾਬਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਫਾਰਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਬਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ: ਬਖਸ਼ਨਹਾਰਾ, ਲੂਣ-ਹਰਾਮੀ, ਦੁਖ-ਦਰਦ, ਗਰਬ-ਗੁਮਾਨ, ਬੇਅੰਤ, ਹਰਿਦਰਗਾਹ ਆਦਿ। ਸਾਹਿਤਕ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ: ਬੇਮੁਹਤਾਜ, ਮਾਲ ਖਜ਼ਾਨਾ, ਬਖਸਿੰਦ, ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ, ਫੁਰਮਾਨ, ਰਿਜਕ, ਗਾਫਲ, ਅਮਾਨਤ, ਖੁਆਰੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਾਂ ਰਚਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰਲਾ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ:-

ਪੂਜਹੁ ਗੁਰ ਕੈ ਪੈਰ ਦੁਰਮਤਿ ਜਾਇ ਜਰਿ॥
 ਸਾਧ ਜਨਾ ਕੈ ਸੰਗਿ ਭਵਜਲੁ ਬਿਖਮੁ ਤਰਿ॥
 ਸੇਵਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇਵ ਅਗੈ ਨ ਮਰਹੁ ਡਰਿ॥
 ਖਿਨ ਮਹਿ ਕਰੇ ਨਿਹਾਲੁ ਊਠੈ ਸੁਭਰ ਭਰਿ॥
 ਮਨ ਕਉ ਹੋਇ ਸੰਤੋਖ ਧਿਆਈਐ ਸਦਾ ਹਰਿ॥
 ਸੋ ਲਗਾ ਸਤਗੁਰ ਸੇਵ ਜਾਕਉ ਕਰਮ ਧੁਰਿ॥²¹
 ਹੰਸਾ ਵਿਚਿ ਬੈਠਾ ਬਗੁ ਨਾ ਬਣਈ ਨਿਤ ਬੈਠਾ ਮਛੀ ਨੋ ਤਾਰੀ ਲਾਵੈ॥
 ਜਾ ਹੰਸ ਸਭਾ ਵੀਚਾਰ ਕਰਿ ਦੇਖਨਿ ਤ ਬਗਾ ਨਾਲਿ ਜੋੜ ਕਦੇ ਨਾ ਆਵੈ॥
 ਹੰਸਾ ਹੀਰਾ ਮੋਤੀ ਚੁਗਣਾ ਬਗ ਡਡਾਂ ਭਾਲਣ ਜਾਵੈ॥
 ਉਡਰਿਆ ਵੇਚਾਰਾ ਬਗੁਲਾ ਮਤੁ ਹੋਵੈ ਮੰਵੁ ਲਖਾਵੈ॥²²
 ਨਾਨਕ ਕਚੜਿਆ ਸਿਉ ਤੋੜਿ ਢੂਢਿ ਸਜਣ ਸੰਤ ਪਕਿਆ॥
 ਓਇ ਜੀਵਦੇ ਵਿਛੁੜਹਿ ਓਇ ਮੁਇਆ ਨ ਜਾਹੀ ਛੋੜਿ॥²³
 ਡਿਠੜੋ ਹਭ ਠਾਇ, ਊਣ ਨਾ ਕਾਈ ਜਾਇ॥
 ਨਾਨਕ ਲਧਾ ਉਨ ਸੁਆਉ ਜਿਨਾ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟਿਆ॥²⁴

ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਤੂ ਚਉ ਸਜਣ ਮੈਡਿਆ ਡੇਈ ਸਿਸੁ ਉਤਾਰਿ॥
 ਨੈਣ ਮਹਿੰਜੇ ਤਰਸਦੇ ਕਦਿ ਪਸੀ ਦੀਦਾਰ॥²⁵

ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮਿਸ਼ਰਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਇਤਨਾ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਾਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਅਸੀਂ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਜੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧੂ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਜਾਂ ਮਜਲਸਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਬੋਲਦੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਸਮਝਦੇ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਟੁਟ ਅੰਗ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਸਨ।

(ਅ) ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਬੰਧ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕ ਧੁਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਲੋਕ

ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਣਤਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਥੀਮ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਪਨ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸੇ ਪੂਰਬ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਭਰਵਾਂ ਚਿਹਨ ਪਾਸਾਰ ਜੋੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਚਿਹਨ ਪਾਸਾਰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਿਹਨਕ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਜਟਿਲ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜਟਿਲ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਧੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਉਪਰ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਪਰ ਧਿਆਨ ਟਿਕਾਏ ਬਗ਼ੈਰ ਅਸੀਂ ਅਰਥ ਦੀ ਤਾਲਾਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਆਖਰਕਾਰ ਅਰਥ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਡ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਅਰਥ ਤੀਕ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕੋਡ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਈਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਦੱਸੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਉਪਰ ਕੋਡ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਰੂਪ ਤੇ ਰੂਪਕਾਰ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਸ਼ਵ ਮਾਨਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਰਗੁਣ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਨੇਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ:-

ਤੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਜੋਨਿ ਨ ਆਵਹੀ॥

ਤੂ ਹੁਕਮੀ ਸਾਜਹਿ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਾਜਿ ਸਮਾਵਹੀ॥²⁶

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ, ਜਗਤ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੂਖਮ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਲਈ ਸੰਜੀਵ ਬਿੰਬਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪੀ ਹੈ।

ਵਾਰ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਜੁੱਸਾ ਕੜਕਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸਾ ਸ਼ਾਤ ਭਾਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਰਣਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਕੋਤਕ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਆਕਾਰ-ਯੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਆਕਾਰ-ਮੁਕਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਫਰਕ ਸਾਗਰ ਤੇ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹੀ ਫਰਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਤੇ ਚਸ਼ਮਾ ਇਕ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਕ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬੇਲੋੜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:-

ਰਕਤੁ ਬਿੰਦੁ ਕਰਿ ਨਿੰਮਿਆ ਅਗਨਿ ਉਦਰ ਮਝਾਰਿ॥

ਉਰਧ ਮੁਖੁ ਕੁਚੀਲ ਬਿਕਲੁ ਨਰਕਿ ਘੋਰ ਗੁਬਾਰਿ॥²⁷

ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚ ਪੁੱਠੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਅਜਨਮੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੂਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵੀ ਹਨ:-

ਹਉ ਢਾਢੀ ਗੁਣ ਗਾਵਦਾ ਜੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ॥

ਪ੍ਰਭ ਮੇਰਾ ਥਿਰ ਥਾਵਰੀ ਹੋਰ ਆਵੈ ਜਾਵੈ॥

ਸੋ ਮੰਗਾ ਦਾਨੁ ਗੋਸਾਈਆ ਜਿਤੁ ਭੁਖ ਲਹਿ ਜਾਵੈ॥

ਪ੍ਰਭ ਜੀਉ ਦੇਵਹੁ ਦਰਸਨੁ ਆਪਣਾ ਜਿਤੁ ਢਾਢੀ ਤ੍ਰਿਪਤਾਵੈ॥²⁸

ਦੁਖੀਆ ਦਰਦ ਘਣੇ ਵੇਦਨ ਜਾਣੈ ਤੂ ਧਣੀ॥
 ਜਾਣਾ ਲਖ ਭਵੇ ਪਿਰੀ ਡਿਖੰਦੋ ਤਾ ਜੀਵਸਾ॥²⁹
 ਨਿੰਦਕ ਮਾਰੇ ਤਤਕਾਲਿ ਖਿਨੁ ਟਿਕਣੁ ਨ ਦਿਤੇ॥
 ਪ੍ਰਭ ਦਾਸ ਕਾ ਦੁਖੁ ਨ ਖਵਿ ਸਕਹਿ ਫੜਿ ਜੋਨੀ ਜੁਤੇ॥³⁰
 ਸੁੰਦਰ ਸੇਜ ਅਨੇਕ ਸੁਖ ਰਸ ਭੋਗਣ ਪੂਰੇ॥
 ਗ੍ਰਿਹ ਸੋਇਨ ਚੰਦਨ ਸੁਗੰਧ ਲਾਇ ਮੋਤੀ ਹੀਰੇ॥³¹
 ਉਠੀ ਝਾਲੂ ਕੰਤੜੇ ਹਉ ਪਸੀ ਤਉ ਪਸੀ ਤਉ ਦੀਦਾਰ॥
 ਕਾਜਲੁ ਹਾਰੁ ਤਮੋਲ ਰਸੁ ਬਿਨੁ ਪਸੇ ਹਭਿ ਰਸੁ ਛਾਰੁ॥³²

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਬਿੰਬਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੁਪਰਿਚਿਤ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਹੇਸ਼, ਰਾਮ, ਗੋਬਿੰਦ, ਗੋਪਾਲ, ਸ਼ਾਹ, ਉਮਰਾਵ ਖਾਨ ਆਦਿ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬ ਅਕਾਸ਼, ਚੰਨ-ਸੂਰਜ, ਰਾਤ ਦਿਨ, ਪਹੁਫੁਟਾਲਾ ਧੁੱਪ-ਬਦਲੀ, ਬਿਜਲੀ ਮੀਂਹ ਤਾਰੇ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਦਮ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ:-

ਨਾਨਕ ਬਿਜਲੀਆਂ ਚਮਕੰਨਿ ਘੁਰਨਿ ਘਟ ਅੰਤ ਕਾਲੀਆ॥
 ਬਰਸਨਿ ਮੇਘ ਅਪਾਰ ਨਾਨਕ ਸੰਗਮ ਪਿਰੀ ਸੁਹੰਦੀਆ॥³³
 ਚਿੜੀ ਚੁਹਕੀ ਪਹੁ ਫੁਟੀ ਵਗਨਿ ਬਹੁਤੁ ਤਰੰਗ॥
 ਅਚਰਜ ਰੂਪ ਸੰਤਨ ਰਚੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮਹਿ ਰੰਗ॥³⁴
 ਹੰਸ ਵਿਚਿ ਬੈਠਾ ਬਗੁ ਨ ਬਣਈ ਨਿਤ ਬੈਠਾ ਮੱਛੀ ਨੋ ਤਾਰ ਲਾਵੈ॥
 ਜਾ ਹੰਸ ਸਭਾ ਵੀਚਾਰੁ ਕਰਿ ਦੇਖਨਿ ਤਾ ਬਗਾ ਨਾਲਿ ਜੋੜ
 ਕਦੇ ਨ ਆਵੈ॥³⁵

ਦੈਨਿਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਰੋਟੀ ਵਿਆਹ ਰਾਜਮਹਲ, ਫੌਜ, ਸੇਜ, ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਬਿੰਬ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਖੂਬੀ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਨਾਨਕ ਭੁਸਰੀਆਂ ਪਕਾਈਆਂ ਪਾਈਆਂ ਥਾਲੈ ਮਾਹਿ॥

ਜਿਨੀ ਗੁਰੂ ਮਨਾਇਆ ਰਜਿ ਰਜਿ ਸੇਈ ਖਾਹਿ॥³⁶

ਸੇਜੜੀਆਂ ਸੋਇੰਨ ਹੀਰੇ ਲਾਲ ਜੜੰਦੀਆਂ॥

ਸੁਭਰ ਕਪੜ ਭੋਗ ਨਾਨਕ ਪਿਰੀ ਵਿਹੂਣੀ ਤਤੀਆ॥³⁷

ਭਾਹਿ ਬਲੰਦੜੀ ਬੁਝਿ ਗਈ ਰਖੰਦੜੇ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਿ॥

ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਮੇਦਨੀ ਨਾਨਕ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਪਿ॥³⁸

ਵਾਰਾਂ ਰੂਪ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਢੁਕਵੇਂ ਅੰਲਕਾਰ, ਰਸ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ, ਛੰਦ, ਆਦਿ ਵਰਤ ਕੇ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਇਕ ਦਮ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਰਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਦੁੱਤੀ ਅਤੇ ਉਚਤਮ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਔਖਿਆਈ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਰਿਤ ਕਰ ਸਕਣ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਂਈ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ:-

ਤਨ, ਅਰਦਾਸ, ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ, ਮਹਲ, ਕਤੇਬ, ਪਾਕ, ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ, ਖੁਦਾਇ ਦਿਲ, ਬਾਗ, ਖਸਮ, ਮਿਹਰ, ਸੇਖ, ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ, ਆਦਿ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੇਵਲ ਉਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜੋ ਆਮ ਸਮਝ ਦੀ ਸੀ। ਤਦਭਵ ਤੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ:-

ਮੇਦਨੀ, ਰਕਤੁ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਕੀਟ, ਪਾਤਾਲ, ਰਚਨਾ, ਅਨਿਕ, ਦਹਦਿਸਹ, ਅਗਮ, ਤਿਸਟਸਿ, ਸੁੰਦਰ ਆਦਿ।

ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਤਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਬ੍ਰਜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਰਮਾਰ ਹੈ:-

ਇਹ ਨੀਸਾਣੀ ਸਾਧ ਕੀ ਜਿਸੁ ਭੇਟਤ ਤਰੀਐ॥

ਜਮਕੰਕਰ ਨੇੜਿ ਨ ਆਵਈ ਫਿਰਿ ਬਹੁੜਿ ਨ ਮਰੀਐ॥

ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਸੰਸਾਰੁ ਬਿਖੁ ਸੋ ਪਾਰਿ ਉਤਰੀਐ॥

ਹਰਿ ਗੁਣ ਗੁੰਫਹੁ ਮਨਿ ਮਾਲ ਹਰਿ ਸਭ ਮਲੁ ਪਰਹਰੀਐ॥³⁹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੂਖ, ਭੂਖ, ਨੀਸਾਣੀ, ਰਾਤੇ, ਠਾਵਿ, ਜਾਪੀਐ, ਨਿਕਾਮੀ, ਉਚਾ, ਕਰਮੁ, ਸੂਖ, ਕਾਪਰ, ਦਾਮੀ, ਬਿਸਰੈ, ਨੀਤ ਆਦਿ ਬ੍ਰਜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਅੰਤਰਿ ਚਿੰਤਾ ਨੈਣੀ ਸੁਖੀ ਮੂਲਿ ਨ ਉਤਰੈ ਭੁਖ॥

ਨਾਨਕ ਸਚੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਕਿਸੈ ਨ ਲਥੋ ਦੁਖ॥⁴⁰

ਲਹਿੰਦੀ ਉਪ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ:-

ਡਿਠੜੋ ਹਭ ਠਾਇ ਉਣਿ ਨ ਕਾਈ ਜਾਇ॥

ਨਾਨਕ ਲਧਾ ਤਿਨ ਸੁਆਉ ਜਿਨਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟਿਆ॥⁴¹

ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ:-

ਨਦੀ ਤਰੰਦੜੀ ਮੈਡਾ ਖੋਜੁ ਨ ਖੁੰਭੈ ਮੰਝਿ ਮੁਹਬਤਿ ਤੇਰੀ॥

ਤਉ ਸਹ ਚਰਣੀ ਮੈਡਾ ਹੀਅੜਾ ਸੀਤਮੁ ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਤੁਲਹਾ ਬੇੜੀ॥

ਜਿਨਾ ਦਿਸੰਦੜਿਆ ਦੁਰਮਤਿ ਵੰਝੇ ਮਿਤ੍ਰੁ ਅਸਾਡੜੇ ਸੇਈ॥

ਹਉ ਢੂਢੇਦੀ ਜਗੁ ਸਬਾਇਆ ਜਨ ਨਾਨਕ ਵਿਰਲੇ ਕੇਈ॥⁴²

ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਗੋਚਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ:-

ਹੇਕੜੋ, ਵਬੁ, ਹਿਕੁ, ਤੈਡਾਂ, ਥਿਆਈ, ਵੰਝੈ, ਸੁਸੁ, ਘਿਧਾ, ਮੇਕੁ, ਵਖਰੁ, ਥੀਉ, ਥੀਵੈ ਆਦਿ।

ਸਿੰਧੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਧਣੀ, ਪਬਣਿ, ਜੁੰਮਿਓ, ਮਹਿੰਜੀ, ਚਉ, ਪਸੀ, ਸਾਂਈ, ਤਾਰਿਅਮੁ, ਦਿਤੀਮੁ, ਤੁਟੜੀਆ ਆਦਿ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਨੇ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਸੀ ਅਤੇ

ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਚੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸੰਗੀਤ ਵਿਦਿਆ, ਵੈਦਗੀ ਅਤੇ ਸੂਫੀ ਮੱਤ ਦੇ ਗੂੜ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਰੋਅਬਦਾਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਉਤੇ ਰੱਖੀ। ਆਪਣੇ ਬੁਧੀਵਾਦ ਨੂੰ ਕਵੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਰੰਗਤ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਤੀ ਰੋਚਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(ੲ) ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਵਿਵਿਧਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਪਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਥਵਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਯਾਤਰਾ ਇਕ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਪਰ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਵਿਰਾਟ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਦਾ ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਧਰਮ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਧਰਮ ਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕ ਸੰਚਾਰ ਕਿਰਿਆ ਵਿਆਪਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਸ਼ਪ੍ਰਾਣ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਵੰਤ ਜੀਵ ਜਗਤ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਨਵ ਜਗਤ ਤਕ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੋਂ ਤਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੰਚਾਰ ਯਾਤਰਾ, ਕੱਚੀ ਸੰਚਾਰ ਯਾਤਰਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਾਲ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਮਿਸ਼ਰਣ ਤੇ ਨਿਖੇੜਾ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਕਈ ਨਿਸ਼ਪ੍ਰਾਣ ਹੋਂਦਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਵੰਤ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਮਰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਗਮਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕੱਚੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪੱਕੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਕੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ

ਉਚੇਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਬਿੰਦੂ ਉਤੇ ਕੱਚ ਸੰਚਾਰ ਤੇ ਪੱਕ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਇਕ ਵਿਰੋਧ ਜੁਗਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਪਾਸਾਰਾ ਤੇ ਸੰਗਠਨ ਏਸੇ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕੱਚ ਸੰਚਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣਵੰਤ ਹੋਂਦ ਤੇ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਜੀਵ ਇਸ ਕੱਚ ਸੰਚਾਰੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮਾਨਵੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਬਖੇੜਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਕੱਚ ਸੰਚਾਰ ਪੱਕ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਵਿਚੋਲਗੀਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਸਾਰਥਕਤਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੋਂ ਮਾਨਵੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਉਚੇਰੇ ਮਾਨਸਕ ਪਾਸਾਰਾ ਲਈ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਕੱਚ ਤੋਂ ਸੱਚ ਵਾਲੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕੱਚ ਸੰਚਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨੇਮ ਵਿਧਾਨ ਅਚੇਤ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਇਸ ਕੱਚ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਸੋਝੀ ਤੇ ਪਛਾਣ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿਹਨਕੀ ਵਿਹਾਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਖੰਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਕ ਸੰਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਿਹਨਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਪੱਧਰਾਂ ਉਤੇ ਸੁਗਠਿਤ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਅਮੂਰਤ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਅਰਥ ਮੁਕਤ ਚਿਹਨਕਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਖਣੇ ਰੂਪ ਦੀ ਨਿਆਇ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਨਿਖਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਿਤ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਇਉਂ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਹਨ:-

ਜੀਉ ਪ੍ਰਾਨ ਤਨੁ ਧਨੁ ਦੀਆ ਦੀਨੇ ਰਸ ਭੋਗ॥

ਗ੍ਰਿਹ ਮੰਦਰ ਰਥ ਅਸੁ ਦੀਏ ਰਚਿ ਭਲੇ ਸੰਜੋਗ॥

ਸੁਤ ਬਨਿਤਾ ਸਾਜਨ ਸੇਵਕ ਦੀਏ ਪ੍ਰਭ ਦੇਵਨ ਜੋਗ॥
 ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਤਨੁ ਮਨੁ ਹਰਿਆ ਲਹਿ ਜਾਹਿ ਵਿਜੋਗ॥
 ਸਾਧਸੰਗਿ ਹਰਿ ਗੁਣ ਰਮਹੁ ਬਿਨਸੇ ਸਭਿ ਰੋਗ॥⁴³
 ਜਿਸੁ ਬਿਸਰਤ ਤਨੁ ਭਸਮ ਹੋਇ ਕਹਤੇ ਸਭਿ ਪ੍ਰੇਤੁ॥
 ਖਿਨੁ ਗ੍ਰਿਹ ਮਹਿ ਬਸਨ ਨ ਦੇਵਹੀ ਜਿਨ ਸਿਉ ਸੋਈਹੇਤੁ॥
 ਕਰਿ ਅਨਰਥ ਦਰਬੁ ਸੰਚਿਆ ਸੋ ਕਾਰਜਿ ਕੇਤੁ॥
 ਜੈਸਾ ਬੀਜੈ ਸੋ ਲੁਣੈ ਕਰਮ ਇਹੁ ਖੇਤੁ॥
 ਅਕਿਰਤਘਣਾ ਹਰਿ ਵਿਸਰਿਆ ਜੋਨੀ ਭਰਮੇਤੁ॥⁴⁴

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚਿਹਨਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੁਆਰਾ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਅਨਾਚਾਰ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗਤੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਉਸ ਦੀ ਚਿਹਨਕੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਫਿਰਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਇਕ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ, ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਇਸੇ ਚਿਹਨਕੀ ਮਾਡਲ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਡਲ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪੀ ਮਾਡਲ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਮਾਡਲ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮਾਡਲ ਵਿਨਿਆਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੂਚਨਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਣਕ ਕੋਟੀਆਂ ਉਪਰ ਘਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਤੂੰ ਜਦੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅਤਿਰਿਕਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਨਿਆਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤਿਰਿਕਤ ਵਿਨਿਆਸ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਨਿਆਸ ਦੀਆਂ ਕੋਟੀਆਂ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਵਾਰਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਨਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਨਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਮੋਕਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਂਝ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਤਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਟਿਲ ਜਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਥੀਮ ਨੂੰ ਸੰਚਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਜੁਗਤ ਸੰਗਠਨ ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਥੀਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਜੁਗਤਾਂ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਘੁਲਿਆ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੂਰਬਲੀ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਉੱਤਰੀ ਜੁਗਤ ਵਿਚ ਉਤਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਜੁਗਤ ਤੋਂ ਜੁਗਤ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਪਣੀ ਵੱਥ ਮੂਲਕ ਤੇ ਜੁਗਤ ਬਾਹਰੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਂਟੇ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੁੰਦੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ। ਜੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜੁਗਤ ਪੂਰਬਕ ਯਾਂਤਰਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਵੰਨ ਸੁਵੰਨੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਚੁਕ ਵਹਾਅ, ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਨਗੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਕਥਨ ਵਿਧੀ ਗ੍ਰਾਮੀਨ ਨਹੀਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਰਵਾਨਗੀ ਇਕੋ ਇਕ ਖਾਸੀਅਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਦੁਹਰਾਉ ਨਾਲ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਂਤਰਿਕ ਸਰੋਦ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤੁ ਘਿਣਾਵਣੇ॥

ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬੇਦ ਪੜਾਵਣੇ॥

ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਤੀਰਥਿ ਨਾਈਐ॥

ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਧਰਤੀ ਧਾਈਐ॥
 ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਕਿਤੈ ਸਿਆਣਪੈ॥
 ਨਾ ਤੂ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤਾ ਦਾਨੁ ਦੇ॥
 ਸਭੁ ਕੋ ਤੇਰੈ ਵਸਿ ਅਗਮ ਅਗੋਚਰਾ॥
 ਤੂ ਭਗਤਾ ਕੈ ਵਸਿ ਭਗਤਾ ਤਾਣੁ ਤੇਰਾ॥⁴⁵

ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਓਜਮਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਅਤੇ ਮਧੁਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਧੁਰ ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਧਿਕ ਉਘੜਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਉਸਤਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਦਾ ਸੁਕਰਾਨਾ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਬੜੇ ਕੋਮਲ ਸਵਰਾਂ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਜੇ ਤੂੰ ਮਿਤ੍ਰੁ ਅਸਾਡੜਾ ਹਿਕ ਭੋਰੀ ਨਾ ਵੇਛੋੜਿ॥
 ਜੀਉ ਮਹਿੰਜਾ ਤਉ ਮੋਹਿਆ ਕਦਿ ਪਸੀ ਜਾਨੀ ਤੋਹਿ॥⁴⁶

ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚਲੀ ਰਾਗ ਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਪਰਮਾਰਥ ਵੱਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਸੁਲੱਖਣੀ ਜੋ ਖਸਮੈ ਚਿਤਿ ਕਰੇਇ॥⁴⁷

ਵਿਅੰਗਾਤਮਕਤਾ ਇਸ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਹਰੀ ਆਡੰਬਰਾਂ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਪਰ ਅਤਿ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਵਿਅੰਗ ਕੇਵਲ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਸਾਧਾਰਨ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਸੁੱਖਾਂ ਦੇ ਛਿੰਨ ਭੰਗਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ, ਜਾਇਜ਼ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਾਖੰਡ, ਕੁਕਰਮ ਅਤੇ ਠੱਗੀ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਲਘੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਲਤ ਧੰਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਪਸ਼ੂ ਅਤੇ ਦੇਵਤੇ ਤੋਂ ਰਾਖਸ਼ਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਚ ਤੋਂ ਉਚ, ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਕੰਚਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂ

ਉਕਤ ਕਥਿਤ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਟਾਖਸ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ:-

ਹੰਸਾ ਵਿਚਿ ਬੈਠਾ ਬਗੁ ਨ ਬਣਈ ਨਿਤ ਬੈਠਾ ਮਛੀ ਨੋ ਤਾਰ ਲਾਵੈ॥

ਜਾ ਹੰਸ ਸਭਾ ਵੀਚਾਰੁ ਕਰਿ ਦੇਖਿਨ ਤਾ ਬਗਾ ਨਾਲਿ ਜੋਤੁ

ਕਦੇ ਨ ਆਵੈ॥⁴⁸

ਸੰਜਮ, ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਤੁੱਕ ਫਲਾਂ ਲੱਦੀ ਟਾਹਣੀ ਵਾਂਗ ਮਿੱਠੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਸਤਰ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਤੇ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:-

ਜਿਨਿ ਜਨਿ ਧਿਆਇਆ ਖਸਮੁ ਤਿਨਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ॥⁴⁹

ਹਉਮੈ ਮੂਲਿ ਨ ਛੁਟਈ ਵਿਣੁ ਸਾਧੂ ਸਤਸੰਗੈ॥⁵⁰

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਲਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਾਦਗੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਸਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਾਰ ਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਡਿਠੀ ਹਭ ਢੰਢੋਲਿ ਹਿਕਸੁ ਬਾਝੁ ਨ ਕੋਇ॥

ਆਉ ਸਜਣ ਤੂ ਮੁਖਿ ਲਗੁ ਮੇਰਾ ਤਨੁ ਮਨੁ ਠੰਢਾ ਹੋਇ॥⁵¹

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ, ਮਾਇਆ, ਨਾਮ, ਸਤਿਗੁਰੂ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਮਤ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ:-

ਤੁਧੁ ਅਪੜਿ ਕੋਇ ਨ ਸਕੈ ਤੂ ਅਬਿਨਾਸੀ ਜਗ ਉਧਰਣ॥

ਤੁਧੁ ਥਾਪੇ ਚਾਰੇ ਜੁਗ ਤੂ ਕਰਤਾ ਸਗਲ ਧਰਣ॥⁵²

ਤੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਜੋਨਿ ਨ ਆਵਹੀ॥

ਤੂ ਹੁਕਮੀ ਸਾਜਹਿ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਾਜਿ ਸਮਾਵਹੀ॥

ਤੇਰਾ ਰੂਪੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਿਆ ਕਿਉ ਤੁਝਹਿ ਧਿਆਵਹੀ॥

ਤੂ ਸਭ ਮਹਿ ਵਰਤਹਿ ਆਪਿ ਕੁਦਰਤਿ ਦੇਖਾਵਹੀ॥⁵³

ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ। ਹਰ ਥਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ:-

ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵੈ ਸੋ ਭਲਾ ਸਚੁ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ॥
 ਤੂ ਸਭ ਮਹਿ ਏਕੁ ਵਰਤਦਾ ਸਭ ਮਾਹਿ ਸਮਾਣਾ॥
 ਥਾਨ ਥਨੰਤਰਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਜੀਅ ਅੰਦਿਰ ਜਾਣਾ॥
 ਸਾਧਸੰਗਿ ਮਿਲਿ ਪਾਈਐ ਮਨਿ ਸਚੇ ਭਾਣਾ॥⁵⁴
 ਨਾਨਕ ਸੋਈ ਜੀਵਿਆ ਜਿਨਿ ਇਕੁ ਪਛਾਤਾ॥⁵⁵

ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚਲੀ ਮਾਇਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਭਰਮਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਨ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸਿਖਿਆ ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਖੂਬ ਪਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ:-

ਖੂਬੁ ਖੂਬੁ ਖੂਬੁ ਖੂਬੁ ਖੂਬੁ ਤੇਰੇ ਨਾਮੁ॥
 ਝੂਠੁ ਝੂਠੁ ਝੂਠੁ ਝੂਠੁ ਦੁਨੀ ਗੁਮਾਨੁ॥⁵⁶
 ਨਾਨਕ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਆਲੂਦਿਆ ਜਿਤੀ ਹੋਰ ਖਿਆਲੁ॥⁵⁷
 ਕਉਤਕ ਕੋਡ ਤਮਾਸਿਆ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਸ ਨਾਉ॥
 ਨਾਨਕ ਕੋੜੀ ਨਰਕ ਬਰਾਬਰੇ ਉਜੜੁ ਸੋਈ ਥਾਉ॥⁵⁸
 ਹਰਿ ਧਨੁ ਸਚੀ ਰਾਸਿ ਹੈ ਕਿਨੈ ਵਿਰਲੈ ਜਾਤਾ॥
 ਤਿਸੈ ਪਰਾਪਤਿ ਭਾਇਰਹੁ ਜਿਸੁ ਦੇਇ ਬਿਧਾਤਾ॥⁵⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਇੰਦਰ ਦੇਵਤਾ ਵਰਗੇ ਵੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਧਿਆਉਂਦੇ ਹਨ:-

ਤੁਧੁ ਧਿਆਇਨਿ ਬੇਦ ਕਤੇਬਾ ਸਣੁ ਖੜੇ॥

ਗਣਤੀ ਗਿਣੀ ਨਾ ਜਾਇ ਤੇਰੈ ਦਰਿ ਪੜੇ॥
 ਬ੍ਰਹਮੇ ਤੁਧੁ ਧਿਆਇਨਿ ਇੰਦ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰਾਸਣਾ॥
 ਸੰਕਰ ਬਿਸਨ ਅਵਤਾਰ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮੁਖਿ ਭਣਾ॥⁶⁰
 ਉਠੰਦਿਆ ਬਹੰਦਿਆ ਸਵੰਦਿਆ ਸੁਖੁ ਸੋਇ॥
 ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਸਲਾਹਿਐ ਮਨੁ ਤਨੁ ਸੀਤਲੁ ਹੋਇ॥⁶¹

ਨਾਮ ਵਿਸਰਣ ਤੇ ਆਵਾਗਵਣ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਦਾ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:-

ਜਿਸ ਨੋ ਵਿਸਰੈ ਨਾਉ ਸੁ ਨਿਰਧਨੁ ਕਾਂਢੀਐ॥
 ਜਿਸ ਨੋ ਵਿਸਰੈ ਨਾਉ ਸੁ ਜੋਨੀ ਹਾਂਢੀਐ॥
 ਜਿਸੁ ਖਸਮੁ ਨ ਆਵੈ ਚਿਤਿ ਤਿਸੁ ਜਮੁ ਡੰਡੁ ਦੇ॥
 ਜਿਸੁ ਖਸਮੁ ਨ ਆਵੀ ਚਿਤਿ ਰੋਗੀ ਸੇ ਗਣੇ॥
 ਜਿਸੁ ਖਸਮੁ ਨ ਆਵੀ ਚਿਤਿ ਸੁ ਖਰੋ ਅਹੰਕਾਰੀਆ॥
 ਸੋਈ ਦੁਹੇਲਾ ਜਗਿ ਜਿਨਿ ਨਾਉ ਵਿਸਾਰੀਆ॥⁶²

ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਉਸੇ ਰੋਅ ਵਿਚ ਤੁਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:-

ਜੈਸਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੁਣੀਦਾ ਤੈਸੇ ਹੀ ਮੇ ਡੀਨੁ॥
 ਵਿਛੁੜਿਆ ਮੇਲੇ ਪ੍ਰਭੁ ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਕਾ ਬਸੀਨੁ॥⁶³

ਸੋ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਧਸੰਗਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਉਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਵਾਗਮਨ ਦੇ ਚੱਕਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਾਧਨ ਅਪਣਾਕੇ ਪੰਜੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ ਲਈ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਦ,

ਦੁਬਿਧਾ ਅਤੇ ਭਟਕਣ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੁਹਿਰਦ, ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਨੈਤਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਗੁਜ਼ਾਰਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਵਾਰਾਂ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਮਾਲਾਮਾਲ ਹਨ ਉਥੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਲਾਜਵਾਬ ਹਨ। ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਯੋਜਨਾ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਬੁੱਧੀ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ

- 1 ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 109
- 2 ਅਹਿਮਦ ਸਲੀਮ, ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ, ਪੰਨਾ 11
- 3 ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 174
- 4 ਵਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10, ਪੰਨਾ 415
- 5 ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ, ਪੰਨਾ 56
- 6 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 522
- 7 ਵਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ 10, ਪੰਨਾ 420
- 8 ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 185
- 9 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ, ਪੰਨਾ 49
- 10 ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਵਾਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਪੰਨਾ 37
- 11 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ, ਪੰਨਾ 705
- 12 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 710
- 13 ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ 284
- 14 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ.5 ਸਲੋਕ ਡਖਣੇ, ਪੰਨਾ 1102
- 15 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 708
- 16 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 708
- 17 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 709
- 18 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 710
- 19 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 319
- 20 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 964
- 21 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਗੁਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 519
- 22 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 960
- 23 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਾਰੂ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1102
- 24 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 318

- 25 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਾਰੂ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1094
- 26 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1095
- 27 ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ, ਪੰਨਾ 706
- 28 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1097
- 29 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1097
- 30 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 523
- 31 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਮ.5 ਵਾਰ ਸਲੋਕਾ ਨਾਲਿ, ਪੰਨਾ 707
- 32 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1094
- 33 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1102
- 34 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 319
- 35 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 960
- 36 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1096
- 37 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1102
- 38 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 710
- 39 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 320
- 40 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 319
- 41 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 318
- 42 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 520
- 43 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 706
- 44 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 706
- 45 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 962
- 46 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1094
- 47 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ
- 48 ਉਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 960
- 49 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 523
- 50 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1098
- 51 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1100

- 52 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1094
- 53 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1095
- 54 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 318
- 55 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 319
- 56 ਉਹੀ, ਭੈਰਉ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1137
- 57 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 1097
- 58 ਉਹੀ, ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 707
- 59 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 319
- 60 ਉਹੀ, ਰਾਗੁ ਗੁਜਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 518
- 61 ਉਹੀ, ਗਉੜੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 321
- 62 ਉਹੀ, ਮਾਰੂ ਕੀ ਵਾਰ ਮ.5, ਪੰਨਾ 964
- 63 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 957

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈ ਪੜਾਅ ਪਾਰ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮੱਹਤਵ ਪੂਰਨ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਨਿਆਂਈ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਗ਼ੈਰ ਸੰਚਾਰ ਅਪੂਰਣ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਦਾਇਰਾ ਹੈ। ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਨੁਭਵਾਂ, ਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਨ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਨ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਂਤਰਿਕ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਇਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਿਹਨ ਪੱਧਤੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸੰਚਾਰ-ਮਾਡਲਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਰ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਸੂਚਨਾ ਜਾਂ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵਿਭਿੰਨ ਕੋਡਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਡਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਾਰੇ ਨਿਰਪੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੋਚਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਡ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਦੇ ਦੋ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸੋਸਿਊਰ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪ- ਲੈਂਗ, ਪੈਰੋਲ, ਸਹਿਚਾਰੀ ਸੰਬੰਧ, ਸਿੰਨਟੈਗਮੈਟਿਕ ਸੰਬੰਧ, ਇਕਾਲਕ ਤੇ ਬਹੁਕਾਲਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਰੋਮਨ ਜੈਕਬਸਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਮਾਡਲ ਵਿੱਚ ਛੇ ਤੱਤਾਂ- ਵਕਤਾ, ਸਰੋਤਾ, ਪ੍ਰਸੰਗ, ਸੰਦੇਸ਼, ਸੰਪਰਕ ਅਤੇ ਕੋਡ/ ਮਾਧਿਅਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਸ ਬਗ਼ੈਰ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਾਰਜ ਏ. ਮਿਲਰ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪੰਜ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਕਤਾ, ਸਰੋਤਾ, ਸੰਦਰਭ, ਸੰਪਰਕ, ਸੰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕੋਡ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ-ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ, ਸੂਚਨਾਤਮਕ, ਸੰਕੇਤਾਤਮਕ, ਸੰਪਰਕਾਤਮਕ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ, ਕਾਵਿਕ ਆਦਿ ਉਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਕਾਵਿ ਸੰਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਉਥੇ ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਧਾਰਕ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੁੱਧੀ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀਆਂ- ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ, ਸਵੈ-ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ, ਸੰਬੋਧਨੀ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ, ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ, ਉਪਦੇਸ਼ਤਮਕ, ਸੰਦੇਸ਼ਾਤਮਕ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਨੁਭਵ, ਕਲਪਨਾ, ਸੰਵੇਗ/ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਲਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਜਟਿਲ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਹੈ। ਇਹ ਥੀਸਿਜ਼-ਐਂਟੀਥੀਸਿਜ਼ ਦੇ ਸਿੰਥੇਸਿਜ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੁਗਤ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤ ਦੀ ਸੰਗੀਤਾਮਕਤਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਕ-ਸੰਦੇਸ਼ ਅਰਥ-ਸੰਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਉਸਦੇ ਸੰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪੁਰੇ- ਕਵੀ, ਪਾਠਕ/ ਸਰੋਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਿਰਤ/ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰਚਨਾ ਆਦਿ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਉਸ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਉਸ ਦੀ ਸੰਚਾਰ ਵਿਧੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸੁਖੈਨ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸਮਰੱਥ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ‘ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ’, ‘ਖਾਲਕ ਦਾ ਆਦੇਸ਼’ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ

ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਪਲਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਾਵਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਸਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਰਮ ਸਤਿ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਤੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਵਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਵਿਕ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਕਾਵਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਅਤੇ ਰੂੜੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵੰਤ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਮੁਖੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਚੈਤਾ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਧਾਰਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਰਹੱਸਬੋਧ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਰਹੱਸਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂਕਾਰਾਂ ਵਿਚ- ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਲੋਕ, ਵਾਰ, ਕਾਫੀ, ਪੱਟੀ, ਰੁੱਤੀ, ਥਿਤੀ, ਵਾਰ-ਸਤ, ਦਿਨ ਰੂਣਿ, ਪਹਿਰੇ, ਛੰਤ, ਅਲਾਹਉਣੀ, ਸੋਲਹਾ ਆਰਤੀ, ਘੋੜੀ, ਅੰਜੁਲੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਇਆ ਪ੍ਰਸੰਗ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਥੀਮ ਅਤੇ ਰੀਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਜੁਗਤ ਹੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬੰਨਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਅਧਿਆਇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਾਇਰਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੋਈ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਪੈਰਾਡਾਈਮ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ-ਬੱਧ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ

ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤੀਬਰ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਨਵੀਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੁਤਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ-ਮੁਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਸਰਬ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਾਗਬੱਧ ਅਤੇ ਰਾਗਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸੁਹਜ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵਚਿੱਤਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਜੁਗਤ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਨਵੇਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਿਹਨਿਤ ਸਿਰਜਦੀ ਹੋਈ ਦੋਹਰੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੁਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਰੂਪ ਹੋਣ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਸਮਰਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਕੋਈ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਭਿਧਾ, ਲਕਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਤ ਕੇ ਉਸਦੇ ਮਧੁਰਤਾ, ਓਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰਖਿਆ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੂਰਬੀ ਜਾਂ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਮਿਥਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਕੀਤਾ। ਪੁਰਾਤਨ ਮਿਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਪਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥਾਂ ਹਿੱਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਮਿੱਥਕ ਜਗਤ ਸਿਰਜਿਆ। ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਆਦਿ ਲਈ ਮਿੱਥਕ ਵਸਤੂਆਂ, ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ ਰਾਗਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਕ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ

ਲੈਆਤਮਕ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ, ਮਨੋ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਰਾਗ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਕਰੁਣ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਭੈਰਵ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ, ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਲਈ ਗੂਜਰੀ, ਧਨਾਸਰੀ, ਸੋਰਿਠ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਮਾਝ, ਆਸਾ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਆਦਿ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਰਾਗ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਗਾਇਨ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਾਕੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਹ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਦੁਹਰਾਉ ਨਾਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਹਰਾਉ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਲੈਆਤਮਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਧੇਰੇ ਰਸਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਬਦ-ਘਾੜਤ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਸਤਿ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਤਿ ਦਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਵਿਧੀ ਸਰਲ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੋਡ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਮੌਲਿਕ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਸਮਝਣਯੋਗ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਿਆ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਅਖਾਣਾਂ, ਸੂਕਤੀਆਂ, ਸੰਵਾਦ, ਸੰਬੋਧਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰੇਸ਼ਣ ਸ਼ਕਤੀ

ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਾਵਿ ਅੰਲਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਹਿਜ ਅਤੇ ਸਰਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਤਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਉਂਤ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ, ਰੁਚੀਆਂ, ਰੁਝਾਨਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਕਲ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਤੁਕਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਅਤੇ ਅਖਾਣਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅੰਲਕਾਰ, ਰਸ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਓ, ਤੋਲ ਤੁਕਾਂਤ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਨਾਮ, ਸਿਮਰਨ, ਹੁਕਮ, ਸਤਿਸੰਗ, ਮਾਇਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਹਉਮੈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਜੁਗਤਾਂ- ਸਥੂਲ ਤੋਂ ਸੂਖਮਤਾਂ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਹੁਅਰਥਤਾ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤਮਕਤਾ, ਲੈਆਤਮਕਤਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿਰਜਨ ਪੈਟਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਧਿਕ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਮ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ।

ਬਾਰਹਮਾਹ ਨੂੰ ਦੂਹਰੇ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹ ਮਾਝ ਇਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਬਿਰਹਾ ਵਰਣਨ ਦੀ ਇੱਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਚਿਤਰਣ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰੋਲ

ਸ਼ਾਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਿਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਛੰਦ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅੰਲਕਾਰ, ਰਸ, ਬੋਲੀ, ਸ਼ੈਲੀ ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਗੂੜ੍ਹ ਰਹੱਸ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਖਾਸ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਰਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਸਕਤ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਸੁਹਜਾਤਮਕ, ਰਾਗਾਤਮਕ, ਵਿਆਖਿਤਮਕ ਆਦਿ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਚੁਗਿਰਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਲਪਗਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਬੋਧ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੁਚਿੰਤਤ ਗਾਇਣ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚਿੰਤਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਿਕ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇੱਕ ਸਫਲ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ 22 ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ 6 ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖੋਂ ਕਈ ਨਵੇਂ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਉਂਤ ਦੇ ਗਹਿਣ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਘੱਟ ਵੱਧ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆਂ ਕੋਈ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਕੀ ਵਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਜੈਤਸਰੀ ਕੀ ਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਿਰ ਲਹਿੰਦੀ ਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਟਕਸਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ, ਲਹਿੰਦੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸਿੰਧੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਥੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਮਿਥਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਪੌਰਣਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਘਰੋਗੀ, ਰਾਜਸੀ, ਵਪਾਰਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ

ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਦਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਮੂਰਤ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਉਚੇਚ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਉਥੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਛੰਦ, ਬਿੰਬ, ਅੰਲਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਤਾਂ ਅਖਾਣ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਜਮਤਾ, ਸਹਿਜਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਤਾ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਨਸੀਹਤ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੰਦੀ। ਸੋ ਇਹ ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਲਾਜਵਾਬ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਾਠ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਕੇਤ ਰਾਗ, ਰਹਾਉ, ਘਰ ਆਦਿ ਸੰਯੁਕਤ ਅਤੇ ਸੰਮਿਲਿਤ ਰੂਪ ਸੰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

ਪੰਜਾਬੀ

- ਅਸ਼ੋਕ ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1940
- ਅਕਾਲੀ, ਕੌਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਜਾਬ, 1963
- ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1963
- , ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1982
- , ਸਾਹਿਤ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1984
- ਅਮੋਲ ਐਸ. ਐਸ., ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਵਿਕਾਸ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1955
- ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ: ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਾਥਪਕ ਵਿਕਾਸ (ਪ੍ਰਗਟਿ ਅਕਾਲ ਖਾਲਸਾ ਦੇਹਾ), ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1999
- ਆਚਾਰੀਆ ਮਦਨ ਗੋਪਾਲ(ਡਾ.), ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001
- ਆਤਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਯੂਨੀਵਰ-ਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁੱਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1985
- ਆਤਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿੱਤਕੀ, ਰਾਵੀਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980
- ਅਰਸੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ.5 (ਇਕ ਅਧਿਐਨ), ਅਰੋੜਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜੀਂਦ, 1983.
- ਅਰਸੀ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਮੀਖਿਆ-ਅਨੁਚਿੰਤਨ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 2003.
- , ਸਮੀਖਿਆ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1984
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਲ ਕੌਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ: ਸੰਚਾਰ-ਵਿਗਿਆਨ, ਹਰ ਆਨੰਦ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1995.

- ,
ਸ਼ਬਦ ਸੰਚਾਰ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ) ਰਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2003
- ਅੰਮ੍ਰਿਤਲਾਲ ਪਾਲ,
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ : ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਸੰਗਮ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਸਮਾਣਾ, 2005
- ਇੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ(ਡਾ.),
ਗੁਰਮਤਿ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, 1999
- ਸਹਿਗਲ ਮਨਮੋਹਨ,
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਵੇਖਣ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987
- ਸਤਿਬੀਰ ਸਿੰਘ,
ਪਰਤਖ ਹਰਿ (ਜੀਵਨੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ), ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1991.
- ,
ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ (ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ), ਨਿਊ ਬੁੱਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1991
- (ਸੰਪ.),
ਅਦੁੱਤੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਸੰਮੇਲਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਜਵੱਦੀ ਕਲਾਂ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1991
- ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਵਿ-ਅਧਿਐਨ, ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969
- ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ,
ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1999
- ,
ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1987
- ਸਲੂਜਾ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ,
ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1982
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ),
ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951
- ,
ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੇਖ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1960
- ,
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967
- ,
ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ ਰਾਜ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1970

- , ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਸਟੀਕ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਮਾਈ ਸੇਵਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980
- , ਆਦਿ ਬੀੜ ਬਾਰੇ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2007
- ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ(ਪ੍ਰੋ), ਬਾਰਹਾਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਤੇ ਮਾਝ: ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972
- ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ-ਵਿਧੀਆਂ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ, 1991
- ਸੂਰੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ (ਇਕ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਦਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969
- , ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਕਲਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1989
- ਸੇਖੋਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਤਿਆਰਥ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1957
- , ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1961
- , ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1964
- ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998
- ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1892
- ਸੰਧੂ ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 1989
- , ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਤੱਤ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 1991
- , ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਚਿਹਨ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਸਰਹਿੰਦ, 1995
- ਸੀਤਲ ਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੀਰ ਸਾਹਿਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970
- ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ ਬਾਹਰੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974

-----,	ਕਾਲਜ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਕਰਣ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਟੈਕਸਟ ਬੁਕ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1975
ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਧਾਰਾ, ਸੁਰਜੀਤ ਬੁਕ ਡਿਪੂ ਦਿੱਲੀ, 1964
ਹਰਿਬੰਸ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ,	ਸੁਖਮਨੀ ਦਰਸ਼ਨ (ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1997
-----,	ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਭਾਗ 1, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1974
ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ,	ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1972
-----,	ਰਚਨਾ ਸੰਰਚਨਾ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1977
-----,	ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨ, ਨਵਚੇਤਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1978
----- (ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ.),	ਸਿਸਟਮੀ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1979
ਹਾਂਸ ਸੁਰਜੀਤ,	ਪੰਰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗੀਤਵਾਦ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981
ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ,	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (ਭਾਗ-1), ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1999
ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ,	ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰੋਦੀ ਅੰਸ਼, ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਪੁਸਤਕਮਾਲਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1978
ਕੰਵਰ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ,	ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਅਰਵਿੰਦ ਹਨੂੰਮਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1976
-----,	ਵਿਹਾਰਕੀ, ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1980
-----,	ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ, 1985
-----,	ਸੰਚਾਰ/ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1986

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ,	ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1973
-----,	ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਦੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973
-----,	ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਝ, ਸੇਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1974
-----,	ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੱਚ, ਸੇਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1976
-----,	ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ, ਆਰਸੀ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1978
ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ,	‘ਮਿੱਥ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਾਰਾਂ’ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982
ਕੋਹਲੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969
ਕੋਮਲ ਜੇ. ਐਸ.,	ਅਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ: ਇਕ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ, ਦੀਪ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1987
ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ,	ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਫਿਲਾਸਫੀ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ,	ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1946
ਗਿੱਲ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ,	ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀਵਨ ਤੇ ਬਾਣੀ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1975
-----,	ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈੱਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ, ਦਿੱਲੀ, 1977
ਗਿੱਲ ਮੁਖਤਿਆਰ ਸਿੰਘ,	ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਸੰਜਮ, ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਜਮ, ਜਿਲਦ 7, 1980
ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ,	ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1993
ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969
-----,	ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਚਿਤਰਣ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪਟਿਆਲਾ, 1971

ਗੁਪਤਾ ਐਮ. ਜੀ. (ਸੰਪਾ.),	ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ: ਪਰਤੱਖ ਹਰਿ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1997
ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ,	ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਜਸਵੰਤ ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1952
-----,	ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ: ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਲਿਮਟਿਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1953
-----,	ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਡਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1958
ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ,	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973
-----,	ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1974
-----,	ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1992
-----,	ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ਵਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਵੈੱਲਵਿਸ਼ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1997
-----,	ਸਮੀਖਿਆ-ਵਿਹਾਰ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਦਿੱਲੀ, 1997
ਜੱਗੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ,	ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1988
ਜੱਗੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ,	ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1969
ਜੋਧ ਸਿੰਘ,	ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ: ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1991
-----,	ਸਿੱਖ ਭਗਤੀ: ਸਰੂਪ ਤੇ ਆਧਾਰ, ਵੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਵੈਂਚਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1997
ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਭਾਈ (ਡਾ.),	ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ, ਅਕਾਦਮੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1962
ਢੀਂਡਸਾ ਰਾਜਿੰਦਰ ਜੀਤ ਕੌਰ,	ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2000.
ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),	ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਭਾਈ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962

- , ਬਾਰਹਮਾਹ ਦਰਪਣ, ਭਾਈ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ
ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962
- , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਕਲਾ, ਕਸਤੂਰੀ
ਲਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963
- , ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ
ਇਤਿਹਾਸ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ
ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968
- , ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖੀ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ
ਕਮੇਟੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1998
- ਤਾਲਿਬ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਧਰਮ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1985
- ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿੱਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੁਸਤਕਾਲਾ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1951
- ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁੱਕ
ਡਿਪੋ, ਦਿੱਲੀ, 1977
- ਬਿੰਦ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਲੋਕਯਾਨ ਅਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ,
ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973
- ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ,
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976
- , ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ: ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ, ਪੰਜਾਬੀ
ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1992
- ਦੁਨੀ ਚੰਦ੍ਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1964
- ਧਾਲੀਵਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ(ਡਾ.), ਸਿਧਾਂਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਮਦਾਨ
ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 2002
- ਨਾਭਾ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਛੰਦ ਦਿਵਾਕਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1967
- ਪਦਮ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹੇ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ,
ਪਟਿਆਲਾ, 1959
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਸਿਧਾਂਤ,
ਵਾਰਿਸਸ਼ਾਹ ਫਾਉਂਡੇਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1960
- ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਕਾਵਿ ਦੇ ਤੱਤ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ,
ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970

- ,
 -----,
 ਪੁਆਰ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.),
 -----,
 ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ,
 ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ,
 ਬਾਜਵਾ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ,
 ਬੇਦੀ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),
 -----,
 ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੋ.),
 ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.),
 -----,
 ਵੋਹਰਾ ਆਸ਼ਾਨੰਦ (ਪ੍ਰੋ.),
- ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ,
 ਲੁਧਿਆਣਾ, 1971
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ, ਭਾਸ਼ਾ
 ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1973
- ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ: ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ,
 ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਕਾਦਮੀ, ਜਲੰਧਰ, 1988
- ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਨ, ਭਾਗ-1,
 ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਕਾਦਮੀ, ਜਲੰਧਰ, 1991
- ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਡਿਪੂ, ਦਿੱਲੀ, 1952
- ਗਗਨ ਮੇਂ ਥਾਲੂ, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼,
 ਦਿੱਲੀ, 1970
- ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸਰੋਦਿਕਤਾ, ਸੁਰਤਾਲ
 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1990
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ
 ਦਿੱਲੀ, 1965
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ, ਰਾਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪਹਾੜ
 ਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1968
- ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਵੇਚਨ, ਨਿਊਂ ਏਜ ਬੁੱਕ
 ਸੈਂਟਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1977
- ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਚਿੰਤਨ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ,
 ਲੁਧਿਆਣਾ, 1969
- ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
 ਪਟਿਆਲਾ, 1975
- ਕਾਵਿ ਸ੍ਰਿਜਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ, ਗਿਆਨ ਜਯੋਤੀ
 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਬਾਲਾ ਕੈਂਟ, 1972

ਕੋਸ਼, ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ

- ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਅਧਿਐਨ, ਥੀਸਿਜ਼ ਐਮ ਫਿਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1981
- ਕੋਹਲੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972
- ਘੁੰਮਣ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970
- ਜੱਗੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸੰਪ.(ਡਾ.), ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ ਅੰਕ (ਖੋਜ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸਤੰਬਰ 1985
- ਜਸਬੀਰ ਕੌਰ, ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਰ ਜੁਗਤਾਂ, ਥੀਸਿਜ਼ ਪੀ ਐਚ ਡੀ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 1999
- ਨਾਭਾ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ), ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960
- ਪਦਮ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971
- ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਿੰ.), ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਾਰਹਮਾਹ, ਆਲੋਚਨਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜੂਨ 1955
- ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967
- ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ 1988

ਹਿੰਦੀ

- ਉਪਾਧਿਆਏ ਬਲਦੇਵ, ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਅਮਰ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1992
- ਅਰੁਣ ਵਿਦਿਆ ਭਾਸਕਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1956
- ਆਹੂਜਾ ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ (ਅਨੁ.), ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤਥਾ ਮੁੱਖ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1956
- ਆਤੇਯ ਭੀਖਨ ਲਾਲ, ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਹਿੰਦੀ ਸਮਿਤੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, 1964
- ਸਹਿਗਲ ਮਨਮੋਹਨ, ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਭਾਰਤੋਂਦੂ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1965
- , ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ, ਸੂਰਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1973
- ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪੰਡਿਤ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ, ਲਖਨਊ, 1966
- ਸਿਨਹਾ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਮੀਕਸ਼ਾ ਸਦਨ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ, 1865
- , ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਸਭਾ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1966
- ਗੁਲਾਬ ਰਾਏ, ਸਿਧਾਂਤ ਔਰ ਅਧਿਐਨ, ਆਤਮਾਰਾਮ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1960
- ਗੈਰੋਲਾ ਵਾਚਸਪਤੀ, ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਲੋਕ ਭਾਰਤੀਯ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1962
- ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਯਤ ਗੋਬਿੰਦ, ਹਿੰਦੀ ਕੀ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਯਧਾਰਾ ਔਰ ਉਸਕੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮੀ, ਸਾਹਿਤਯ ਨਿਕੇਤਨ, ਕਾਨਪੁਰ, 1951
- , ਕਬੀਰ ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਾਹਿਤਯ ਨਿਕੇਤਨ, ਕਾਨਪੁਰ, 1957

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

- Ahluwalia, Jasbir Singh(ed), Sikhism and the 21st Century Guru Nanak Dev University, Amirtsir, 1997
- Avtar Singh, Ethics of the Sikhs, Punjabi University, Patiala, 1977
- Barker Ernest, The Values of Life, Blackie & Sons, London, 1939
- Barthes Roland, Elements of Semiology, Jonathan Cape, London, 1967
- , Mythologies, Granda Publishers, London, 1984
- Culler Jonathan, Structuralist Poetics, Routledge & Kegan Paul, London, 1975
- Darbyshire A.E., A Grammar of Style, Clarion Books, Delhi, 1980
- Eco Umberto, Theory of Semiotics, Indiana University Press, Bloomington, 1976
- , Role of the Reader, Indiana uni. Press, Bloomington, 1979
- Ehrmann Jacques, Structuralism, Anchor Books, New York, 1970
- Eliot T.S., Selected Essays, Faber and Faber Ltd, London, 1972
- Jacobson Roman & Halle, Fundamentals of Language, Mouton The Hague, 1956
- , Science of Language, George Allen and Unwin Ltd, London, 1973
- , Closing statement: Linguistics and Poetics, Sebeok, Thomas, A.(Ed.), Style in Language
- Lacan Jacques, Ecrits A Selection, Tevistock Publication, London, 1985
- Lyons John, Semantics, Cambridge University, Cambridge, 1987
- Miller George A.(Ed.), Communication of Cultural and Critical Theory, Blackwell Publisher Ltd., Oxford, UK 1996
- Saussure Ferdinand de Course in General Linguistics, Philosophical Library, New York, 1959

692469

